

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України
№1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01
Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса Національної академії наук України
Видавець: **Український центр політичного менеджменту;**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua
Електронна версія журналу розміщується на сайті
Українського центру політичного менеджменту:
www.politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 2 (17)
2006

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, декан факультету політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник декана соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Сергій Makeєв, доктор соціологічних наук, завідувач відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полторак, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Олександр Висоцький. Легітимізаційна політика: поняття і сутність	3
Віктор Пироженко. Методологія операціоналізації основних понять національної безпеки: гуманітарна складова	21
Олександр Романюк. Моделі посткомуністичних трансформацій	35
ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО	
Алла Сіленко. Цифрова нерівність як глобальна соціально-політична проблема	51
Олена Проскуріна. Політико-правові аспекти розвитку інформаційного суспільства в Україні	62
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
Олександр Чувардинський. Історична рефлексія поняття „громадянське суспільство” та його філософська еволюція	69
Оксана Михайловська. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні	76
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Олег Траверсе. Політичне лідерство і його роль в суспільно-політичних перетвореннях	86
Станіслав Шумлянський. «Мовне питання» після парламентських виборів: від політичної кон'юнктури до державної політики	97
ПОЛІТИЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ	
Валерій Приходько. Базові засади аналізу політичної ситуації	105
ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ	
Марина Зелінська. Інститут президентства в Україні в контексті конституційної реформи	114
НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА	
Іван Шаблінський. Фундаментальна загроза національній безпеці	124
Артем Біденко. Законодавчі аспекти управління національною безпекою за рубежом.....	132
СОЦІОЛОГІЯ	
Андрій Бова. Корупція у суспільстві, що трансформується	141
АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	
Сергій Біляцький, Наталія Ярова. Феномени соціальних перетворень	153
ПОСТАТІ	
Лариса Кобута. Сутнісні засади соціал-демократії в політичних поглядах В. Левинського	165
АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Юрій Ганжуров. Наукова школа політичної лінгвістики	174
Борис Ткач. Афганістан: історіографія „тієї” війни	178
Валерій Бебик. Модерні болгарські терни парламентської демократії	182
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	
Вийшов у світ №2 (16) журналу “Соціальна психологія”	190

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол №3 від 13.04. 2006 р.*

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

Підписано до друку 25.05.2006 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11,75. Облік.-вид. арк. 9,74. Зам. № 155. Наклад 600 примірників

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Дексі прінт"
36007, м. Полтава, вул. Маршала Бірюзова, 85

Політичне лідерство в країнах СНД і Балтії: загальне, особливе

Фелікс Рудич,

доктор філософських наук,
завідуючий відділом Інституту
політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса
НАН України

Проблема ролі політичних лідерів та місця політичної еліти у становленні української державності останнім часом інтенсивно досліджується політичною наукою. Вийшов друком ряд монографічних праць [1], періодично публікуються аналітичні матеріали [2]. Ці питання набувають особливої актуальності на нинішньому етапі становлення і дій нових владних структур після президентських та останніх виборів до Верховної Ради України.

Попередні зауваження

Слово лідер (від англійського leader – ведучий, керівник) [3]. У політологічному аспекті політичне лідерство – це суспільно-політичний процес, за якого одна особа виконує роль глави, керівника, провідника певної соціальної групи, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства в цілому. До найважливіших функцій політичного лідерства належать: інтеграція суспільства, громадян, об'єднання мас довкола спільних завдань і цінностей; прийняття оптимальних політичних рішень; налагодження системи постійного політичного зв'язку з масами; мобілізація мас на реалізацію політичних цілей; легітимація суспільно-політичного устрою.

Нині відбувається інтенсивний процес трансформації політичних структур нових держав, що постали на пострадянському просторі. Прагнення створити модель суспільно-політичного устрою за західним зразком здебільш не мали успіху (виняток – країни Балтії). Позитивний результат досягався тільки тоді, коли при формуванні інститутів правової держави враховувалися соціально-політичні та економічні реалії країни. При цьому аналітики спостерігають як загальні риси в розвитку і

становленні політичних структур та політичних лідерів нових держав, так і риси особливі, обумовлені історією, культурними традиціями, національним самоутвердженням народів.

Політична історія України останніх 15 років – це, поряд з іншим, історія трьох президентів, п'яти спікерів парламенту, дванадцяти урядів, становлення політичної еліти, реформування інститутів правової держави і громадянського суспільства.

Вибори третього Президента України в грудні 2004 року в суспільній свідомості пов'язуються з визначенням нової перспективи розвитку держави, нової якості як держави, так і суспільства.

До останнього часу трансформація владних структур, зокрема – інституту президентства, відбувається складно, суперечливо. Та очевидно, що битву в економіці влада програла: погіршується інвестиційний клімат, зростає інфляція, знову з'являється загроза несвоєчасної виплати зарплат, пенсій. Різко зросли ціни на товари першої необхідності. Загострилися українсько-російські відносини, зокрема в газовій сфері. Не відбулося реальної структуризації влади: бізнес не відокремлено від влади, з'явилися ознаки зародження нових олігархічних груп та їх змички зі старими кланами [4]. І головне. Нова влада виявилась непрофесійною. Війна команди переможців на два фронти (з опозицією та між собою) закінчилась фарсом. В. Ющенко відправив у відставку уряд Ю. Тимошенко всього через сім місяців після його призначення. А на початку 2006 року парламент проголосував за відставку уряду Ю. Єханурова. Аргументована програма хоча б на найближчий період, а тим більше стратегія на тривалу перспективу – не визначені.

Громадяни України, як свідчать результати соціологічних досліджень, хочуть бачити на посаді Президента визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, раціонального політика, який впевнено проводив би економічні реформи, рішуче поборював бідність, безробіття, викорінював злочинність, корупцію, клановість, забезпечував розвиток вітчизняного підприємництва, ефективного використання наукового і виробничого потенціалу тощо. Новий Президент повинен спрямувати зусилля політичної і бізнесової еліти на формування громадянського суспільства і набуття європейських цінностей, входження нашої держави до європейських та євроатлантичних структур, налагодження взаємовигідних стосунків з Росією. Амбітність глави держави має бути підкріплена необхідною для цього інтелігентністю, толерантністю, компетентністю і талантом державного діяча, спроможного мислити і діяти системно.

Згідно з Конституцією Російської Федерації, Росія є демократичною правовою державою з республіканською формою правління [5]. Президент РФ обирається її громадянами на чотири роки. Як глава держави, він

представляє Росію всередині країни і в міжнародних відносинах. Важливо підкреслити, що хоча президент РФ де-юре не є главою виконавчої влади, проте де-факто його повноваження значно ширші, ніж у переважної більшості президентів демократичних країн, де за ними закріплено статус глави держави і глави виконавчої влади.

У березні 2000 року президентом РФ було обрано В. Путіна. Чотирьохрічний період його президентства не без підстав вважається успішним. Від самого початку В. Путін зрозумів, що всевладність губернаторів та ігнорування ними центральних органів влади створює небезпеку для цілісності Росії. Глава держави особливої уваги надає зміцненню вертикалі виконавчої влади. Змінено порядок формування Ради Федерації – місця керівників регіонів у Верхній палаті посіли представники регіональної влади (виконавчої і законодавчої). Засновано сім федеральних округів на чолі з представниками президента. В результаті В. Путін відновив вертикаль органів федеральної влади, змусив всесильних за Б. Єльцина губернаторів дотримуватися правових норм, було ліквідовано невідповідності законодавчих актів суб'єктів федерації Конституції РФ.

Щодо зовнішньої політики. Нинішній президент Росії прагне не просто відновити сильну централізовану федеративну державу, але й державу, яка б відігравала роль одного з „полісів сили” у геополітичній структурі світу.

На час приходу В. Путіна до влади Росія мала напружені стосунки з багатьма державами. Вихід з цієї ситуації було знайдено. Налагоджується співробітництво з країнами ЄС. Франція і Німеччина з важливих міжнародних проблем нерідко дотримуються позиції, схожої з російською. Вдалося подолати серйозну кризу в російсько-американських відносинах. І хоча в Росії і США є чимало розходжень, зокрема – з іракської проблеми, проте головного досягнуто: Москва і Вашингтон навчилися вести конструктивний діалог. Росія входить до „вісімки” найпотужніших держав світу.

14 березня 2004 року відбулися чергові вибори президента РФ. Явка виборців становила 64,3 %. Діючий президент отримав підтримку 71,2 % виборців, що взяли участь у голосуванні (майже 49 мільйонів осіб). Директор Міжнародного інституту гуманітарно-політичних досліджень В. Ігрунов: „До моменту приходу до влади Путіна народ знудгувався за стабільністю, дуже багато було ностальгії за минулим при небажанні втратити досягнення змін. Він дуже добре вписався в очікування громадян. За Путіна зростає благополуччя громадян. Він блискучий політик, який зумів „осідлати” суспільну думку і зберегти популярність”.

Соціологічні дослідження підтверджують цю тезу. Близько 70 % опитаних вважають, що Росії потрібна сильна особистість, яка зуміє навести порядок у країні, що в історичній перспективі епоха Б. Єльцина

принесла Росії більше поганого, ніж позитивного і що порядок для Росії важливіший, ніж демократія. Єдиний період російської історії, яким пишаються 54 % опитаних – це епоха Петра I (XVIII ст.).

Серед невирішених проблем Росії – війна в Чечні, необхідність нормалізації взаємовідносин з Україною і Грузією. Всередині Росії та й за її межами – неоднозначне ставлення до засад „керованої демократії”.

Білорусь 1991 року проголосила незалежність. У березні 1994 року було прийнято нову конституцію республіки, згідно з якою було сформовано владні органи. Президентом країни обрано О. Лукашенка. В листопаді 1996 року на референдумі було затверджено нову редакцію конституції. Політичним завершенням цього процесу став перехід від парламентської до президентської республіки.

За оцінками експертів, конституційний процес у Білорусі відбувався з суттєвими порушеннями демократичних принципів. В результаті створено передумови для концентрації усієї влади в руках президента й перетворення парламенту, конституційного суду, місцевих органів влади на суто декоративні інституції. Мимоволі робиться висновок про домінування президента в структурі державної влади, що характерно для президентських і „суперпрезидентських” республік. О. Лукашенко став на шлях фактичної ліквідації політичної системи країни, зведення її лише до двох суб'єктів: вождь і народ. „У Європі, по суті, з'явився свій Фідель Кастро, такий самий безкомпромісний, а також політично невмирущий” [6].

У вересні 2001 року О. Лукашенка обрано президентом республіки на новий термін. За нього віддали голоси 75,6 % виборців. 17 жовтня 2004 року більшість білорусів (77,3 %) на всенародному референдумі проголосували за надання можливості О. Лукашенку балотуватися в президенти і 2006 року.

Трансформація владних структур, суспільно-політичного устрою в **Молдові** відбувається за сценарієм, притаманним усім республікам колишнього СРСР, хоча і має певні особливості.

1994 року у Молдові прийнято Основний Закон країни. Згідно з ним, Молдова – суверенна і незалежна, єдина і неподільна держава [7]. Форма державного правління – республіка. Законодавча, виконавча і судова влада розділені і взаємодіють при здійсненні своїх прерогатив відповідно до положень конституції. Президент Молдови є главою держави, представляє її та виступає гарантом суверенітету, національної незалежності, єдності і територіальної цілісності країни.

У листопаді 1996 року президентом було обрано П. Лучинського. Його намагання винести на референдум проект змін до конституції, спрямованих на запровадження президентської форми правління, не були підтримані. Намагання Верховної Ради Молдови ввести парламентську форму правління призвели наприкінці 2000 року до

політичної кризи (парламент не зміг обрати президента) і до розпуску парламенту. Навесні 2001 року на парламентських виборах перемогли комуністи і забезпечили обрання на посаду президента свого лідера – В. Вороніна. 6 березня 2005 року в Молдові відбулися чергові парламентські вибори. Вагому перемогу знову здобули комуністи: вони одержали в парламенті 56 місць із 101. 3 квітня 2005 року парламент вдруге обрав В. Вороніна президентом країни.

Відносини України і Молдови аналітики оцінюють як добрі. Суперечностей небагато. Україна бере активну участь у врегулюванні придністровського конфлікту. Проте ця проблема є однією з дуже непростих.

Центральноазійські республіки — **Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизстан, Таджикистан** проголосили на початку 1990-х років незалежність. В усіх цих державах було прийнято нові Конституції, сформовано органи державної влади. В основі моделі їх суспільного устрою — збереження давніх і племінних традицій та поєднання їх з сучасними реаліями.

Ситуація в **Казахстані**. Згідно з Основним Законом (Конституція Республіки Казахстан прийнята всенародним референдумом 30 серпня 1995 року), Казахстан є унітарною державою з президентською формою правління [8]. Президент республіки є главою держави, її вищою посадовою особою, визначає основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики держави, представляє її всередині країни і в міжнародних відносинах.

Президент Казахстану Н. Назарбаєв — один із визнаних державних діячів у центральноазійському регіоні. На посаду президента його було обрано 1 грудня 1990 року.

Останньою формою державності у казахів був союз трьох жузів — племінних об'єднань — старшого, середнього й молодшого. За традицією старший жуз постачав народові правителів, середній — поетів і мислителів, а молодший — воїнів. Н. Назарбаєв, який пройшов шлях до влади через посаду першого секретаря ЦК Компартії Казахстану, виходець із старшого жузу, тобто племені, що вирощує еліту. Широкий комплекс проблем становлення Казахстану як незалежної держави, його суспільно-політичного устрою, місця цієї провідної центральноазійської країни у світовій цивілізації Н. Назарбаєв виклав у книзі „На порозі ХХІ века” [9]. За участю президента в країні енергійно проводяться політичні й економічні реформи, ініційовано низку міжнародних акцій, зокрема — створення Євразійського співтовариства.

У квітні 1995 року на всенародному референдумі повноваження президента Н. Назарбаєва було продовжено до 2000 року. На початку жовтня 1998 року парламент ухвалив поправки до конституції, згідно з якими термін повноважень глави держави було продовжено на 7 років,

позачергові президентські вибори призначено на січень 1999 року. На цих виборах Н. Назарбаєв здобув переконливу перемогу. За нього віддали голоси 84,7 % виборців, що взяли участь у голосуванні.

Спадкоємницею нинішнього президента Казахстану називають його дочку Д. Назарбаєву, яка очолює потужний медіа-холдинг „Хабар”, а також є лідером партії „Асад”. До речі, сама Д. Назарбаєва вважає, що Н. Назарбаєв на наступних виборах знову буде балотуватися в президенти. Це не суперечить Конституції.

Останні вибори президента Казахстану відбулися 3 грудня 2005 року. За діючого главу держави проголосувало понад 91 % виборців. Явка становила 75,5 %. Ця перемога забезпечила Н. Назарбаєву високі повноваження ще на сім років.

У лютому 2006 року в Казахстані було вбито відомого опозиціонера А. Сансирбаєва. Його колеги вважають це вбивство політичним, замовленим „з високих кабінетів”. Президент Н. Назарбаєв: „Незважаючи на те, хто причетний до цього вбивства, всі отримають суворе покарання. Я уважно стежу за ходом розслідування” [10].

Порівняно зважені політичні й економічні перетворення здійснюються в **Узбекистані**. Як відомо, родоплемінна структура тут суттєво розмита і не відіграє особливої ролі. Важливого значення надається традиціям колишніх могутніх середньоазійських держав: Бухари, Коканда, Хорезму. Не випадково обраний 29 грудня 1991 року президент Узбекистану І. Карімов, колишній перший секретар ЦК Компартії республіки, який народився в Самарканді — одній із двох столиць Бухарської держави, обрав історію Бухари за базову для своєї країни. Підвалиною нової узбецької державності стало вчення бухарських мислителів — від грізного еміра Тимура до великого теолога Накшабанда. І. Карімов зазначав, що звертається до мудрості великого Тимура: заволодівши розумом людей, можна наказувати їм. 1991 року І. Карімов так відповів депутатам Верховної Ради Узбекистану на звинувачення його в диктаторських нахилах: „У нашій республіці може бути або демократія, або порядок. Я обрав порядок. Основна заповідь президента: „На Сході владу не ділять” [11].

За конституцією (прийнята 8 грудня 1991 року, внесено зміни 28 грудня 1993 року) Узбекистан — суверенна демократична республіка. Від імені народу Узбекистану можуть виступати тільки обрані ним Олій Мажліс і президент. Президент Республіки Узбекистан є главою держави і виконавчої влади і водночас Головою Кабінету Міністрів [12].

В січні 2000 року І. Карімова знову було обрано президентом. Референдум, що відбувся на початку 2002 року, продовжив термін його повноважень з 5 до 7 років. Наступні вибори мають відбутися 2007 року.

І. Карімов — послідовний прихильник світської держави, однозначно наголошує на своєму несприйнятті ісламістського екстремізму [13]. Саме

діями релігійних екстремістів пояснюють терористичні акти в лютому 1999 року, коли від вибухів у Ташкенті загинуло 14 осіб і 128 було поранено. Нині режим І. Карімова вважається одним із найжорстокіших у Центральній Азії. „Узбецьким Петром І” назвала І. Карімова казахська преса. Драматичні і трагічні події в Андижані 13 – 15 травня 2005 року підтверджують цей висновок. Озброєні заклотники (опозиціонери-ісламісти) захопили тюрму, звільнили в'язнів, а потім захопили міську держадміністрацію. Заклот було придушено зброєю; були численні людські жертви. Європейський Союз запровадив санкції проти Узбекистану, які підтримали й США. У відповідь Узбекистан поставив вимогу перед США залишити до кінця року військову базу, розташовану на його території [14].

Туркменським феноменом називають те, що відбувається в цій країні. Республіка Туркменістан має яскраво виражений племінний поділ: усього 30 племен, найбільших – 5. Вони мають чіткі ареали розміщення, „свої” землі. Відтак республіка поділена на п'ять великих областей – велайятів.

Президентом Туркменістану 1990 року обрано С. Ніязова, колишнього першого секретаря ЦК Компартії республіки. Тоді враховувалося, зокрема, те, що С. Ніязов за своїм походженням – з племені теке, з якого історично походили правителі країни. Свою легітимність президент підтвердив (після прийняття нової конституції) всенародними виборами у червні 1992 року (99,5 % голосів) і на референдумі в січні 1994 року, який продовжив його повноваження ще на п'ятиріччя – до 2002 року.

Парламент Туркменістану, „враховуючи звернення громадян і виконуючи волю народу”, закріпив за президентом нове ім'я — Туркменбаші (вождь усіх туркменів). В грудні 1999 року Халк Маслахати (Народна Рада) ухвалила, що С. Ніязов „не обмежений в термінах президентства”. 2002 року Халк Маслахати оголосила Туркменбаші довічним президентом. Тим часом С. Ніязов заявив, що керуватиме країною лише до 2007 року.

За конституцією Туркменістан – демократична, правова, світська держава, в якій державне правління здійснюється у формі президентської республіки. Туркменістан на підставі закону має статус постійного нейтралітету [15].

В руках Туркменбаші зосереджено всю повноту влади. Він — президент республіки, глава Кабінету Міністрів, керівник вищого органу представницької влади — Народної Ради (Халк Маслахати), голова Ради Старійшин. Він же — верховний головнокомандувач у званні генерала армії, голова Ради оборони і національної безпеки, начальник цивільної оборони, голова єдиної в країні Демократичної партії.

По всій країні розгорнулося спорудження пам'ятників першому туркменському президентові. Його іменем названо вулиці, міста і навіть канали. В центрі Ашгабата споруджено незвичайний монумент – 12-

метрова позолочена фігура поставлена на 23-метровий постамент. Досі в історії країн Середньої Азії нічого подібного не було: іслам забороняє зображувати людей. Сам С. Ніязов не раз заявляв, що перебори у цих питаннях його не бентежать. Туркменбаші переконаний: коли суспільство створить цивілізовану економіку, в основі якої буде приватна власність, з'являться справді демократичні інститути, незворотним фактом стане верховенство закону і непорушність прав людини, тоді і зайве, наносне, що стосується його особи та імені, відпаде само собою.

С. Ніязов створив звід правил, за якими повинен жити кожен туркмен. „Рухнама” („Духовна книга”) – головна книга туркменського народу, книга- дороговказ [16].

У чому феномен культу особи Туркменбаші? Відповідь, напевне, треба шукати в особливостях азійського менталітету: вождь може бути тільки один, одноплемінники повинні беззаперечно визнавати його верховенство.

У **Киргизькій Республіці**, як і в інших державах Центральної Азії, також відбуваються складні політичні й економічні процеси.

Президентом Киргизстану 27 жовтня 1990 року було обрано академіка А. Акаєва. На той час з'ясувалося, що А. Акаєв – прямий нащадок одного з останніх киргизьких правителів – хана Шабдана. Тобто, він – законний спадкоємець престолу.

Згідно з конституцією Киргизстану, державна влада в країні ґрунтується на принципах верховенства влади народу (яку представляє і забезпечує всенародно обраний глава держави — президент), її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, а також поділу функцій загальнодержавної влади і місцевого самоврядування [17].

В грудні 1995 року А. Акаєва на альтернативній основі було вдруге обрано президентом країни, а в грудні 2000 року переобрано ще на один термін.

На виборах до парламенту Киргизстану, які відбулися 27 лютого і 13 березня 2005 року, було обрано 71 депутата із 75. Серед обраних – син і дочка президента. Лише п'ять депутатів того скликання можна віднести до представників опозиції. Опозиція звинуватила владу у фальсифікації виборів і почала вимагати відставки А. Акаєва та проведення повторних виборів. У Бішкеку, Желал-Абаді, Оші, в інших містах сталися сутички опозиції і силових структур. А. Акаєв вивозить сім'ю з країни, а через два дні зрікається влади. Президентом обирається К. Бакієв [18].

Політична нестабільність, занепад економіки спостерігається в країнах, що потерпіли від міжнаціональних і воєнних конфліктів. Йдеться, насамперед, про **Таджикистан**, який розшматовують кланові й етнічні протиріччя, де опозиція, підтримувана зарубіжними країнами, веде збройну боротьбу проти владних структур.

Незважаючи на це, у Таджикистані спостерігається прагнення розвивати конституційний процес. У листопаді 1994 року було прийнято

нову конституцію. Згідно з нею, право виступати від імені народу належить тільки президентові і Меджлису Олі. Президент є главою держави і виконавчої влади (уряду) [19].

Третім президентом країни (першим у листопаді 1990 року було обрано К. Махкамова, другим наприкінці 1991 року – Р. Набієва) 1994 року обрано Е. Рахмонова, який раніше був головою Верховної Ради Таджикистану. Опозиція відмовилася брати у виборах участь, заявляючи, що вони є дискримінаційними щодо противників режиму. У лютому 1995 року відбулися вибори до парламенту, сформовано уряд.

В листопаді 1999 року на пост президента знову обрано (на альтернативній основі) на семирічний термін 47-річного Е. Рахмонова. За нього віддали голоси 97 % осіб, що брали участь у виборах. 20 червня 2004 року (за офіційними даними) 97,9 % тих, хто взяв участь у голосуванні на референдумі, підтримали внесення поправок до конституції, які дають можливість Е. Рахмонову ще двічі висувати свою кандидатуру на президентський пост і перебувати на цій посаді в загальному підсумку понад 14 років.

Країни Закавказзя — **Грузія, Азербайджан, Вірменія** — після розпаду СРСР проголосили незалежність і увійшли до Співдружності незалежних держав. У суспільно-політичному устрої прагнуть розвивати модель незалежності своїх держав 1918 – 1920 років.

У **Грузії** всенародно обраного президента З. Гамсахурдія було піддано вигнанню із застосуванням зброї, а посаду президента скасовано. Згодом З. Гамсахурдія помер за загадкових обставин. Главою грузинської держави став спікер парламенту. На цю посаду шляхом загальних виборів було обрано колишнього комуністичного лідера Грузії і колишнього міністра закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе.

За конституцією, прийнятою 24 серпня 1994 року, Грузія – незалежна, єдина і неподільна держава. Форма політичного устрою – демократична республіка [20]. Президент є вищим представником країни у зовнішніх відносинах.

Грузія — федеративна республіка. Передбачалося, що це влаштує бунтівну Абхазію. Проте нормалізувати грузино-абхазькі відносини їй досі не вдалося попри участь у цьому процесі миротворчих сил Росії.

Згідно з новою конституцією, у листопаді 1995 року в Грузії відбулися вибори президента і парламенту. Президентом став Е. Шеварднадзе, за якого проголосувало 75 % виборців. 9 квітня 2000 року його було переобрано ще на п'ять років.

Ситуація в Грузії складна. Південна Осетія та Абхазія, що відокремились від Грузії де-факто, бунтівна Західна Грузія – практично ніхто з них не визнає нинішніх інститутів влади країни.

У листопаді 2003 року відбулися вибори до Парламенту Грузії. Не без відому Е. Шеварднадзе (скоріш – за його згодою) результати виборів

намагалися сфальшувати на користь пропрезидентських політичних сил. Глибока економічна криза, анемія урядових структур, їх тотальна корумпованість і прагнення залишитися при владі шляхом фальшування результатів виборів використали опозиційні сили (не без допомоги Заходу) для тиску на Е. Шеварднадзе. Це змусило президента достроково подати у відставку.

Формально обов'язки глави держави взяла на себе один з лідерів опозиції, спікер парламенту Н. Бурджанадзе. Але насправді провідною фігурою в новій грузинській владі став М. Саакашвілі, лідер партії „Національний рух – демократи”.

4 січня 2004 року відбулися вибори президента Грузії. Ним, як і очікувалось, став 36-річний М. Саакашвілі (за нього віддали голоси понад 98 % виборців, які взяли участь у голосуванні). На парламентських виборах 28 березня 2004 року пропрезидентська партія „Національний рух – демократи” одержала 175 мандатів із 235.

Перед новим главою держави постали надзвичайно складні завдання. У внутрішній політиці – проведення конституційної реформи (передбачається заснування інституту кабінету міністрів), боротьба з корупцією. Надзвичайно складною є проблема збереження, точніше – відновлення територіальної цілісності країни.

Зовнішньополітичним пріоритетом новий президент визначив інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури. Балансування між північним сусідом і далекою заокеанською державою – єдиний шанс досягти стабільності в країні. Наскільки успішно впораються з цими складними проблемами новий президент і його команда – покаже час [21].

Щодо українсько-грузинських відносин, то і Україна, і Грузія цілеспрямовано торують шлях до європейських і євроатлантичних структур.

Не набагато простіша ситуація і в **Азербайджані**. Протягом перших чотирьох років незалежності тут обирали трьох президентів. Перший — А. Муталібов, діяч проросійської орієнтації, в липні 1992 року був відсторонений від влади. Другий — А. Ельчибей, політик прозахідної орієнтації.

Третім президентом став Г. Алієв, колишній перший секретар ЦК КП Азербайджану, член Політбюро ЦК КПРС. 1990 року Г. Алієв повернувся з Москви в Нахічевань, де земляки зустріли його як національного героя. Згодом Г. Алієва обирають головою Верховного Меджлісу Нахічеванської республіки. У червні 1993 року полковник С. Гусейнов вчинив збройний заколот, в результаті чого тодішній президент А. Ельчибей був відсторонений від влади. Влада перейшла до Г. Алієва, який тоді очолював парламент країни. У вересні 1993 року після референдуму, на якому було висловлено недовіру А. Ельчибею, 67-річного

Г. Алієва обрали президентом. Політична й економічна ситуація в країні була надзвичайно складною. Розкриваються перманентні спроби державних змов. Не подолано кризи в Нагірному Карабасі у зв'язку з окупацією цих земель Вірменією.

Наприкінці 1995 року всенародним референдумом приймається нова конституція. Главою азербайджанської держави проголошується президент. Він представляє державу всередині країни і у зовнішніх відносинах [22].

Президент Г. Алієв (повторно його обрано на цю посаду 18 жовтня 1998 року) заявив, що висуватиме свою кандидатуру і на президентських виборах 15 жовтня 2003 року. Проте у зв'язку з тяжким станом здоров'я він відмовився від цього наміру. Президентом було обрано сина експрезидента – І. Алієва. Звичайно, про Алієва-молодшого ще важко судити як про політика. Адже він до обрання на пост президента присвячував політиці небагато часу.

Отже, Азербайджан став першою пострадянською державою, яка, в рамках теоретично демократичного республіканського устрою, поступово переросла в прообраз спадкоємної монархії – на відміну від республік Центральної Азії, президенти яких досягли безтерміновості своїх повноважень.

У Республіці Вірменія, так само, як і в інших країнах Закавказзя, відбуваються складні політичні та економічні процеси. Негативно позначилась на ситуації в країні війна в Нагірному Карабасі, жорстока енергетична криза. Президентів Л. Тер-Петросяну небезпідставно дорікали за неспроможність вивести республіку з кризового стану. За таких умов у липні 1995 року відбулися вибори до Національних Зборів Вірменії та референдум щодо схвалення нової конституції, яка визначає Вірменію як суверенну, демократичну, соціальну, правову державу. Державна влада здійснюється відповідно до конституції і законів – на основі принципу розподілу законодавчої, виконавчої і судової влади [23]. Президент забезпечує дотримання конституції, нормальне функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади.

На початку лютого 1998 року Л. Тер-Петросян пішов у відставку. 30 квітня того ж року президентом обрано 44-річного Р. Кочеряна, на той час прем'єр-міністра, а ще раніше – президента Нагірного Карабаху, яким він правив, як свідчать очевидці, „залізною рукою”. 19 лютого 2003 року Р. Кочеряна було повторно обрано президентом, а 27 травня того ж року відбулися вибори до Національних Зборів.

І хоча у Вірменії політична ситуація стабільніша, ніж у Грузії та Азербайджані, проте опозиція тримає владу в постійній напрузі, заявляючи, що результати останніх президентських виборів були сфальшовані, і погрожуючи повторенням „грузинської революції троянд”.

Найвпевненіше шляхом незалежності пішли країни Балтії — **Литва**,

Латвія і Естонія. Вони наполегливо проводять курс на повернення своїх держав у лоно європейської цивілізації.

Першою у березні 1990 року проголосила незалежність **Литва**. Конституцію Литовської Республіки прийнято на референдумі 25 жовтня 1992 року. Згідно з нею, державна влада здійснюється Сеймом, президентом республіки і урядом, судом [24]. Президент є керівником держави, представляє її і виконує все, що ставиться йому в обов'язок конституцією і законами. 25 жовтня 1992 року на виборах до Сейму перемогла Демократична партія праці Литви, а 14 лютого 1993 року президентом країни став лідер цієї партії А. Бразаускас.

Владні структури Литви розв'язують два центральні завдання, які, зрештою, є спільними для балтійських країн – виживання економіки і забезпечення національної незалежності.

На початку 1998 року президентом Литви обрано 72-річного В. Адамкуса — людину, яка 40 років прожила у західному світі, має прогресивні погляди, незаангажоване уявлення про свободу і, головне, добре знає правила гри в цивілізованому світі. Президент чітко визначив пріоритети зовнішньої політики — приєднання до НАТО і ЄС, підвищення іміджу держави, всебічний розвиток і зміцнення зв'язків з усіма сусідами, насамперед з Польщею і Росією. В. Адамкус підтвердив необхідність збереження добрих відносин з Україною.

Дещо несподіваний, хоча, напевне, закономірний результат принесли президентські вибори на початку січня 2003 року. В. Адамкуса в другому турі переміг колишній прем'єр-міністр Литви і мер Вільнюса Р. Паксас. Новий глава держави на 30 років молодший за свого попередника. Після оголошення результатів виборів В. Адамкус визнав, що причиною його поразки став низький рівень життя в литовській провінції і значне соціальне розшарування серед громадян. Новий президент заявив, що дотримуватиметься зовнішньополітичного курсу Литви, яка за президентства його попередника дістала запрошення стати членом НАТО та ЄС. Р. Паксас заявляв про необхідність зміцнення зв'язків з Росією, підтвердження дружніх відносин з Україною.

Наприкінці 2003 року Сейм Литви заслухав висновок спеціальної комісії щодо порушень президентом конституції країни: його підозрювали у зв'язках з російською мафією, розголошенні державної таємниці та в незаконному втручанні в процес приватизації. Звинувачення підтвердив конституційний суд. Депутати Сейму визнали Р. Паксаса винним. Сам він, виступаючи в парламенті перед голосуванням, заявив, що не вважає себе винним: „Система мстить мені. Це вендета за мої зусилля в боротьбі з корупцією”. Главу держави було усунено з посади внаслідок імпичменту. Пізніше Р. Паксаса було виправдано.

29 червня 2004 року в другому турі президентських виборів В. Адамкус, змагаючись з депутатом Сейму, першим прем'єр-міністром

пострадянської Литви К. Прунскене, переміг з суттєвим відривом – за нього проголосували 52,2 % виборців, за К. Прунскене – 47,8 %.

У Латвії 4 травня 1990 року було прийнято Декларацію про відновлення незалежності Латвійської республіки, яку країна завоювала 1918 року, конституції 1922 року, що визначала країну як незалежну демократичну республіку. Президента обирає Сейм терміном на три роки (закритим голосуванням). Президент репрезентує державу в міжнародних відносинах, призначає латвійських і приймає іноземних дипломатичних представників [25].

Згідно з конституцією, улітку 1993 року було обрано Сейм Латвії, а президентом — Г. Улманіса (до речі, його дядько К. Улманіс був президентом довоєнної Латвії, а після війни зазнав репресій). У червні 1996 року Сейм переобрав Г. Улманіса на другий термін.

17 червня 1999 року Сейм 52 голосами із 100 обрав новим президентом країни В. Віке-Фрейберга. У минулому професор психології Монреальського університету, 61-річна В. Віке-Фрейберга залишила Канаду і очолила Інститут Латвії. У червні 2003 року вона була переобрана на другий чотирирічний термін. На засіданні латвійського Сейму за В. Віке-Фрейберга проголосувало 88 депутатів із 100. Президент країни користується високою довірою населення (рейтинг популярності сягає 80 %).

Латвії не пощастило уникнути серйозних економічних негараздів. Різко підвищувалися ціни на енергоносії, квартплату, зростає майнова нерівність громадян. Прожитковий мінімум складає 172 долари на місяць, середня зарплата – 315 доларів, середня пенсія – 125 доларів. До цього слід додати протистояння корінного і некорінного населення, мають місце порушення прав людини.

2004 року Латвія, як і інші балтійські країни, увійшла до НАТО і Європейського Союзу.

Естонія проголосила незалежність 1990 року і, як і Латвія, відновила свою державність 1918 року та рішуче стала на шлях політичних і економічних реформ, стратегію яких було визначено так: відрегулювати стосунки з Росією і повернутися обличчям до Заходу, не втрачаючи статусу транзитної держави.

Конституція Естонської Республіки прийнята 28 червня 1992 року. Згідно з нею, Естонія – незалежна демократична держава, де носієм верховної влади є народ. Діяльність Державних Зборів, президента республіки, уряду та судів здійснюється за принципом розподілу і збалансування гілок влади [26]. Президент є главою держави, представляє країну в міжнародних відносинах, скликає Державні Збори і відкриває їх перше засідання, призначає кандидата на посаду прем'єр-міністра.

Західні оглядачі називають Естонію відмінницею ринкових реформ. Вона в економічній сфері не тільки випередила близьких сусідів, але й

більшість країн Східної Європи. Естонія, неухильно дотримуючись теоретичних монетаристських схем, взяла курс на приватизацію, яка сягнула 85 %. Спостерігається твердий валютний курс, низький рівень інфляції. Наслідком цього, як і приросту ВВП, було зростання середньої заробітної платні, вона складає 400 доларів на місяць.

Характеризуючи відносини Естонії та України з Росією, президент Естонії Л. Мері свого часу заявив, що „в Україні лежить ключ не тільки до європейської безпеки, але й до демократичного розвитку Росії”. І далі: „Стійкість України може по-дружньому підштовхнути Росію до такого розвитку”.

21 вересня 2001 року президентом Естонії став 74-річний А. Рюитель, відомий політичний і державний діяч, який з 1983 по 1998 рік очолював естонський парламент. Як і інші балтійські країни, Естонія з 2004 року є членом НАТО і Європейського Союзу.

Висновки можуть бути такими.

Перший. В Україні, Росії, Білорусі і Молдові трансформація політичних структур відбувається складно, суперечливо. Політичні структури, сформовані в цих країнах, попри всі відмінності, мають виразні риси авторитарних і навіть, як в Білорусі, авторитарно-тоталітарних режимів. Владні органи спираються на адміністративний ресурс або при необхідності можуть продемонструвати його. Роль політичних партій, громадських об'єднань, інших інститутів громадянського суспільства незначна. Політична ситуація в Росії і Молдові ускладнюється незалагодженими міжнаціональними конфліктами (Чечня – в Росії, Придністров'я – у Молдові). Україна і Молдова останнім часом, після обрання президентами В. Ющенка і В. Вороніна, намагаються впроваджувати в управління суспільством демократичні засади.

Другий висновок. У політичній сфері центральноазійські країни проводять послідовний курс незалежності (але простежується своєрідна тенденція становлення жорстких авторитарних режимів). Слід мати на увазі, що країни цього регіону мають як спільні риси в політичному розвитку, так і специфіку, свої історичні, етнічні, демографічні, культурні, релігійні, кастові особливості. Західні експерти постійно відзначають у цих країнах значні відхилення реального політичного життя від норм демократії. Центральноазійські держави з великими труднощами виходять з економічної кризи. В них не спадає соціальна напруга.

Третій висновок. Трансформація політичних структур у країнах Закавказзя відбувається складно: влада, політичні лідери постійно відчують тиск міжнаціональних конфліктів. Це трагедія, що президенти, парламенти, уряди не змогли запобігти братовбивчим війнам. Кожна країна визначає свій, лише їй притаманний шлях розвитку. Якщо

Грузія та Азербайджан прагнуть дистанціюватися від Росії, то Вірменія має послідовну проросійську орієнтацію.

Четвертий висновок. Найбільш послідовну і зважену політику незалежності від Росії, не доводячи відносини до конфліктних, проводять країни Балтії, чітко орієнтуючись на входження (що було і здійснено 2004 року) до Євросоюзу і НАТО. У цих країнах за основу суспільно-політичного устрою обрано західноєвропейську модель з розвиненим парламентаризмом і особливим наголосом на тому, що носієм державності є нація. Владні структури цих країн успішно втілюють демократичні методи управління.

Література:

1. **Пахарев А. Д.** Политическое лидерство и лидеры: Монография. – К.: Знание Украины, 2001. – 270 с.; **Батенко Т.** Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів.- Львів: Кальварія, 2000. – 216 с.
2. Ролі та місцю політичної еліти України у становленні державності присвячено тематичний випуск журналу „Національна безпека і оборона”. – 2003. – № 9. – 56 с.
3. Див.: Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 309 – 310.
4. Див.: **Врублевський В.** Портрет президентів в оправі історії. До річниці „режимної перезміни” // День. – 2005. – 9 грудня.
5. Див.: Конституції нових держав Європи та Азії. – К.: Укр. правн. фундація, Вид-во „Право”, 1996. – С. 404.
6. **Батенко Т.** Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів.- Львів: Кальварія, 2000. – С. 103.
7. Див.: Конституції нових держав Європи та Азії. – С. 192, 212.
8. Див.: Новые конституции стран СНГ и Балтии. – С. 227, 237.
9. Див.: **Назарбаєв Н. А.** На пороге XXI века. – Алматы: Онер, 1996. – 288 с.
10. Цит. за: **Корнейчук О.** У Казахстані - скандал. Чи матиме він політичні наслідки? // День. – 2006. – 24 лютого.
11. Див.: **Щенников В.** Политический портрет. Президент Узбекистана Ислам Каримов // Азия и Африка сегодня.- №9. – С. 6 – 7.
12. Див.: Новые конституции стран СНГ и Балтии. – С. 450, 462.
13. Див.: **Каримов И. А.** Узбекистан на пороге XXI века: угроза безопасности и гарантии прогресса. – Т.: Узбекистон., 1997. – 33 – 47 с.
14. **Жлуктенко В.** Андижан і кара. Захід посилює тиск на узбецьку владу // День. – 2005. – 6 жовтня.
15. Див.: Конституция Турменистана. – Ашхабад, 1996. – С. 450, 462.
16. Див.: **Туркменбаши С.** Рухнама.- Ашхабад, 2002. – 416 с.

Політичне лідерство в країнах СНД і Балтії:
загальне, особливе

Фелікс Рудич

17. Див.: Конституция Кыргызской Республики. – Бишкек, 1996. – С. 56 - 58.
18. Див.: **Швец С.** Кыргызский характер революции. Роза Отунбаева: „Мы полны решимости работать” // День. – 2005. – 26 июля.
19. Див.: Новые конституции стран СНГ и Балтии. – С. 400, 409.
20. Див.: Новые конституции стран СНГ и Балтии. – С. 175, 177.
21. Див.: **Скачко В.** Михаил Саакашвили: „Коррупция крадет будущее у каждого человека” // Киевский телеграфъ. – 2005. – 9 - 15 декабря.
22. Див.: Новые конституции стран СНГ и Балтии. – С. 56, 73.
23. Див.: Новые конституции стран СНГ и Балтии. – С. 105, 113.
24. Див.: Конституції нових держав Європи та Азії. – С. 51, 66.
25. Див.: Конституції нових держав Європи та Азії. – С. 40, 42 - 43.
26. Див.: Конституції нових держав Європи та Азії. – С. 2.

Українська революція 2004 – 2005 років

Спроба теоретичного аналізу

Валентин Якушик,
доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту європейських досліджень
НАН України

Українська революція, що почалася наприкінці листопада 2004 року, стала важливою історичною віхою в розвитку всього пострадянського простору, помітною подією світової історії 2004 – 2005 років. Не випадково вона стала предметом серйозних інтерпретаційних зусиль представників основних культурно-політичних і наукових течій не тільки в Україні, й у цілому світі. З політологічної точки зору, спектр оцінок подій, пов'язаних з політичною кризою в Україні, зводиться до використання переважно таких понять: 1) революція; 2) спонтанний протест народних мас на захист демократичних прав і свобод; 3) комплекс політичних технологій (у тому числі з елементами карнавальної культури), що застосовувався для забезпечення передачі влади від однієї групи правлячої еліти іншій її групі; 4) державний переворот, антиконституційна змова, путч, результати якого було легалізовано юридичним шляхом. Безвідносно до можливих конкретних політичних оцінок подій 2004 – 2005 років і процесів, що відбуваються в Україні нині, автор статті стоїть на теоретико-методологічних позиціях, що дають підстави для висновку про наявність в країні найважливіших істотних рис політичної і духовно-цивілізаційної революції.

Поняття революції, її типи і різновиди

Багатомірне і багатоаспектне поняття „революція” протистоїть низці суміжних понять і категорій. І водночас воно в тому чи іншому аспекті має спільні риси з різними суміжними категоріями.

1. Так, відрізняючись від а) занадто тривалої стабільності, стаціонарності (нерухомості), застою (стагнації), а також б) регресу і

деградації, революція – це **справжній рух вперед, реальна модернізація, суттєві прогресивні зміни**. (Однак критерії прогресивності, як правило, дуже суб'єктивні. І тому варто враховувати, що те, що на перший погляд сприймається як радикальна модернізація, з часом і з урахуванням багатьох аспектів проблеми суспільного розвитку може набувати чітких рис руху по колу, відтворення давніх схем і „зовсім не прогресивних” зразків). В цьому аспекті революція подібна до еволюції.

2. Як **справжнє оновлення** і як **конкретний процес**, а не одноактна подія, революція – це **реальні справи, а не лише гасла та перелік побажань**. В цьому революція також нагадує еволюцію і якісно відрізняється від поверхневого епатажу з його революційною фразеологією та порожніми, беззмістовними апеляціями до (можливо, „модних” чи наділених певними іншими позитивними конотаціями) тих чи інших аспектів пасіонарної, динамічної культури та відповідних періодів політичної історії з її домінуванням.

3. На відміну від повільної та (або) розтягнутої на тривалий час еволюції революція – це **рух прискореними темпами**. (Однак прискореними темпами може відбуватися і деградація та самознищення, анігіляція).

4. Революція – це **якісні перетворення, стрибок у розвитку**, що протиставляється простим кількісним змінам, поступовому нагромадженню вдосконалень.

5. Революція – це також **сила і процес, що простоїть поверненню в минуле, контрреволюції, реваншу реакційних сил**.

6. На противагу перевороту (як відносно швидкому і простому захопленню важелів влади) революція – **це глибока зміна усієї системи, її базових принципів**, а не просто зміна правлячого режиму.

7. Позаяк поняття „переворот” має ще одне трактування – захоплення влади силами, що не спираються на масовий народний рух, то в цьому аспекті революція набуває значення **активних дій широких народних мас проти існуючого режиму**.

8. На відміну від бунтів і путчів, пов'язаних з нереалістичними програмами або неефективними політичними діями та пануванням негативних емоцій, революція виступає як **ефективний інструмент здійснення конструктивних завдань**.

9. За стилем життя революція – це **розрив з рутиною, із застарілими формами організації та функціонування влади, це впровадження інноваційних підходів**.

10. Революція часто означає **руйнування конституційного (або щонайменше детально юридично оформленого та інституціоналізованого) режиму, запровадження тимчасових форм правління, скасування режиму старої законності (або старого режиму сваволі чи анархії – залежно від обставин)**. Водночас вона також може

бути пов'язана із встановленням режиму беззаконня або анархії.

11. Революція – це застосування диктаторських, авторитарних, силових засобів вирішення суспільних конфліктів на відміну від спокійних політичних методів розв'язання складних питань шляхом їхнього обговорення (зокрема, в ході парламентських дискусій), з'ясування позицій та інтересів сторін, можливостей для компромісу, а також через використання механізмів виборів, референдуму тощо. Вона нерідко веде не лише до тимчасового встановлення, але й закріплення диктаторських форм політичного режиму.

12. В аспекті легітимності революція є або проявом узурпації влади (наприклад, з точки зору старого, дореволюційного права), або, навпаки, являє собою повалення влади узурпаторів, встановлення або створення умов для відновлення легітимної влади [1].

Застосування поняття „революція” може вбирати в себе всі означені вище (та деякі інші) аспекти, а може обмежуватися якимись із них. Отже, можливе різне розуміння революції, і кожне, за умови дотримання відповідної внутрішньої логіки аналізу і його висвітлення, буде правильним. Але слід пам'ятати, що це будуть різні концепції революції, які можуть значно відрізнятися одна від одної. І на базі кожної з них можуть створюватися суттєво різні типології та пропонуватися аргументи на підтримку тих чи інших типів процесів.

Якщо коротко сформулювати багатовимірну, багатоаспектну типологію революцій, то слід розрізняти такі їх „чисті” типи, що протиставляються один одному в межах тієї чи іншої можливої типології, яка пропонується на базі конкретного критерію чи комплексу застосовуваних критеріїв класифікації:

1. За сферою здійснення: а) політичні, б) соціально-економічні, в) культурні (духовні) революції*.

2. За характером і ступенем організованості: а) спонтанні та б) професійно підготовлені й керовані (під час здійснення) та супроводжувані в подальшому.

3. За своєю історичною значимістю: а) прогресивні (або просто прогресистські – тобто такі, що афішують спрямованість у майбутнє, а не в минуле) і б) консервативні.

4. За класовою природою: а) антирабовласницькі; б) антифеодальні, буржуазні; в) антибуржуазні; г) антиноменклатурні, антикримінальні,

*Крім цих головних типів революції, що виокремлюються за сферами життя суспільства, можуть бути запропоновані й інші – на базі знаходження інших царин з-поза тих трьох головних, узагальнюючих, що тут вказані, або через виокремлення певних складових з однієї із загальноприйнятих в науці і в суспільному дискурсі сфер. Так, може йтися про революцію інформаційну, науково-технічну, аграрну, промислову, бюджетну, демографічну, сексуальну, дієтологічну, ціннісну, епістемологічну тощо.

гуманістичні.

5. За провідними силами та головними учасниками: а) революції рабів; б) селянські; в) бюргерські; г) пролетарські; д) люмпенські тощо.

6. За ідейною гегемонією тих чи інших суспільних класів і страт (в сучасних умовах): а) неофеодальні; б) буржуазні; в) пролетарсько-соціалістичні та люмпенсько-соціалістичні (початкові елементи чого можемо спостерігати зараз в Болівії та Венесуелі); г) постбуржуазні, посткомуністичні гуманістичні (з гегемонією меритократії).

7. За об'єктивною природою змісту пропонованих суспільних змін: а) базовані на утопічних ідеях і планах і тому такі, що об'єктивно не можуть бути здійснені в задекларованому вигляді в даних історичних чи географічних умовах (а якщо й здійснюються на практиці, то лише як якийсь інший тип революції); б) достатньо реалістичні і прагматичні.

8. За ступенем розгортання свого потенціалу: а) завершені (в головному успішні); б) незавершені (частково успішні); в) придушені або такі, що самозруйнувалися, зазнали провалу.

9. За темпами (чи просто „темпераментом”): а) такі, що динамічно розгортаються; б) „повзучі”, уповільнені.

10. За специфікою використання традиційних (діючих у певному суспільстві) правових процедур: а) такі, що здійснюються в межах чинних норм права; б) такі, що не спираються на чинні норми права або здійснюються з порушенням певної частини конституційно-правових (особливо процесуальних) норм.

11. За ступенем відносно позитивного сприйняття більшістю громадян (чи населення взагалі), а також іншими країнами: а) легітимні та б) нелегітимні.

12. За політичними результатами (щодо створення умов для встановлення того чи іншого політичного режиму): а) демократичні; б) такі, що створюють (на довгий період) систему диктаторських (авторитарних та/чи автократичних) органів влади або ж створюють умови для панування анархічного політичного режиму чи навіть режиму тотального терору і геноциду (як політичні революції початку 1990-х років в Сомалі, Руанді та Бурунді чи революція початку 1970-х років у Камбоджі).

13. За культурно-цивілізаційними та національно-культурними наслідками: а) націотворчі – такі, що об'єднують етнічну або культурно-політичну спільноту; б) сепаратистські (чи іредентистські); в) антиколоніальні; г) антиімперіалістичні; д) проімперіалістичні тощо.

14. За загальними соціально-економічними та іншими комплексними суспільними наслідками (щодо головних показників рівня суспільного розвитку та якості життя): а) конструктивні, прогресивні та б) деструктивні, контрпродуктивні.

15. За значенням для політичної загальносвітової (чи регіональної)

суспільної практики і теорії: а) симптоматичні, повчальні; б) такі, що не мають важливого політичного значення, досить випадкові, периферійні для історичного процесу.

16. За ступенем схожості на інші революції: а) унікальні; б) типові.

17. За психологічними наслідками для своїх прибічників: а) надихаючі; б) такі, що розчаровують; в) такі, що з часом викликають відразу.

18. За переважним емоційним „навантаженням” в суспільстві – супроводжувані „вибухом” позитивних чи негативних емоцій: а) революції-свято та б) революції-біда, жах. (Так, О. Забужко з посиланням на „Окаянные дни” І. Буніна вказує на революції з „відкритим тріумфом кримінального елемента” [2]. Зокрема, хроніка початкового етапу киргизької революції 2005 року дає аналогічний матеріал для роздумів щодо правомірності цієї типології).

19. За наслідками стосовно цілісності держави і соціуму: а) об’єднуючі країну та б) такі, що розколюють народ і країну.

20. Стосовно місця країни у міжнародному просторі: а) які інтегрують країну в світову спільноту та б) які протиставляють світові свою країну у вигляді держави-ізгоя.

Кожна наукова типологія суспільних процесів (в тому числі і революцій) та інституцій, що вводить або „чисті типи”, або історичні типи, спрямована на те, щоб дати інструментарій для аналізу конкретних подій, які в межах цих типологій можуть мати вигляд таких, що відповідають ознакам того чи іншого чітко визначеного типу, або являють собою змішані та проміжні типи, „розташовані” між пропонуваними „чистими” та історичними типами. Застосування різних типологій для характеристики сучасних процесів в Україні дасть можливість відтворити багатовимірну, багатоаспектну, комплексну картину нинішнього етапу суспільної трансформації в ній.

Для об’єктивності загальної й узагальнюючої картини дуже важливо, щоби факти (і відповідні аспекти дійсності) не просто підбиралися, тим більше – не виривалися з загального контексту, а досліджувалися і тлумачилися в усій їх сукупності й у максимально можливій повноті їх взаємозв’язків, щоб допускалася можливість різноманітних їх інтерпретацій.

З урахуванням безлічі різних класифікацій (типологій) революцій, варто зазначити, що їх типи (в межах аналізу однопорядкових, але якісно відмінних одна від одної груп революцій) виокремлюються на підставі тих чи інших критеріїв, що розглядаються як головна, сутнісна характеристика революції. Ті ж характеристики революцій, що розглядаються як неголовні (чи другорядні), використовуються як критерії виокремлення різновидів (видів) революцій у межах кожного з їх типів. Розгляд логічного ланцюга „тип революції – її різновид” ґрунтується на філософській традиції виявлення зв’язку між сутністю

та явищем, а інтерпретації тих чи інших різновидів революції як конкретних форм революції (що відрізняються одна від одної за специфікою методів боротьби за владу) є проявом сприйняття дослідником як одного з головних методологічних інструментів категоріальної пари „зміст – форма” [3].

Із зазначеного цілком зрозуміло, що використання поняття „революція” для характеристики політичної кризи в Україні наприкінці 2004 – на початку 2005 року і подальших процесів може базуватися на різних ціннісних інтерпретаціях не лише самих цих надзвичайних (неординарних) подій, але й на різному ставленні їх інтерпретаторів до концептуально-методологічного інструментарію, зокрема – до відповідного категоріального апарату, багатоаспектного і пов’язаного з широким спектром можливих конотацій.

Політична революція

Цей аспект української революції 2004 – 2005 років, мабуть, найбільш простий з наукової точки зору, але найчастіше саме він (з огляду на зазначені вище її різні інтерпретації) виявляється досить складним і неоднозначним з практично-політичної та юридичної точок зору.

Структура і механізм реальної і віртуальної (що розгорталася насамперед на екранах телевізорів і на трибуні київського Майдану) „помаранчевої” революції була описана автором цієї статті в січні 2004 року в аналітичній записці, наданій в розпорядження політиків і юристів, що захищали у Верховному Суді України інтереси одного з кандидатів у Президенти – сторони судового процесу, що прогнала справу у, по суті, революційному Верховному Суді. Всі головні положення цієї аналітичної записки були відтворені в судовому засіданні народним депутатом України Н. Шуфричем і офіційно сприйняті протилежною стороною як „чергові вигадки” реакціонерів.

Основні ідеї, що стосуються справді революційного характеру політичних процесів в Україні, що почалися в день проведення другого туру президентських виборів (21 листопада 2004 року), можна звести до такого узагальненого переліку. Наприкінці 2004 – початку 2005 року здійснювався систематичний прямий тиск широких революційних мас (і їх представників у різних органах влади і політичних організаціях) на Президента і його адміністрацію, Верховну Раду і уряд, на Центральну виборчу комісію та органи установчої влади інших рівнів, на Верховний Суд і Генерального Прокурора, на керівництво міністерств і відомств, регіональну та місцеву владу, на локальні адміністративно-виробничі й освітні структури (зокрема, на керівництво ВНЗ, шкіл і підприємств). Серед найважливіших форм прояву такого тиску були: блокування шляхів і захоплення будинків; система дій, спрямованих на виведення військових частин і підрозділів міліції з підпорядкування своєму

командуванню; вихід з підпорядкування центральній владі низки регіональних і місцевих органів влади і деяких компонентів загальнодержавних органів влади, створення і функціонування вищого координаційного органу революції, що претендував на здійснення вищої законодавчої, виконавчої та установчої влади – Комітету національного порятунку, що почав видавати свої декрети; неконституційне „прийняття присяги Президента” кандидатом у Президенти тощо. Цю картину яскраво доповнював революційний наметовий табір, розгорнутий у центрі Києва з комплексом охоронних структур і системою масового ідеологічного та культурно-розважального забезпечення, насамперед – з постійно діючою трибуною для проведення театралізованих мітингів на Майдані з відкритим прямим виходом в ефір через „5 канал” телебачення, що підтримував революціонерів.

Уся система державної влади в Україні перебувала в стані потрясіння. Швидко руйнувалася звична система її функціонування. По суті, протягом кількох місяців в країні існувало двовладдя: на певній частині території фактично встановилася нова реальна влада, а на іншій її частині паралельно діяли дві різні (конфронтуючі) влади – і революційна нова, і стара, традиційна (хоча і з деякими внутрішніми змінами). При цьому двовладдя мало не тільки територіальну форму прояву, але й інституціональну – деякі компоненти загальнонаціональних органів держави фактично вийшли з підпорядкування старої влади ще до моменту її легітимної заміни на нову. Верховна Рада, Верховний Суд і Конституційний Суд України, приймаючи важливі державні рішення, у тому числі й такі, що стосувалися застосування або зміни норм, чітко виписаних у Конституції та в інших найважливіших (органічних) законах, нерідко виходили за межі відповідного матеріального і процесуального права. А новий (радіше „старий”, раніше звільнений, але також наприкінці 2004 року революційний) Генеральний Прокурор був призначений (точніше „відновлений” на посаді після відставки його наступника) рішенням районного (!) суду з посиланням на норми трудового права, а не на основі норм конституційного й адміністративного права.

Є всі підстави стверджувати, що в 2004 – 2005 роках виборчий процес в Україні відбувався в умовах паралельного розгортання як революційної, так і конституційно-демократичної (ліберально-плюралістичної) динаміки. Більше того, перша з них дуже часто вдавалася до камуфляжу під другу. Саме з цим пов'язане те, що в ході січневого (2005 року) процесу у Верховному Суді офіційним представникам тодішнього кандидата в Президенти В. Ющенка доводилося активно „відхрещуватися” від неспростовних фактів – широкого використання їх політичною силою під час проведення повторного голосування („третього туру” виборів) розгалуженої системи інституцій революційно-демократичної (а не конституційно-демократичної) держави, яскравих і явних форм

Валентин Якушик

революційної діяльності – усім добре відомих як з повідомлень ЗМІ, так і з повсякденної практики. Вони, ці форми і факти, лише були в теоретичній формі узагальнені й у концентрованій формі представлені увазі Верховного Суду і громадськості в ході судового процесу і зігноровані судом.

До речі, цілком логічно (з огляду на встановлення тимчасового компромісу між силами, які протистояли одна одній), що Верховний Суд перетворився на суд революційний. Можна уявити собі, що відбулося б у країні, якби він діяв, виходячи з принципів правової, а не революційної держави, і якби знову (вдруге, як і після листопадового туру голосування) визнав вибори такими, що не відбулися, точніше такими, істинний результат яких неможливо встановити. Обурені маси революціонерів змели б і його, цей суд, і багато інших державних установ. І тоді не відомо, як би ліберальні сили Заходу, що щиро підтримували „помаранчеву революцію”, ставилися б до її радикалізації. (Але повинні були бути й ті, хто з тактичних політичних чи економічних міркувань або з огляду на цінності стратегічного культурно-цивілізаційного характеру, вважали, що захищати принципи правової держави і політичного плюралізму варто і в цій, здавалося б абсолютно програшній ситуації – програшній в тактичному, але не в стратегічному сенсі).

З політичної та юридично-процесуальної точок зору відмова революціонерів від наукової об'єктивності і безпристрасності була правильною. Адже ставка була дуже висока – не тільки самі результати виборів, але й запобігання неконтрольованому розвитку революційної активності протестних мас. І (в дуже специфічний спосіб) головної мети – збереження відносного громадського спокою в країні – було досягнуто. Хвиля небезпечних суспільних потрясінь була зупинена через закріплення певного політичного компромісу, зокрема, і за рахунок об'єктивності оцінок реальної природи інституцій, норм і процедур, що тоді діяли. Інакше складно було б революціонерам апелювати не лише до революційної легітимності, а й до такої бажаної для них легітимності, як ліберально-демократична, електоральна. І неможливо було б зберегти хиткий соціальний мир, що нарешті поступово встановився в січні 2005 року

Тепер же, на початку 2006 року, існують нові умови, електорально-революційну легітимність ніхто не наважився серйозно оспорювати, опротестовувати в систематичному порядку. В Україні склалася ситуація відносного status quo, досягнуто неформальних (і навіть деяких формалізованих) політичних компромісів. Існує своєрідне тимчасове загальнонаціональне порозуміння з фактичним визнанням (до оголошення офіційних результатів парламентських виборів) ідейно-політичної гегемонії в центральних органах виконавчої влади одного з провідних культурно-політичних таборів – з відповідним покладанням на нього

основної політичної відповідальності за загальний стан речей в країні.

В цій ситуації вже можна (і варто) звернути увагу і на вивчення природи та закономірностей формування й розвитку не лише правової, і не лише поліцейської псевдоправової держави (яка протистоїть реальній правовій державі), а й революційної держави (яка також, як правило, є антиподом правової). Тим більше це актуально, якщо врахувати, що нерідко лунають заклики до переходу до нового етапу „помаранчевої революції”. Доцільно чітко усвідомлювати, який тип держави при цьому мається на увазі. Принаймні, громадянам треба краще знати, що таке революція, що являє собою революційна держава, які можуть бути її типи і різновиди і якими бувають наслідки їх активного функціонування.

Звичайно ж, виявлення позаправової природи системи масових силових дій в Україні в листопаді 2004 – січні 2005 року ще не є достатньою підставою для однозначної класифікації їх як політичної революції. Подібні дії не є специфічними ознаками лише революції. Вони – загальні ознаки як для неї, так і для бунту, повстання, перевороту. І в прагматичних політичних, і в суто ідеологічних цілях політичні супротивники „помаранчевих” революціонерів та існуючої на початок 2006 року в Україні „помаранчевої” політичної влади часто називають події кінця 2004 – початку 2005 року „помаранчевим” путчем* чи переворотом [6], тим самим явно намагаючись надати цим подіям негативного політичного забарвлення і відповідного смислового навантаження.

З наукової ж точки зору, від подібних явищ (путчу, перевороту, повстання) політична революція відрізняється насамперед тим, що вона на певному етапі „освячується” суверенною владою (а також, як правило, і міжнародною спільнотою) як: а) легітимна; б) така, що досягла поставленої політичної мети; в) така, що внесла істотні зміни в політичний лад. Якщо уникати конкретних ціннісних (політико-ідеологічних) характеристик, але залишатись послідовним у загальнотеоретичних і методологічних питаннях, то варто визнати, що всі ці три компоненти в явній формі присутні в оцінках процесів, що відбувалися в Україні, офіційною владою України й інших держав. А думки тих чи інших політичних сил і конкретних дослідників у цьому випадку не можуть бути підставою для відмови у визнанні того історичного факту, що мала місце політична революція. (Інша справа, що революції, у тому числі й у їх чисто політичному аспекті, можуть бути завершеними чи незавершеними. І в питанні, пов'язаному з запровадженням такої типології, також існує широке поле для різних інтерпретацій природи української революції).

*Так, зокрема, неодноразово висловлювалися В. Янукович [4], лідер Прогресивної соціалістичної партії Н. Вітренко [5], керівники та прибічники компартії України.

Валентин Якушик

Проблема „кольору” української революції 2004 – 2005 років

В сучасний політичний лексикон (і, мабуть, в історію в цілому) гостра політична криза 2004 – 2005 років в Україні увійшла під назвою „помаранчева революція”*. Власне, питання щодо появи такої назви складається з трьох основних компонентів, торкається трьох аспектів.

1. Чому революція саме такого кольору – жовтогарячого (оранжевого, помаранчевого)? Тут відповідь зрозуміла. Це результат вдалого PR-ходу дизайнерів нових норм політичної естетики, політтехнологів виборчого штабу В. Ющенка, які обрали цей яскравий колір для його кампанії. І як зазначав Я. Лесюк (президент фонду „Український вимір”, один з політтехнологів В. Ющенка – „автор-розробник оранжевого стилю”), „теплі тони жовтогарячого не могли повністю спрацювати у липні на Співочому полі під час старту президентської кампанії Ющенка, а свого максимально позитивного ефекту вони досягли взимку на майдані Незалежності” [8]. Перерісши в революцію, виборча кампанія набула у сприйнятті широкого загалу відповідного кольору, наповнила ним не лише „візуальний ряд” київського Майдану, а й увесь рух, що об’єднався навколо В. Ющенка.

2. Чому не „жовтогаряча”, а саме „помаранчева” революція? Тобто, чому в назві революції українською мовою використовується прикметник „помаранчева”, а не більш звичні (принаймні до кінця 2004 року) для більшості українських громадян слова „жовтогаряча” чи „оранжева”? Це вже питання, що стосується такої галузі політичних наук, як політична лінгвістика. І це вже предмет політичної семантики української мови, тієї її частини, яка не може бути повною мірою усвідомлена тими, хто користується лише, наприклад, англійською чи польською з їх однозначним найменуванням цієї революції відповідно – „Orange” та „pomarańczowa”. Але ці мовні нюанси здатні відчуватися носіями російської мови, які можуть, іноді трохи (навмисно чи ненавмисно) перекручуючи українську, чітко звертати увагу на явні чи латентні відтінки політичних текстів і підтекстів. Зокрема, нерідко (з часткою іронії та/чи з явним негативним ставленням до відповідних подій) українська революція 2004 – 2005 років і російською мовою йменується „помаранчевая” – з використанням слова, якого немає в російській мові (в якій для позначення такого кольору є лише слово „оранжевая”).

Стосовно історичного аспекту цього політико-лінгвістичного питання досить детальну відповідь дає Л. Гуцало, яка пише: „Звідки походить донедавна маловживане, а нині чи не найпопулярніше слово –

*Хоча сам автор цієї статті висловлював обережні сумніви щодо остаточності такої назви, маючи на увазі суто наукове розуміння цієї багатоаспектної історичної події, цих багатовимірних суспільних процесів [7].

прикметник „помаранчевий”, яким поійменовано революційні події в Україні в листопаді – грудні 2004 року? „Помаранчевий” (синонім – „померанцевий”) – походить від німецького слова **Pomeranze**, а те – від італійських **pomo** – яблуко і **arancia** – апельсин (від **arancia** й отримано назву кольору – „оранжевий”). ...У класичній українській літературі – творах М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, І. Кочерги, П. Панча та ін. – слово „помаранч” („померанець”) трапляється значно частіше, ніж апельсин, хоча позначало саме цей плід або ж притаманний йому жовтогарячий, оранжевий колір” [9].

Так що вважати, що слова „помаранч” і „помаранчева” – це галицизми чи полонізми (як дехто із східних українців може подумати) – неправильно. Тут політична семантика пов’язана не з впровадженням в сучасну „літературну політичну” мову регіоналізмів (у тому числі з лексикону діаспори, як це іноді має місце), а з поверненням до не дуже вже давніх (з історичної точки зору) часів, коли щодо української мови ще не здійснювалася офіційна політика максимального наближення її словарного запасу до відповідного російського і коли, зокрема, значення російського слова „**оранжевый**” в російсько-українських словниках ще не обмежувалося прикметниками „оранжевий” та „жовтогарячий”, як це сталося пізніше [10]. Але, без сумніву, таке повернення до „законного” українського слова і його широке використання в революційному контексті несуть в собі тонкий латентний політичний зміст і навіть цивілізаційне „навантаження”.

3. І, нарешті, ще один аспект лінгвістично-політичної проблематики. Чому колір революції визначається лише як „жовтогарячий”, як „помаранчевий”? Чому ігнорується інша гама кольорів, що використовувалася під час революційних подій кінця 2004 – початку 2005 років?

Не думається, що просто тому, що історію „пишуть переможці”. Адже ще й не відомо, чи переможці вже остаточно визначені. Мабуть, справжні переможці – це не ті, хто „ще не повернувся з помаранчевого Майдану”, хто затримався там зі своїми гаслами непримиренного протистояння „двох світів” – Добра і Зла, з відповідними кольорами – помаранчевим та синьо-білим. Симптоматичною є позиція, висловлена (в одному із виступів по телебаченню) Р. Безсмертним щодо недоцільності запровадження офіційного державного свята – Дня Свободи, 22 листопада – „щоб потім хтось його не відміняв”. І проблема, як здається не в „загрозі реваншу”, яка, безумовно, багатьма політиками та їх прихильниками бачиться такою, що йде лише ззовні – з боку одного із „старих” „історичних” таборів, а не ізсередини, тим більше не з боку самої людської природи, „маленьких” і великих людських слабостей, тим більше – слабостей політиків, особливо, бізнесменів при владі, особливо тих, хто ще не знає, що таке гармонізація і баланс інтересів як

спосіб вирішення конфліктів, і ще не впевнений, чи може існувати не лише „гра з нульовою загальною сумою” (в якійсь обов’язково хтось виграє, а хтось програє), але також й така гра, в якій виграють усі, а не лише одна із сторін, в якій у принципі нема тих, хто програє.

Отже, питання кольору революції ширше, ніж могло б здаватися на перший погляд. І взагалі, чи справді в Україні відбувалася лише „помаранчева” революція? Чи її опоненти (або якась частина з них) також здійснювали, а може навіть також здійснили революцію? Якщо так, то яку (за кольором і по суті) – політичну, соціально-економічну, духовну, яку ще? А може всі вони разом – і „помаранчеві”, і їх послідовні опоненти спільними зусиллями здійснили певну революцію? Якщо так, то яку саме? А якщо спільно здійснили щось значне, але не революцію, то що саме маємо в результаті „кумулятивної” дії двох протилежних політичних таборів, котрі (як могли і як вони це розуміли) захищали власну і національну гідність, свої цінності (в тому числі і міфи), а не просто інтереси тих чи інших політиків і політичних та економічних груп? А може були й „проміжні” та „нейтральні” сили зі своєю революцією і зі своїм внеском у спільну, загальнонаціональну „багатокольорову” („райдужну”) гуманістичну, гуманізуючу революцію?

„Три в одному” української революції

Хоча в пресі та науковій літературі домінує назва „помаранчева” революція, все ж поступово стає усе більш очевидним, що нинішня революція в Україні – це своєрідне „три в одному”.

По-перше, це „помаранчева” революція, що реально перемогла на початку 2005 року, але переважно лише в Центрі і на Заході країни; вона завершилася визнанням майже всіма учасниками політичного процесу права сторони-переможниці на встановлення своєї інституційної гегемонії, тобто на офіційне проголошення від імені держави своїх концепцій і гасел. У найзагальнішому плані за своєю соціально-політичною природою ця революція є специфічним поєднанням загального демократизму з українофільством (україноцентризмом), євроатлантизмом і прихованим чи явним „антиімперіалізмом”, спрямованим проти Російської Федерації. Це демократична, антибюрократична, антикорупційна революція, що вивільняє потужну духовно-емоційну енергію народних мас. Це також і політична революція одних політико-економічних і політико-адміністративних кланів проти влади і панування інших кланів.

Як було показано вище, у своїх сутнісних проявах ця революція пов’язана (за формою) з явним виходом протестних сил за межі норм чинного законодавства, за рамки існуючого типу законності, в чому особливо рельєфно відбивається революційний (у цьому чисто політичному, а не в глибинному соціально-економічному аспекті) характер

відповідних подій і процесів.

Якщо скористатися традиційним інструментарієм класового чи стратогового аналізу, то стосовно неї не можна обмежитися якоюсь однією характеристикою. Цей комплексний процес – це і революція „мільйонерів проти мільярдерів”, і революція середнього класу проти бюрократичних, номенклатурних, непотичних прошарків нової буржуазії, і революція, у якій у прямому протистоянні зі значною частиною великої національної буржуазії (що об'єдналася у своєрідний цивілізаційний союз з робітничим класом Сходу і Півдня України) дрібна, середня і транснаціональна буржуазія повели за собою широкі верстви пролетаризованих мас Центру і Заходу країни.

Однак ця політична революція не переросла в справжню соціально-економічну революцію. Незважаючи на суттєві „чистки” державного апарату в 2005 році, не сталося радикальної зміни самої природи правлячих адміністративно-політичних еліт. А конкретний зміст базових відносин власності в країні як за своєю генезою, так і за їх нинішньою соціальною природою залишається олігархічно-кримінальним, навіть після реприватизації та нової приватизації „Криворіжсталі” – можливо, єдиного випадку чесного відкритого приватизаційного конкурсу на теренах усього СНД.

По-друге, українська революція 2004 – 2005 років – це також і „біло-блакитна” революція з її „східнослов'янським”, „канонічним православним”, „радянським” і „пострадянським євразійським” цивілізаційно-культурним консерватизмом. (Колірна гама, що використовується в її назві, пов'язана з основними тонами політичної атрибутики передвиборчої кампанії Партії регіонів України та інших політичних сил, що підтримували В. Януковича в боротьбі за посаду Президента України й активно протистояли розгортанню „помаранчевої” революції). Природа цього політичного й історичного явища все ще не знайшла належного наукового і популярного роз'яснення ні з боку супротивників цієї революції, її викривачів, що заявляють про неможливість будь-якого співробітництва з цими „біло-блакитними” ретроgrадами, бандитами і ворогами”, ні з боку її прихильників, ні навіть з боку (наскільки це можливо, стосовно революції) безсторонніх, емоційно і політично „відсторонених” від предмета свого аналізу вчених-аналітиків і теоретиків.

Ця революція відбувалася переважно на Сході і на Півдні країни в середовищі широких неукраїнофільських мас населення, які „остаточно і безповоротно”, самостійно (без будь-якої істотної закордонної допомоги) усвідомили себе як особливий суб'єкт цивілізаційного процесу в Україні й у різних культурних ареалах, до яких вона – Україна – історично належить. Це була боротьба за свою ідентичність і особисту та колективну гідність представників особливих суб'єтнів, яких часто деякі ідеологи

і прості представники „етно-національно-свідомих” кіл принизливо називають „совками”, але які (гостро, але найчастіше чисто інстинктивно) відчувають свій нерозривний культурний зв’язок з великими історичними спільнотами, що зійшли з політичної арени, але не зі світу культури і духу, для яких зовсім не етичне, і тим більше не племінне було головним. Саме ці глибинні шари „цивілізаційного коду” зачепив і розбурхав народний (а не бюрократично-клановий, також присутній) компонент „біло-блакитної” революції. Її зміст – це боротьба значної частини поліетнічного, мультикультурного українського народу за свої законні культурні і політичні права, що їх не здатні забезпечити ні кучмізм, ні оранжизм, ні будь-який інший рух, що орієнтується на замовчування корінних цивілізаційних проблем українського суспільства.

„Біло-блакитна” революція розпочалася незабаром після другого туру голосування на президентських виборах у відповідь на перехід „помаранчевої” революції у найбільш активну фазу – у відповідь на серію кантональних і муніципальних революцій на Заході України й активне творче застосування в Києві (а нерідко навіть і пряму імітацію) петроградського досвіду 87-літньої давнини. У найяскравіших формах „біло-блакитна” революція заявляла про себе на постійно діючому „біло-блакитному” анти-Майдані в Донецьку, на мітингах у Луганську, Харкові, Одесі, в Криму, в об’єднаних діях регіональної і місцевої влади Сходу і Півдня України під час проведення в Сєвєродонецьку Всеукраїнського з’їзду депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад усіх рівнів. Тоді з’явився гіпотетичний проект політичного об’єднання „нежовтогарячих” регіонів, створення Південно-Східної Української Автономної Республіки, і, зокрема, ідея призупинити сплату східними і південними регіонами податкових надходжень до загальнонаціонального бюджету – на час „помаранчевої” революції в Києві. Ця загроза політичних дій, що явно виходили б за межі чинних конституційних і взагалі правових норм, була однією з чітких ознак відповідної – „непомаранчевої” – політичної революції. А головне – „біло-блакитна” революція відбувалася в серцях і душах людей. До речі, у неї був і свій „надійний”, хоча водночас досить примітивний (за тодішнім професійним рівнем) загальнонаціональний телеканал („Україна”).

З кінця січня 2005 року „біло-блакитна” революція набула переважно латентних форм. Не капітулювавши, а лише тимчасово визнавши інституціональну гегемонію „помаранчевих”, „біло-блакитні” в цивілізаційному плані боролися і продовжують боротися, насамперед, за честь і гідність своїх суб’єтнів як рівноправної частини єдиного народу України [11].

І, нарешті, **третя складова** української революції – найважливіша з історичного погляду – це своєрідний кумулятивний ефект перших двох її складових, спільна для всього українського народу **революція духу**,

перемога цінностей плюралізму і толерантності, стратегічна орієнтація на єдність у розмаїтті.

Духовна, цивілізаційна революція

Духовна революція в Україні 2004 – 2005 років проявилася, передусім, у тому, що громадяни України усвідомили і відчували на практиці **цінність власної людської гідності**. Відбулися істотні якісні зміни в емоційному стані суспільства. Покінчивши з насаджуваною кучмізмом суспільною апатією і „двоємисленням” (але, мабуть, поки ще не з дворушництвом), революція розбудила щире масове бажання вірити і любити, підсилила життєві сили соціуму. Однак це бажання ще мало пережити „період дорослішання”, у тому числі й звільнення від наївних ілюзій.

Вже до осені 2005 року українська революція дозволила народові потроху **звільнитися від багатьох ілюзій**, у тому числі від традиційних для східних слов'ян „месіанських очікувань” від політично сильних і активних представників чоловічої половини роду людського. Правда, тут, у сфері подолання таких ілюзій, з урахуванням потужної харизми лідера об'єднаних революціонерів-популістів (Ю. Тимошенко), залишається ще простір для досягнення повної гендерної рівності.

Процес духовного відродження українського суспільства проявився, зокрема, в тому, що, **зазирнувши за заслону, що приховує глибини суспільної підсвідомості (і суспільного несвідомого)**, воно, суспільство, жажнулося тому руйнівному конфлікту, що наближався, і якого, волею випадку чи волею Божою, вдалося уникнути. І, зрадівши щасливій випадковості – такому відносно безболісному виходу з жорсткого політичного протистояння, загальнонаціональної кризи, українське суспільство тепер **у стані „помислити про немислиме”** – про той поріг, після якого шансів на повернення до єдності соціуму (і для спокою в цілому регіоні світу) практично немає і який тому в жодному разі не можна переступати. Справді, суспільство **подорослішало** і тепер воно спроможне завчасно зупинити політичних маніпуляторів і авантюристів, не піддатися на хитромудрі провокації політтехнологів і замовників їх витончених багатоходових операцій та цинічних схем, а головне – не опинитися знову перед прірвою громадянської війни і диктатури, перед реальністю катастрофи національного, а то й світового масштабу. Завдяки революції 2004 – 2005 років, українське суспільство отримало сильну вакцину і ефективну протитотруту, здатну запобігти можливим спробам дестабілізації країни через ті чи інші нелегітимні дії з боку влади чи через будь-які проекти організації повстань, переворотів, революцій. Тим самим країна стала духовно сучаснішою, більш „європейською”. Водночас, звичайно ж, цивілізаційний розкол в Україні зберігся, набуваючи дещо інших форм.

„Помаранчева” політична революція являла собою і революцію

цивілізаційну (незавершену). Крім суто внутрішніх (українських) завдань, вона вирішувала завдання майже глобального характеру: робилася активна спроба ґрунтового реструктурування всього пострадянського простору – як наслідок переосмислення і перевизначення траєкторії подальшого розвитку його найважливіших культурно-історичних, демографічних, територіальних та економічних складових.

Наступні два взаємозалежні факти дозволяють характеризувати події 2004 – 2005 років як **революцію цивілізаційну**. З одного боку, **євроатлантична тенденція** змогла здобути відносну гегемонію в її протистоянні **євразійській тенденції**. А з іншого боку, в результаті прямого зіткнення сил, що репрезентують основні цивілізаційні тенденції, геополітичні орієнтації (в їх майже „чистому вигляді”), було досягнуто якісно нового духовного стану суспільства, що проявилось в тім, що зараз вже остаточно **внесено цивілізаційну ясність** в дуалістичну природу сучасного українського суспільства, суспільства не тільки і не просто мультикультурного, але й біцивілізаційного та білінгвістичного.

Для багатьох політиків і аналітиків найважливіше геостратегічне, геополітичне питання, що стосується України, й досі все ще має такий вигляд, як і наприкінці 2004 року, коли його сформулював один з представників української діаспори Б. Гаврилишин: „Україна постала перед серйозним вибором, що буде мати наслідки і для всього західного світу. Це вибір між інтеграцією євроатлантичною і євразійською” [12]. Але революція з усе більшою визначеністю доводить, що для збереження суспільного спокою, зміцнення національної безпеки України і безпеки в регіоні Східної Європи в цілому, питання „вибору” України, очевидно, доцільно переформулювати: „Чи вдасться Україні надійно закріпити цінності біцивілізаційності? Як найліпше зберегти і зміцнити реальний статус України як життєздатної єдиної країни? Чи відповідає сподіванням її громадян та інтересам демократичного суспільного розвитку її політичний статус як нейтральної держави?”.

Звичайно ж, є в Україні сили, що умисно чи несвідомо посилюють розколи в суспільстві, бажають зберегти незмінними (насамперед щодо цивілізаційної політики) командно-адміністративні принципи старих і нинішніх все ще імперських за своєю суттю монолітичних структур, що збереглися в одному з відламів давнього імперського моноліту. І це виявляється не тільки в спробах насадити однобічну зовнішньополітичну орієнтацію й заперечити прийнятність для України принципів федералізму, реальної децентралізації і деконцентрації влади, але також і в „моністичних” підходах до розв’язання конфліктогенних проблем, що стосуються безпосередньо сфери культурного базису суспільства. Симптоматичним у цьому відношенні є, зокрема, представлена на офіційному веб-сайті МЗС України (за станом на березень 2006 року) автобіографічна довідка нинішнього міністра закордонних справ України,

в якій російська мова багатозначно фігурує в списку іноземних мов, якими пан міністр володіє [13]. Однак спроби значної частини „помаранчевого” культурно-політичного табору змінити цивілізаційну природу українського суспільства зовсім не виключають того, що в Україні незабаром візьме гору щира культура білінгвізму (двомовності), поваги і турботи стосовно регіональних і місцевих мов та діалектів [14].

В результаті революції 2004 – 2005 років в українському суспільстві в цілому **зміцнилися цінності культурного плюралізму**. Воно визнає нормальність того, що регіони, культурні і соціальні прошарки України різноманітні, а найважливіше – що вони хочуть і надалі зберігати свою самобутність, не бажають зазнавати диктату будь-якого імперського уніфікуючого центру. Базові цивілізаційні інстинкти, що пробудилися у всіх основних культурно-політичних складових українського суспільства, нині вже досить добре політично артикульовані. Назад у підсвідомість ці інстинкти вже не загнати жодними балачками про те, як „правильно” і „однозначно” проблеми, подібні нинішнім українським, вирішуються на практиці „в усьому цивілізованому світі” або повинні вирішуватися відповідно до того чи іншого „єдино правильного вчення”. Описом добре (хоча і тенденційно) підібраних, відредагованих і відретушованих істориками, політологами, юристами (а фактично – пропагандистами певної культурно-політичної течії) „зразків” уже не вдасться обмежитися. Самоповага, що пробудилася в народі, і свобода слова, що стала реальним політичним досягненням українського суспільства, вимагають нині від усіх суб’єктів політичного процесу особливої уваги до коректності, повноти і глибини своїх аргументів. Штучно підібрані і сконструйовані комплекси зовсім непоказових (принаймні, для такого типу соціуму, як український) історичних національних чи регіональних прикладів уже не спрацьовують як ефективні механізми політичної пропаганди. Тепер уже нагальним стає серйозне експертне обговорення (з його широким висвітленням) найактуальніших і найважливіших проблем, зокрема: державної мовної політики, децентралізації й деконцентрації влади, регіоналізації й федералізації, економічної і політичної інтеграції в регіональні та глобальні спільноти (організації), створення наднаціональних органів у межах міждержавних політичних і економічних об’єднань та передачі їм національними державами ряду своїх суверенних прав, а також глибоке обговорення в доступній для більшості громадян формі інших важливих питань державного будівництва і перспектив розвитку країни.

Партія регіонів поступово перетворюється на ядро впливового суб’єкта цивілізаційного процесу – процесу творення демократичної культурно-плюралістичної держави, двомовної і біцивілізаційної нації, дружньої і Європі, і Росії, що усвідомлює і поважає специфіку кожного зі своїх регіонів і кожного зі своїх суб’єтнів. Ця партія, що увібрала в себе

**Українська революція 2004 – 2005 років.
Спроба теоретичного аналізу**

Валентин Якушик

найважливішу частину енергетики „білої-синьої революції”, терпляче чекає, хто з іншого – „помаранчевого” боку простягне їй руку співробітництва і щиро сприйме цінності біцивілізаційності та двомовності своєї нації. У свою чергу, Президент В. Ющенко у лютому (2006 року) Посланні Верховній Раді зробив явну заяву на те, що він готовий стати „Президентом усієї України”, що він уже „повернувся з помаранчевого Майдану”, що майбутнє – за загальнонаціональним примиренням та історичним компромісом, а не за протистоянням цивілізацій, не за розколом країни і не за новою революцією.

Література:

1. **Якушик В. М.** Проблемы теории революционно-демократического государства. – К.: УМК ВО, 1991. – С. 46 - 49.
2. **Забужко О.** Let my people go: 15 текстів про українську революцію. – Київ: Факт, 2005. – С. 101.
3. **Якушик В. М.** Вступ до політології. – К.: Видавничий дім „Academia”, 1995. – С. 14.
4. Теледебати между кандидатами в президенты Украины 20.12.2004. // <http://www.ua2004.ru/docs/debates/>.
5. **Витренко Н. А.** Мороз – это проамериканская сила в Украине. // <http://www.ua-pravda.com/vitr280505.shtml>; **Витренко Н.** „Оранжевый путч” – дорога в колониальный фашизм. // http://www.apn-nn.ru/diskurs_s/512.html.
6. **Кушнарёв Е. П.** Конь рыжий. Записки контрреволюционера. – Харьков: Изд-во „Харьков”, 2005. – С. 121, 126.
7. **Якушик В.** Революція. Але не помаранчева. // День. (Київ). – 2005, 15 грудня. № 232 (2211). – С. 4.
8. **Лесюк Я.** Ми не створювали образ Ющенка, ми розкрили його внутрішній світ. // <http://www.razom.org.ua/ua/news/4965/>.
9. **Гуцало Л.** Говоримо українською. // <http://www.dua.com.ua/2005/21/arch/6.shtml>.
10. **Ганич Д. И., Олейник И. С.** Русско-украинский словарь. Изд. 5. – К.: Радянська школа, 1979. – С. 499.
11. **Якушик В.** Свобода слова чи висловлювань? Про етику та смисли політичних дискусій на матеріалах ток-шоу. // День. (Київ). 2006, 2 лютого. – № 14 (2236). – С. 4.
12. **Гаврилишин Б., Вишневский Ю.** Украина: выбор цивилизации. / Киев Weekly. Украина и мир за неделю. №40
13. Сайт МЗС України. Публікації. Борис Іванович Тарасюк – Міністр закордонних справ України. // <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/827.htm>.
14. **Якушик В.** Президент повернувся з Майдану. // День. (Київ). – 2006, 18 лютого. – № 26 (2248). – С. 4.

Поетапний цикл здійснення прогнозів

Володимир Горбатенко,

доктор політичних наук,

провідний науковий співробітник

Інституту держави і права ім. В. Корецького

НАН України

Практика технологічного прогнозування, починаючи з 1960-х років, дозволила емпіричним шляхом виробити основні етапи здійснення прогнозів. Вивчивши методики, що застосовуються в соціальному прогнозуванні, автор вважає за можливе рекомендувати описану нижче поетапну послідовність здійснення прогнозних операцій.

Процес політичного прогнозування має складатися з десяти етапів.

1-й етап – вироблення програми дослідження. У прогностиці його ще називають передпрогносною орієнтацією (ППО). В процесі ППО уточнюється, насамперед, об'єкт дослідження, що передбачає вивчення його внутрішнього змісту і особливостей. Ця процедура дуже важлива, оскільки нерідко вже в самій назві об'єкта приховується неоднозначність. Скажімо, коли об'єктом дослідження стає опозиція, то мусимо з'ясувати, про яку саме опозицію йдеться: парламентську чи позапарламентську, системну чи ситуатійно орієнтовану, масову чи групову, організовану чи спонтанну тощо. Одночасно аналізується об'єкт прогнозування на відповідність основним принципам, а також забезпечується попередня верифікація прогнозу шляхом співставлення з прогнозами об'єктів-аналогів.

Передпрогнозна орієнтація передбачає також: визначення предмета і проблематики дослідження; аналіз характеру і масштабів прогнозу; формулювання мети і завдань, робочих гіпотез; визначення методів і процесу організації дослідження; з'ясування часових параметрів прогнозу. На цьому етапі важливо здійснити детальний аналіз і диференціацію перспективних проблем на ті, що назрівають та очікуються при появі певних умов, збігу обставин. Для адекватного забезпечення складових цього етапу визначають коло експертів, принципи вибірки респондентів, шкали вимірювання, перелік робочих документів.

Досвід соціального прогнозування засвідчує, що повний обсяг програми для тактичного прогнозу становить 2 — 3 авторські аркуші, для стратегічного прогнозу — 10 — 12. Своєрідним доповненням програми є короткий критичний огляд спеціальної літератури з проблеми, що досліджується. Додатками слугують також детально обгрунтовані робочі документи. Основними з них, як вважає І. Бестужев-Лада, є: 1) попередні контури (матриця) вихідної моделі; 2) макети анкет-інтерв'ю для уточнення і конкретизації параметрів вихідної, пошукової та нормативної моделей; 3) макет об'єднаної анкети опитування експертів; 4) шкали вимірювання; 5) інструкції інтерв'юєру, кодувальнику з проведення опитування експертів, з опрацювання матеріалів цього опитування; 6) перелік показників уточненої вихідної моделі; 7) конспекти прогнозного тла і передмодельного сценарію; 8) робочі гіпотези пошукової моделі; 9) проспект критеріїв побудови нормативної моделі [1].

Кількість, обсяг і характер робочих документів визначаються метою і завданнями дослідження.

2-й етап передбачає побудову вихідної (базової) моделі прогнозованого об'єкта методами системного аналізу.

Одразу зазначимо, що в теорії системного аналізу використовуються два підходи до аналізу і синтезу об'єктів прогнозування: 1) об'єктний підхід, що включає виокремлення підсистем шляхом поелементного поділу об'єктів на дрібніші; він застосовується, як правило, до об'єктів складної структури; 2) функціональний підхід, при застосуванні якого за основу структурного членування об'єкта береться функціональна ознака; застосовується, коли кількість первинних об'єктів, які становлять об'єкт прогнозування, незначна, але вони відзначаються складними характеристиками і взаємозв'язками, що передбачає виокремлення груп схожих функцій і дозволяє відстежувати їх реалізацію, незалежно від приналежності до тих чи інших первісних об'єктів [2].

Побудова базової моделі розпочинається зі складання переліку можливих показників (індикаторів). При цьому застосовуються порівняльний аналіз аналогічних моделей, опитування експертів, вивчення відповідної наукової літератури, соціологічне опитування населення. Досвід засвідчує, що попередній перелік показників може налічувати сотні або й тисячі одиниць. У процесі відбору необхідних показників з цього переліку варто залишити лише кілька десятків, які найточніше відображають досліджуваний об'єкт.

Далі в процесі підготовки базової моделі з кількісної інформації вибудовуються динамічні ряди індикаторів по кожному з визначених показників. Для виявлення тенденцій предмета дослідження аналізуються динамічні ряди вихідної моделі. Потім аналізові піддаються й самі виявлені тенденції, що дозволяє визначити прогнозний діагноз, тобто адекватність застосування наступних операцій.

3-й етап – збирання даних контексту прогнозування („прогнозного тла”). Контекст у цьому випадку включає сукупність зовнішніх стосовно об’єкта прогнозування умов, які мають першорядне значення для вирішення його завдань. Так, скажімо, прогноз стабільності політичної системи передбачає врахування прогнозів економічного розвитку на перспективу. Без цього найдетальніше дослідження внутрішніх рухів політичної системи може виявитись банальною утопією.

Кожний об’єкт, що піддається прогнозуванню, перебуває в певному середовищі, яке постійно змінюється й виступає по відношенню до нього як поєднання зовнішніх чинників. Саме тому базова модель не може бути адекватною меті й завданням дослідження, якщо вона не співвідноситься з аналогічною моделлю прогнозного тла. Процедура побудови цієї моделі в основному схожа з попередньою. Особливість її полягає в необхідності врахування всього набору зовнішніх щодо об’єкта прогнозування чинників – науково-технічних, демографічних, економічних, соціологічних, культурологічних, внутрішньо- і зовнішньополітичних.

Контекстуальні особливості передбачають урахування висновків фахівців, які не належать до групи, що безпосередньо здійснює прогнозування, оскільки індикаційне поле прогнозного тла безмежне і з нього набагато важче виокремити необхідний мінімум індикативів. Як правило, відбираються контекстуальні показники, що найбільше впливають на динаміку показників профільної моделі.

4-й етап – побудова передмодельних сценаріїв, що включає екстраполяцію динамічних рядів показників на час попередження в прогнозі з метою створення орієнтовної основи наступних операцій. Ця процедура передбачає формулювання проблем, які підлягають вирішенню у процесі прогнозування. На цьому етапі вираховуються максимально можливі відхилення тренду до умовної межі, за якою починається сфера нереального, фантастичного.

У сценарії фіксується поетапний опис послідовної трансформації об’єкта прогнозування, а також умов, за яких ці зміни відбуватимуться. Особлива увага надається прив’язці подій до часу їх перебігу. Одержані сценарії впорядковуються у взаємопов’язану сукупність і стають відтак „системою сценаріїв – цілісним генералізованим спектром альтернативних шляхів розвитку подій” [3]. Розвинена, відпрацьована система побудови сценаріїв отримала назву сценаріотехніки – сукупності методологічних правил, методичних прийомів і процедур зі складання прогнозних сценаріїв розвитку подій. Своєї повноти сценування подій набуває у грі, коли написані сценарії розігруються учасниками дослідження задля одержання більш повної і завершеної картини ситуації, що прогнозується.

Прикладом побудови і подальшого застосування емпіричних

показників для вивчення перспектив стабільності в ряді африканських країн може слугувати досвід аналітиків Північно-Західного університету США кінця 1970-х років. Доцільно навести кілька застосованих цим колективом рядів індексів та індикаторів [4].

Індекси характеристики політичного процесу (для країн, що розвиваються):

1. Процент урядових постів, що їх посідають військові.
2. Кількість конституційних змін з моменту незалежності.
3. Загальна кількість основних змін у структурі виконавчої влади.
4. Середня кількість військових переворотів на рік.
5. Кількість політичних партій.
6. Зміни у представництві еліт (регіональних, політичних, етнічних, економічних, релігійних тощо) в державних органах.

Індикатори фінансового потенціалу режиму:

1. Бюджет у відношенні до ВВП.
2. Зміни у співвідношенні доходів бюджету і ВВП.
3. Середньорічна швидкість зростання бюджетних доходів.
4. Співвідношення загальної суми податків, що надійшли до ВВП.
5. Співвідношення урядових позик і різних видів допомоги до ВВП.
6. Частка прямих податків у прибутках держави.
7. Зміна частки прямих податків у доходах держави.
8. Частка ВВП (чи бюджету), що витрачається на безоплатну освіту.

Індикатори та індекси репресивного потенціалу правлячих кіл:

1. Чисельність збройних сил.
2. Частка особового складу ВМС та ВПС до всієї чисельності збройних сил.
3. Темпи зростання збройних сил.
4. Чисельність поліцейського корпусу.
5. Рівень участі військових і поліцейських у громадянських беспорядках: кількість випадків і чисельність учасників.
6. Відношення обсягу воєнних витрат до ВВП.
7. Темпи зростання воєнних витрат у постійних цінах.

5-й етап – створення серії гіпотетичних (попередніх) пошукових моделей методами пошукового аналізу з конкретизацією мінімального, максимального і найбільш вірогідного значення. Сутність цієї процедури полягає в тому, що кінцевим результатом справді наукового прогнозу має бути не передбачення подій, а осмислення проблеми, яку слід вирішувати засобами управління. При цьому важливою складовою інтелектуальної роботи є аналіз альтернатив, який дозволить ухвалити оптимальне рішення, підвищити рівень його об'єктивності та ефективності. Такий аналіз сприятиме визначенню діапазону (шкали) можливостей, в межі якого вкладаються всі мислимі контури вирішення проблеми. При цьому важливо визначити межі, за якими, з одного боку,

втрачається реальність, а з іншого – починається катастрофа.

6-й етап – побудова серії гіпотетичних нормативних моделей згідно з заданими реальними нормами, ідеалами, цілями. Вихідною ланкою базової нормативної моделі є „дерево цілей”, яке вибудовується шляхом поділу об’єкта пізнання на елементи, структури, ієрархічно пов’язані між собою. Кінцевим її продуктом є „дерево рішень”. Важливою характеристикою для нормативного прогнозу є оптимізація моделі за рахунок визначення спочатку ідеального стану досліджуваного об’єкта, а потім – з урахуванням його специфіки та конкретної суспільно-політичної обстановки. Слід враховувати, що критерії оптимуму є похідними від наявної в певному суспільстві системи цінностей і можливостей їх втілення.

7-й етап – оцінка достовірності і точності, а також обґрунтованості (верифікації) прогнозу методами опитування експертів. При цьому особливу увагу слід звертати на можливі негативні наслідки прийнятих рішень. Верифікація в зазначеному контексті означає сукупність критеріїв, способів і процедур, що дозволяють на основі багатобічного аналізу оцінювати якість прогнозу. Для прогнозу важливою є не лише абсолютна верифікація, а й верифікація відносна (попередня), яка дозволяє розвивати наукове дослідження і практично використовує його результати до настання абсолютної верифікації. Стосовно прогнозу абсолютна верифікація можлива тільки після переходу періоду попередження з майбутнього в минуле.

Не можна вважати, що для кожної політичної проблеми, яка підлягає прогнозуванню, існує чітке поле експертного знання. Різні галузі можуть дотримуватися різних підходів до одного і того ж питання. Спосіб, у який сформульовано проблему, тісно пов’язаний з тим, хто відповідатиме за цю політику і які ресурси внаслідок цього будуть скеровані на неї. Конкретна проблема політики, що стала об’єктом прогнозування, може перевищувати розміри кола категорій експертів, залучених до аналізу політики. Відповідно до цього, завдання політики „може полягати у тому, як мобілізувати різні види експертного знання, „розсіяні” навколо центральної теми, а не просто „свої”, пов’язані з інституцією, що відповідає за цю галузь” [5].

Українські фахівці з економічного прогнозування на основі систематизації досвіду сформулювали основні вимоги до критеріїв і процедури верифікації прогнозу. Вони такі:

1. Необхідність оцінки інформаційної якості опису об’єкта, процесу.
2. Дотримання принципу додаткового опису, тобто – відповідності між зовнішнім і внутрішнім описом об’єкта, балансу між інформаційними і системними характеристиками.
3. Визначення ступеня пов’язаності об’єкта із зовнішнім середовищем, тобто – характерові зв’язків між зовнішнім середовищем і об’єктом.

4. Оцінка критерію інтенсивності асиміляції (ступеня „розмитості” опису об’єкта і напрям його найбільш інтенсивного „розмиття”).

5. Встановлення ступеня агрегування і його впливу на точність опису об’єкта.

6. Наявність відповідності між точністю і повнотою опису об’єкта.

7. Оцінка статистичного взаємозв’язку між точністю і надійністю прогнозу для відповідної глибини інтервалу прогнозування [6].

8-й етап – вироблення рекомендацій для рішень у сфері управління на основі співставлення пошукових і нормативних моделей. Цей етап засвідчує, що прогноз є інформаційною базою для осіб, задіяних у сфері управління. Отже, робота над прогнозом не може вважатися завершеною без вироблення рекомендацій на основі співставлення пошукових і нормативних даних. Цю процедуру неприпустимо передовіряти замовнику, оскільки в нього може виникнути бажання підігнати прогнозні дані під відомчі інтереси. Рекомендації повинні мати об’єктивний зміст.

Процедура вироблення зазначених рекомендацій передбачає складання вірогідних сценаріїв стану об’єкта в разі реалізації запропонованих рекомендацій з обов’язковим визначенням як позитивних, так і негативних наслідків такої реалізації. Як правило, на цьому етапі готується попередній звіт про дослідження, який має включати документи, що засвідчують здійснення всіх попередніх процедур.

Рекомендації, що містяться в підсумкових документах здійсненого прогнозу, мають співвідносити пропоновані дії з часовими й матеріальними ресурсами потенційних ініціаторів внутрішньо- чи зовнішньополітичної діяльності, що стосується прогнозованих об’єктів. Російська дослідниця К. Боришполець справедливо зазначає: „Бюджет, кадрове забезпечення, технічна оснащеність часто вислизують з поля зору дослідників, вихованих у традиціях академічної науки. Не завжди вдається належним чином враховувати і „людський вимір” дистанції між ідеально спланованим рішенням та його адміністративним втіленням. Хоча ступінь можливості виконання наукових рекомендацій у сфері суспільних відносин завжди відносна, надзвичайно важливим критерієм при її розробці повинна неодмінно бути реалістичність передбачуваних дій” [7].

За результатами здійсненого прогнозу, як правило, вибудовується цілий ряд сценаріїв розвитку політичної ситуації. Їх, однак, не повинно бути надто багато. Це, зазвичай, не більше п’яти варіантів вірогідних змін політичної обстановки. Можливість сприйняття суб’єктами політики прогнозних рекомендацій суттєво підвищується, якщо сценарії супроводжуються конкретними пропозиціями здійснення послідовної, поетапної стратегії. Обґрунтування конкретних кроків суб’єкта політики посилює системні характеристики його політичної поведінки і сприяє

утриманню тактичної ініціативи. Важливими позиціями, що конкретизують сценарії, є також оцінки ступеня політичного ризику.

9-й етап – експертиза підготовленого прогнозу і рекомендацій та їх доопрацювання з урахуванням обговорення; передача їх замовникові.

Коли ви передаєте результати прогнозування, то маєте враховувати, що ваші висновки можуть бути непопулярними на даний момент і не відповідати бажанням замовника. Однак робота прогнозиста чи аналітичної групи полягає в тому, щоб надавати об'єктивну інформацію.

У висновку, який є формалізованим результатом здійсненого прогнозу, щодо деяких поставлених завдань вдається отримати пряму та досить чітку відповідь; в інших випадках обмежуються лише припущеннями. Відповідно до цього, за визначенням А. Бароніна, по-перше, треба розуміти, які з моментів є найважливішими, а не концентрувати увагу одразу на багатьох. По-друге, висновок до здійсненого прогнозу потребує чіткого відображення в ньому: 1) послідовно описаних сприятливих і несприятливих чинників та оцінок результатів їх взаємодії; 2) порівняння властивостей об'єктів, які вивчаються, з відомими властивостями аналогічних об'єктів; 3) визначення верхніх і нижніх меж розвитку об'єкта з урахуванням постійних і тимчасових чинників [8].

Формалізація завершеного проекту передбачає творчий, але строгий, чіткий підхід до його змісту. Так, термінологія з арсеналу політичної науки, як відомо, відзначається багатозначністю тлумачень. Отже, дослідник, вживши на початку розробки певний політологічний термін у певному значенні, повинен дотримуватися його до кінця. Водночас слід уникати абстрактних понять, таких, скажімо, як „перехідний період”, „демократичний транзит”, „соціальна трансформація”, „модернізаційний синдром” тощо. Окрім того, небажано вживати складні смислові звороти, надавати текстові надмірно описового характеру. Слід уникати подвійної інтерпретації, жаргонних, побутових слів і виразів, розпливчатих понять. „Лаконічність, простота і змістова насиченість виразів мають стати постійним принципом стилістики аналітичних текстів” [9].

10-й етап – співставлення матеріалів уже виробленого прогнозу з новими даними прогнозного контексту і започаткування нового циклу досліджень. Як відомо, політичне життя динамічно змінюється. Що ж стосується процесу вироблення прогнозів, то він часто потребує тривалого часу. Враховуючи це, у випадку зміни прогнозного контексту виникає необхідність започаткування нового циклу дослідження певного об'єкта. До того ж, у політиці, що тісно пов'язана зі сферою управління, переважно маємо справу з об'єктами, які потребують постійного супроводження, уваги й передбачення соціальних наслідків їх впливу.

Відтак, результат політичного прогнозування не може розглядатися лише з точки зору ступеня достовірності, точності прогнозу. Не менш

важливо знати, наскільки той чи інший прогноз сприяє підвищенню обґрунтованості, об'єктивності, ефективності вироблених на його основі рішень. Прогнозування „повинне бути таким же безперервним, як цілепокладання, планування, взагалі управління, підвищенню ефективності якого воно покликане служити” [10].

Попри всю безсумнівність необхідності здійснення прогнозів у сфері політики, з точки зору досягнення реальних результатів прогнозування, не можна (та й недоцільно) їх абсолютизувати. Особливості способів вироблення прогнозів накладають принципові обмеження на їх можливості. В діапазоні часу результативність і ефективність здійснених прогнозів, як правило, обмежується 5 — 10 роками. Що стосується об'єктів дослідження, то слід пам'ятати, що далеко не всі вони в однаковій мірі піддаються прогнозним оцінкам. А, отже, не погіршимо проти наукової істини, якщо повторимо услід за П. Коельо: „Майбутнє належить Богові, й лише Він відкриває його за надзвичайних обставин”.

Але ж людина тому й людина, що постійно прагне передбачати можливі наслідки своєї діяльності.

Література:

1. Див.: **Бестужев-Лада И. В.** Перспективы трансформации России: Экспертный сценарно-прогностический мониторинг. — М., 1998.
2. Общая и прикладная политология. Учебное пособие. Под общей редакцией В. И. Жукова, Б. И. Краснова.—М.: МГСУ: Изд-во „Союз”, 1997. — С. 792.
3. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов / Под редакцией Мелешкиной Е. Ю. — М.: Издательский Дом „ИНФРА-М”, Издательство „Весь Мир”, 2001. — С. 284.
4. Див.: **Боришполец К. П.** Методы политических исследований: Учеб. пособие для студентов вузов.—М.: Аспект Пресс, 2005. — С. 219.
5. **Колбеч Г. К.** Політика: Основні концепції в суспільних науках / Пер. з англ. О. Дем'янчука. — К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2004. — С. 32.
6. **Глівенко С. В., Соколов М. О., Теліженко О. М.** Економічне прогнозування: Навчальний посібник. — 2-е вид., перероб. та доп. — Суми: Видавництво „Університетська книга”, 2001. — С. 111.
7. **Боришполец К. П.** — Цит. праця. — С. 169 — 170.
8. **Баронін А. С.** Аналіз і прогноз у політиці та бізнесі: Курс лекцій. — К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. — С. 103.
9. **Боришполец К. П.** — Цит. праця. — С. 173.
10. Общая и прикладная политология... — С. 794.

Ідеологія як критерій класифікації політичних партій

Микола Недюха,

доктор філософських наук,
завідуючий сектором методології

Інституту законодавства Верховної Ради України

Олександр Михайлич,

аспірант Науково-дослідного інституту україністики

Проблема типологізації партій набуває особливого значення в період політичного реформування українського суспільства, переходу до формування механізмів політичної відповідальності. Досвід демократичних країн свідчить, що механізми політичної відповідальності формуються, насамперед, партіями, створеними на ідеологічних засадах. В українському варіанті це завдання актуалізується умовами реформування політичної системи, формування повноцінних політичних партій, які визначаються у структурно-функціональному аспекті як засіб досягнення певної мети. Ми виходимо з гіпотези, що використання класичних прийомів для аналізу політичного спектра в українських умовах може бути успішним лише при врахуванні специфічних особливостей українського політичного життя.

У політичній науці практикуються різні способи класифікації політичних партій. Основою партійних програмних положень є суспільно-політичні доктрини, обумовлені певними політичними ідеологіями.

В науковій літературі існує багато точок зору щодо визначення поняття ідеології, її завдань і функцій.

Американський соціолог Н. Смелзер обґрунтовує розуміння ідеології як системи теоретичного знання, що утверджує певні цінності і факти. Функції ідеології, вважає він, полягають, по-перше, в тому, щоби послабляти соціальну напругу, яка виникає тоді, коли люди усвідомлюють розбіжності між своїми цінностями і реальними умовами своєї життєдіяльності. Інакше кажучи, ідеологія покликана затінювати суперечність між ідеєю про рівні можливості кожного громадянина і реальністю, коли одні соціальні групи й індивіди перебувають в гіршому

стані, ніж інші. По-друге, оскільки ідеології захищають інтереси певних соціальних груп, то мають, в силу свого статусу, виправдовувати існуючий стан речей (консервативні типи ідеології) або ж, навпаки, боротися за його скасування (радикальні типи ідеології). По-третє, ідеології можуть надавати сенс і законність діям людей, їх вимогам [1, с. 55 – 57, 67]. Зрештою, ідеології є засобом ідентифікації особистісних, групових норм і цінностей, задля досягнення яких громадяни вдаються до відповідних дій.

Е. Фромм визначає ідеологію так: „Ідеології – це ідеї, сформульовані на потребу публіци, які задовольняють очікування кожної людини полегшити докори совісті вірою в те, що вона діє заради чогось, напевне – доброго і бажаного. Ідеологія – це готові „думки-товари”, що поширюються пресою, ораторами, ідеологами для того, щоб маніпулювати масами людей заради цілей, котрі нічого спільного з ідеологією не мають, а часто навіть їй прямо протилежні...” [2, с. 332].

А. Мендра трактує ідеологію як систему доцільних, науково обґрунтованих положень, покликаних давати зрозуміле пояснення соціальної дійсності. Р. Гароді, навпаки, вважає, що ідеології, втім числі й світові, – лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, націоналізм тощо, – не можуть дати задовільні відповіді на порушені постіндустріальною цивілізацією питання через розрив між дійсністю, що пішла далеко вперед, і застарілими теоретичними конструкціями. Ці визначення найближчі для нашого сприйняття і пояснення феномена „ідеологія”.

Структурно ідеологія складається з трьох елементів: образу дійсності (того, що відбувається у конкретному суспільстві та поза ним); аксіологічної системи (ієрархії цінностей); практичних вказівок (методології діяльності для зміни або збереження існуючого стану справ). Функціями суспільно-політичних доктрин є визначення політичного курсу, стратегії, тактики партій і, певною мірою, електоральної поведінки громадян.

Розуміння впливу ідеологій на суспільно-політичне життя має особливе значення для вивчення самого суспільного життя. Водночас, якщо розглядати ідеологію як чинник формування світогляду, то слід зазначити, що положення, пропаговані владною елітою, не завжди адекватно сприймаються на рівні конкретного індивіда, оскільки й сьогодні уявлення про суспільно-політичні доктрини у більшості громадян, м'яко кажучи, не є ґрунтовними. Тому й природно, що ідеологічний вакуум в Україні, який утворився внаслідок краху комуністичної системи, заповнився дуже різними типами ідеологій – від необільшовизму до націоналізму, від лібералізму до радикалізму, релігійного фанатизму тощо [3, с. 75].

Виправити таке становище можна шляхом вироблення ідейно-

політичних засад державного будівництва. Так, учасники науково-практичної конференції „Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні” (Київ, 1992 р.) зазначали, що пріоритетним напрямом, об’єднуючою ідеєю для народу України має стати творення соборної української держави [4, с. 155 – 156].

На сьогодні дослідники не мають єдності поглядів щодо побудови ідеологічної структуризації політичних інтересів. Зокрема, Ф. Кирилук вважає, що сучасний ідеологічний спектр складається з шести частин: комунізм, соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, націоналізм і фашизм [5, с. 413]. Російські ж дослідники В. Пугачов і А. Соловійов говорять лише про чотири типи ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціалізм і фашизм) [6, с. 293 – 303]. К. Гаджієв, поділяючи ідеологічний спектр на п’ять ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, марксизм і тоталітаризм [7, с. 121]), зазначає, що реально конкурентними нині є лише лібералізм, консерватизм і соціал-демократія. На думку М. Головатого, в Україні існують такі основні ідеології: комуністична, соціалістична, ліберально-демократична, соціал-демократична, націонал-демократична і християнсько-демократична [8]. В. Бебик провідними політичними доктринами називає лібералізм, неолібералізм, консерватизм, неоконсерватизм, соціалізм, соціальну демократію, анархізм і тоталітарні доктрини (комунізм, фашизм, сіонізм) [9, с. 58 – 90].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що, на загаль, дослідники розрізняють такі типи політичних ідеологій: комунізм (марксизм), неоконунізм; соціал-демократія (демосоціалізм, соціальна демократія); лібералізм, неолібералізм; консерватизм, неоконсерватизм; фашизм, неофашизм.

Перейдемо ж до короткої характеристики цих ідеологічних типів.

Основними постулатами комунізму є: необхідність соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату; тотальне усупільнення засобів виробництва; централізоване планування-регламентація з боку держави процесів виробництва і розподілу продукції; ліквідація ринкових відносин; заборона приватної власності (має бути лише публічна); декларована рівність усіх громадян; заперечення соціального, ідеологічного і політичного плюралізму.

Провідними ідеями соціальної демократії є справедливість, свобода і солідарність; визнається право приватної власності. Принципи соціал-демократії (свобода, справедливість, солідарність) відрізняють її від ліберал-консервативних партій. Сучасна соціал-демократична думка вважає нерівність не просто несправедливою, але й неефективною. Заслугує на увагу те, що в умовах глибокої кризи та значних труднощів процесу реформування саме цивілізовані сучасні соціал-демократія та соціальний неолібералізм європейського ґатунку можуть стати єдиною

альтернативою відновленню популярності комуністичної системи серед значної частини населення [10, с. 4 – 8].

Заслуговує на увагу, до речі, те, що характерним для сучасного політичного життя України є формування виборчих блоків та утворення урядових коаліцій у спосіб, що веде до так званого дворівневого суспільства: на економічному рівні працюють настанови лібералізму, тоді як у соціальній сфері утверджуються ідеї соціал-демократії. Попри певні позитивні моменти такої політики, дворівневе суспільство несе в собі внутрішні загрози, адже, як свідчить історія, лібералізм російських дворянських революціонерів і соціал-демократизм народників породили марксистсько-ленінську ідею „наукового соціалізму” [11, с. 94 – 95].

Неоліберальна ідея „відповідальної держави” виходить з необхідності партнерства між урядами, бізнесом і працею на всіх рівнях господарського механізму, зміщення центру ваги із заборонних заходів на стимулювання, значних державних капіталовкладень в основні фонди невиробничої сфери (видатки на освіту, охорону здоров'я, підвищення кваліфікації персоналу). Зроблено спробу переосмислити характер взаємовідносин суспільства, державно-політичної системи.

Враховуючи формальний характер політичної свободи та її придушення ринковими і грошовими інтересами, проблема свободи набуває інтелектуального забарвлення. Вона переводиться у площину моралі і культури. Справедливість – це, насамперед, політична, або „формальна” справедливість, яка визначає принципи забезпечення свободи і права всіх громадян.

Соціал-демократія поділяє з лібералами підхід до держави як „допоміжної” сили в суспільному житті: уряд має „всього лише” вирішувати проблеми, які не можуть самостійно вирішити громадяни, місцеве самоврядування і приватний сектор економіки. Ліберальні реформатори і соціал-демократи дотримуються думки, що лише приватний бізнес і конкурентне середовище спроможні створити умови для швидкого економічного піднесення. Різниця між ліберальним та соціал-демократичним підходами полягає в оцінці ролі держави у перетвореннях.

Ліберальні ідеї в Україні були безпосередньо пов'язані з соціальними і розглядалися в національному контексті, зокрема М. Драгомановим.

Консерватизм спрямований на збереження, підтримку форм державного і суспільного життя, що історично склалися, насамперед морально-правових засад. Неоконсерватизм – це пошук балансу між деструктивністю необмеженої ринкової стихії та неефективністю тотальної державної регламентації. Для нього характерні антиегалітарні тенденції, антипротекціоністська і монетаристська економічна стратегія, вимоги збереження законності і порядку. В організації суспільного життя неоконсерватизм ґрунтується на необхідності універсального морального

порядку внаслідок обмеженості сфери людського розуму. Протиставлення держави і громадянського суспільства вважається згубним.

Головні постулати української консервативної течії у XX сторіччі закладені В. Липинським, С. Томашівським, В. Кучабським. Причому, усі три основоположники запропонували різні форми державного правління: класократичну правову монархію на засадах гетьманату (В. Липинський), правову клерикальну монархію (С. Томашівський), військову монархію (В. Кучабський). В. Липинський запропонував концепцію національної ідеї, яка має об'єднати українське суспільство, – принцип „територіального патріотизму” [13].

Базовою ідеєю сучасного українського консерватизму є українська національна ідея, яка полягає у відродженні традиційних цінностей і морально-правових засад етнокультурного розвитку українства. Народна ідеологія має ґрунтуватися на традиційній релігійності, патріотизмі, моральності та народній єдності, а її головними постулатами мають стати конституційна демократія, верховенство моралі і закону, пріоритет прав українського суспільства та орієнтація на одвічні духовні цінності.

Характерними рисами фашизму як ідеології є: ієрархічність побудови суспільства і тотальний контроль з боку держави за політичною сферою, інтегративна свідомість і верховенство інтересів нації (чи, швидше, раси), створення „образу ворога”; пріоритет зовнішньої політики над внутрішньою. Неофашизм відзначається вимогами перегляду кордонів, обмеження імміграції, збереження „чистоти нації” у расовому розумінні, „наведення порядку” тощо.

Навколо українського націоналізму тривалий час існували політичні та публіцистичні домисли і спекуляції. Вихід у світ ґрунтовного дослідження Р. Шпорлюка „Комунізм і націоналізм” багато в чому зняв питання щодо науковості націоналізму як суспільно-політичної доктрини. На думку цього втора, батьками наукового націоналізму є Ф. Ліст, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Гердер, Е. Берк.

Націоналізм в українській політичній термінології під кінець XIX століття – поняття однозначне з активною національною свідомістю та патріотизмом. Це винятково політичний рух під назвою інтегральний націоналізм, ідеологом і теоретиком якого став Д. Донцов. Український націоналізм треба розглядати як ідеологічний і політичний рух з чітко виробленою програмою мобілізації національних сил до боротьби за визволення, розбудову української держави та впорядкування людських стосунків у майбутній державі українського народу. Український націоналізм – це не тільки політико-програмовий рух, але й філософія національного життя, співвідношення окремих груп всередині нації й ролі та обов'язків одиниць у суспільстві. Що стосується ієрархії вартостей, то український націоналізм висуває на перше місце духовно-ідеологічні аспекти і з них вибудовує свою політичну програму.

Сучасні українські націоналісти прагнуть відтворити стиль, емоційність, орфографію текстів своїх попередників. „З-поміж інших людських спільнот – класів, партій, конфесій – ми визнаємо найвищою цінністю духову, кровну і політичну спільноту вільних людей – націю”. Живий організм нації характеризує духовні, вольові та інтелектуальні чесноти її членів. Нація виступає як одухотворена істота, що пливе понад часом і минуцими вартостями. Вона сприймає себе і сприймається іншими як самодостатня структура зі своєю вдачею – національним характером, державними потенціалами, історичними завданнями.

Інтеграціонізм є пострадянською посттоталітарною суспільно-політичною доктриною, яка не ґрунтується на жодній з існуючих у західному суспільстві політичних ідеологій. В її основу покладено систему поглядів, які базуються на гіперболізації соціально-економічних досягнень СРСР та внеску в них РРФСР. Інтеграціоністи змальовують радянську дійсність у позитивній тональності, негативно протиставляючи їй сучасну українську дійсність, абстрагуючися від того, що українська економічна криза бере початок від радянських економічних деформацій. В ієрархії цінностей інтеграціоністів чільне місце посідає відновлення союзу країн, що донедавна входили до складу СРСР.

Слід зазначити, такі течії, як „неолібералізм”, „неоконсерватизм” виникають в контексті так званої „загальної трансформації ідеологічного дискурсу”, за якою, під впливом соціально-історичних і політико-правових змін у житті людства, традиційні ідеологічні програми й цінності підлягають новій інтерпретації. Зокрема, Л. фон Мізес ще 1927 року писав, що сучасний йому лібералізм вже не є класичним, оскільки більше нагадує „політику торі чи соціалізм”, аніж традиційну ліберальну доктрину. Отже, специфіку ідеологічної структуризації сучасного українського суспільства не варто пояснювати її лише специфікою України як пострадянської держави, оскільки в сучасному світі процеси трансформації відбуваються в усіх суспільствах і державах; відповідно трансформуються й ідеології, які тривалий час вважалися „вічними істинами” у політичній науці [14].

Досліджуючи діяльність партій, слід, перш за все, звернути увагу на існування чотирьох джерел суспільних конфліктів епохи модернізму (центрально-периферійний, державно-церковний, землеробсько-індустріальний, капіталістично-робітничий), адже саме ці конфліктні лінії визначають контури партійних систем. Враховуючи засадничі характеристики і функції партій різного типу, можна виокремити типи світоглядних, ідеологічних партій (ліберали, консерватори тощо), „класових” партій, партій інтересів (робітничі, селянські тощо) та кадрові партії (вибіркові чи елітні, конфесіональні, релігійні) і масові партії.

Традиційним і найбільш поширеним принципом класифікації партій є застосування ідеологічно-теоретичного критерію. За цією ознакою партії

поділяються на ліберальні, консервативні, соціалістичні, комуністичні, клерикальні, націоналістичні. Ліві партії тяжіють до радикально-революційних методів діяльності, до соціалістичної і комуністичної ідеології. Праві – це консервативні, буржуазні політичні сили, що орієнтуються на стабільність і негативно ставляться до революції. Центр – це помірковані політичні сили, котрі прагнуть компромісів, співпраці, примирення політичних полюсів [15].

Виникнення багатопартійності в Україні змусило політологів вдатися до вивчення їх статутів, програм, інших документів та спробувати їх класифікувати. До серпня 1991 року це був лінійно-бінарний поділ „комуністи – антикомуністи; праві – ліві; комуністи – демократи; формали – неформали”. На початку становлення багатопартійності дослідники вивчали лише статутні та програмні документи.

Пізніше науковці почали не лише ґрунтовно опрацьовувати програмні і статутні матеріали, але й пропонувати поділ партій за тими чи іншими ознаками. Докладний аналіз, відповідно до різних систем класифікаційних ознак, дав А. Білоус [16]. Запропонований ним графічний принцип розміщення партій у різних системах координат є найбільш демонстративним. З часом виникла можливість вивчати діяльність партій не лише на загальнонаціональному, але й на регіональному рівнях.

Збільшення кількості партій та зростання їх ролі у політичному процесі змусило дослідників детально аналізувати не лише статутні документи, але й виступи активістів, практичну діяльність партій та їх парламентських фракцій, партійну пресу, обставини виникнення партій. Всередині партій виникла потреба теоретично висвітлювати її ідеологічні засади та порівнювати їх з іншими.

Підґрунтям майже всіх класифікацій партій у сучасній Україні є ідеологічний принцип. Це й не дивно, адже партії розвиваються згідно з загальносвітовими традиціями, базові ознаки їх ідеологічних засад аналогічні традиційним, а тому до них правомірно застосувати загальноприйняті назви, з однією умовою – до консервативної ідеології в Україні прийнято застосувати термін „націоналізм”. Тому ідеологічні засади діяльності партій можуть бути їх базовою характеристикою та основою для прогнозування їх діяльності.

Слід зазначити, що поділ на лівих і правих за ідеологічним принципом у тому вигляді, в якому він використовується при аналізі європейських політичних систем, в українських умовах є досить умовним. Так, у країнах західної демократії лівими вважаються партії, які у своїх програмах захищають інтереси малозабезпечених верств населення та орієнтуються на формування централізованої або контрольованої державою економіки. Зазвичай вони наполягають на скасуванні або обмеженні приватної власності, на значній концентрації податків у бюджеті та їх централізованому розподілі.

Центристські партії захищають інтереси середнього класу, тобто людей, які мають досить високу заробітну платню: вчителі, лікарі, науковці, працівники високої кваліфікації тощо. У своїх програмах ці партії обстоюють розвиток ринкової економіки в гармонійному поєднанні з вирішенням соціальних проблем, державним сприянням розвитку освіти, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, гарантованим пенсійним забезпеченням, підтримують помірне оподаткування.

Праві партії за рубежем захищають інтереси великого капіталу. Вони орієнтуються на жорстку ринкову економіку, виступають за згортання державного втручання в економіку, обмеження державного фінансування соціальних програм.

В Україні хоча суб'єкти виборчих перегонів як „ліві – праві” теж визначаються за вищевказаними ознаками, але в свідомості нашого виборця позиціонування за цим поділом проходить, в першу чергу, згідно не з економічним аспектом, а національно-демократичним і зовнішньополітичним. Тобто, українські праві виступають за рух України до західноєвропейської спільноти (ЄС, НАТО), підтримку української мови, народних звичаїв і традицій. Ліві прагнуть ширшого інтегрування України з державами пострадянського простору, передусім з Росією, вирізняються значно меншою спрямованістю на підтримку духовно-культурної спадщини українського народу – аж до надання російській мові статусу державної. Крім того, варто звернути увагу ще на такий парадокс: хоча в Україні, згідно з офіційною статистикою, фактично не існує середнього класу, із 125 партій, зареєстрованих міністерством юстиції напередодні виборів 2006 року, більша частина визначає себе захисницями інтересів середнього класу.

Отже, для сучасного політичного спектра України характерна ідейно-політична невизначеність, яка посилюється частою невідповідністю назв і програмових положень партій та їх реальній тактиці і стратегії. Таку амбівалентність можна подолати посиленням позицій політичного центрizmu, таких, зокрема, його основоположних ідей, як народна демократія і консерватизм (український традиціоналізм), що дає змогу державі ідентифікуватися з перспективою віднайдення відповідей на виклики, ризики і небезпеки новітньої доби. Саме тому подальші розвідки у цьому напрямі є актуальними у теоретико-методологічному і практичному плані.

Література:

1. Смелзер Н. Социология. – М.: Институт практической психологии, 1994. – 426 с.
2. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – 416 с.
3. Недюха М. П. Системний аналіз історичних типів європейської

ідеології. – Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. – 195 с.

4. Куди йдемо?.. Матеріали наук.-практ. конф. „Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні”. – К., 1993 – С. 155 – 156.

5. Політологія: історія та методологія. (За ред. Ф. М. Кирилюка). К.: Здоров'я, 2000. – 632 с.

6. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. М.: Аспект Пресс, 2004. – 479 с.

7. Гаджиев К. С. Политическая философия. М.: Экономика, 1999. – 606 с.

8. Головатий М. Ф. Хто стане третім Президентом України? Про ідеологічні метаморфози наступних президентських виборів // Політичний менеджмент. – 2003. – №2.

9. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина. – К.: МАУП, 2003. – 424 с.

10. Вовк В. Розвиток лівоцентристського руху в Україні: аналіз та пропозиції // Лівоцентристська перспектива України. Збірник експертних матеріалів. – К.: Інститут громадянського суспільства, 1997. – С. 4 – 8.

11. Недюха М. П. Ліберально-демократична ідея як складова модернізаційного розвитку України // Культура і мистецтво у сучасному світі: Наукові записки КНУКіМ: Вип. 3 / Київський національний університет культури і мистецтв. – К., 2002. – 205 с.

12. Сікора І. Неоконсервативна ідеологія і практика реформ та проблеми її легітимації в Україні // Молода нація. – 1997. – № 6. – С. 71 – 95.

13. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму — 471 с. // Повне зібрання творів, архів, студії. — К.; Філадельфія: Смолоскип, 2003. – Т. 6, кн. 1.

14. Волинський А. Ідеологічна структуризація суспільних політичних інтересів // Політичний менеджмент. – 2004. – №5.

15. Танчер В., Карась О., Кучеренко О. Політичні партії та рухи у світлі „ситуації постмодерну”. – К.: Фонд „Демократичні ініціативи”, 1997. – 44 с.

16. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посібник. – К.: АМУПП, 1997. – 200 с.

Системні недоліки розвитку Збройних Сил України на сучасному етапі

Андрій Єрмоленко,
майор, ад'юнкт кафедри
морально-психологічного забезпечення
Національної академії оборони України

У статті здійснюється загальний аналіз проблемних сторін сучасного етапу розвитку Збройних Сил України. Особлива увага приділяється їх еволюції в системі Воєнної організації держави. З'ясовуючи основні причини негараздів у сфері військового будівництва, автор робить спробу визначити шляхи їх подолання на основі досвіду провідних держав світу.

Важливим аспектом становлення України як незалежної держави є створення її Збройних Сил (ЗСУ), спроможних гарантувати суверенітет, територіальну цілісність країни, забезпечувати надійний захист національних інтересів від воєнних загроз.

Приймаючи до уваги зміни в європейській та міжнародній системах воєнної безпеки відповідні структури, а також оцінюючи реальний стан справ у країні, воєнно-політичне керівництво України наприкінці XX століття виробило, в цілому, єдине бачення перспектив розбудови ЗСУ за принципом оборонної достатності: створення невеликих за чисельністю, економічно не обтяжливих, але сучасно озброєних, боєздатних, мобільних, придатних до швидкого розгортання поліфункціональних сил, спроможних зробити гідний вклад у забезпечення регіональної та глобальної безпеки [1]. Відтак було вироблено Державну програму реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року. Після затвердження програми, згідно з Указом Президента України №927/2000 від 28.07.2000 року, розпочався третій етап розвитку ЗСУ, означений як період реформування [2].

Однак досягти запланованих показників у повному обсязі й досі не вдалося. Виходячи з цього, автор вважає за необхідне визначити проблемні сторони еволюції вітчизняного війська та з'ясувати їх причини задля недопущення таких негативів у перспективі.

Актуальність теми засвідчує жвава дискусія, що триває на сторінках

періодичних та наукових видань за участю вітчизняних і зарубіжних державних діячів, політиків, воєнних експертів щодо військово-реформаційних проблем в Україні. Виваженими та реалістичними, на нашу думку, є міркування В. Горбуліна, Г. Крючкова, Г. Перепелиці, В. Смолянюка, О. Бодрука, В. Гречанінова, О. Белова, А. Чікала, І. Паску, Дж. Шерра та інших [1; 4; 7; 11; 12; 18]. Але ці автори аналізують переважно окремі зрізи проблеми. Тому є необхідність розглянути причини недоліків реформування ЗСУ комплексно та зробити узагальнюючі висновки.

Процес військового будівництва було започатковано ще 1991 року, коли Україна взяла під свою юрисдикцію частину воєнної організації колишнього СРСР, дислоковану на її території. Пізніше цей мегафрагмент військ (сил) було поділено на дві майже незалежні одна від одної частини: безпосередньо ЗСУ та „інші військові формування”. При цьому історичний і світовий досвід було зігноровано.

Справа в тому, що за всіх часів Воєнна організація держави (ВОД) становила єдину централізовану військову структуру, складові якої пов’язувалися між собою єдиним керівництвом, системоутворюючими зв’язками, що дозволяло їй ефективно функціонувати й розвиватися в межах, визначених політичним керівництвом держави. Підтвердженням цього може бути хоча б воєнна організація СРСР, до якої входили Радянська Армія, Військово-морський флот, Прикордонні та Внутрішні війська, а також Тил ЗС, штаби і війська Цивільної оборони [3, с. 345]. Тобто, всі військові формування організаційно становили єдину воєнну структуру, функціонували й розвивалися за взаємоузгодженою системою.

Перші роки військового будівництва в Україні ознаменувались прискореним створенням з військових контингентів радянського походження ЗСУ та військових формувань інших силових відомств. Цей процес здійснювався без системного підходу з боку державних структур. Так, у 1991 – 1993 роках крім ЗСУ було створено військові формування Служби безпеки і Цивільної оборони України, Національну гвардію, Прикордонні війська, Внутрішні війська МВС. Це не була єдина структура: всі вони підпорядковувались різним відомствам, які, в свою чергу, могли суб’єктивно трактувати наявність загроз у підконтрольній сфері та нарощувати чисельність і бойовий потенціал своїх військових структур.

Тоді ж у законодавстві з’явилося поняття „інші військові формування”, а це допускало неконтрольоване створення різних воєнних та воєнізованих формувань, які, на відміну від ЗСУ, розвивалися не в загальній системі, а незалежно, створюючи свою інфраструктуру [4]. Це призвело до унеможливлення чіткого розмежування їх функцій – з усіма наслідками, що з цього випливають.

Верховна Рада України, намагаючись привести розрізнені структури

до „спільного знаменника”, ухвалила пакет документів, які частково регламентують та узгоджують їх діяльність, але ці заходи виявилися запізнілими. Зокрема, в Концепції (основах державної політики) національної безпеки України 1997 року було зроблено спробу об'єднати всі державні військові формування в єдину структуру – ВОД. Спроба виявилась невдалою – ВОД створено не було. Не вдалося це здійснити й на основі Закону України „Про основи національної безпеки України” 2003 року. Результат аналогічний: військові формування розвиваються розрізнено, єдиного керівництва не існує, функції та завдання ВОД одержали тільки загальне визначення на кшталт „захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз”. Визначення повноважень („Воєнна організація держави забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів; протидіє зовнішнім загрозам воєнного характеру”) обмежує діяльність ВОД тільки зовнішніми орієнтирами [5]. А як же бути з нейтралізацією внутрішніх воєнних загроз?

Наслідок: брак єдиної структури ВОД, централізованого управління нею, невизначеність функцій і неконкретність у трактуванні повноважень призвели до безсистемності в процесі розбудови її складових та дублювання завдань, що їй належить виконувати. Оскільки ВОД не є єдиною функціональною системою, то її структурні елементи розвиваються кожна окремо, вони не мають чіткої взаємодії і взаємозалежності, що не дозволяє оптимально визначити їх субструктуру і кількісний склад, а, отже, досягати ефективних результатів діяльності всієї організації.

Якщо звернутися до основ структурно-функціонального аналізу, то стає очевидним: передусім необхідно конкретно сформулювати цільове призначення ВОД, а виходячи з цього – її функції і завдання, структуру і параметри. Адже саме кінцевий результат діяльності визначає конфігурацію системи. Це дасть змогу визначити кількісно-якісний склад компонентів ВОД, розмежувати їх функції, організувати взаємодію, а також дозволить, за рахунок саморегуляційного потенціалу, підтримувати оптимальний стан системи й ефективно адаптуватися до змін середовища.

В Україні, як вже зазначалося, своєчасно цього зроблено не було. Результат – низка проблем подальшого розвитку, зокрема – реформування силових структур держави, в тому числі й Збройних Сил.

Процес адаптації ЗСУ та інших військових структур до сучасних вимог був би значно ефективнішим, якби здійснювався в єдиній системі ВОД. В такому випадку, як свідчить досвід країн Заходу, органи державного управління визначають вимоги до кінцевого результату реформування та задають часові й ресурсні межі його проведення. Тобто, державна підсистема управління ВОД коригує завдання ЗСУ та інших

військових формувань, згідно з якими встановлюються їх майбутні параметри, співвідношення, а також шляхи досягнення визначених показників функціонування.

Практика реформування силових структур нашої держави нічого цього не враховувала. За свідченнями колишнього міністра оборони О. Кузьмука, за перше десятиріччя „після розпаду Радянського Союзу чисельність МВС збільшилася втричі, Внутрішніх військ – у чотири рази, а СБУ – в шість разів. Тим часом Збройні Сили України скоротилися втричі...” [6].

Хоча ЗСУ протягом всього часу свого існування скорочувались, відчувалась тенденція внутрішньої мілітаризації держави за рахунок збільшення чисельності інших військових формувань, простежувалось посилення поліцейських та захисних функцій владних структур. Недосконалим був і лишається механізм взаємодії ЗСУ з іншими силовими структурами та управління ними в контексті діяльності ВОД.

Аналізуючи нормативно-правову базу, що регламентує діяльність ЗСУ та інших силових відомств, можна зробити висновок, що структура взаємодії та керівництва ними має ситуаційний характер і є вкрай недосконалою. Так, у випадках реакції держави на зовнішні загрози воєнного характеру провідну роль мають відігравати ЗСУ. При цьому армія не тільки є основною державною структурою, спроможною реагувати на зовнішні воєнні загрози, а й уособлює керівний орган ВОД на особливий період.

За умов реакції ВОД на внутрішні загрози загальне керівництво силовими міністерствами та відомствами здійснюється одним із них, визначеному законодавчо як керівний орган у цій ситуації. В такому випадку ЗСУ та інші військові формування надають йому необхідну допомогу наявними силами і засобами у вирішенні завдань за призначенням. Але, як свідчить міжнародний досвід, деякі внутрішні загрози можуть трансформуватись і розростатися до вкрай загрозливих розмірів, що обумовлює ймовірність залучення до їх нейтралізації армії як провідного суб'єкта ВОД (наприклад, у випадку протидії тероризму). На жаль, нашим законодавством такий перебіг подій не передбачено, відповідний світовий досвід не враховано.

Отже, виникає потреба створення міжвідомчих комітетів і комісій, що обумовлює залучення додаткових кадрових та фінансових ресурсів, створює нові бюрократичні перепони, призводить до втрати часу й ефективності. На думку Дж. Шерра, міжвідомчі бар'єри є однією з проблемних сфер оборонної реформи в Україні, „які заважають спілкуванню, командній роботі, довірі та розвитку спільної культури безпеки – по-перше, у самих Збройних Силах, Генеральному штабі й Міністерстві оборони; по-друге, у відносинах Збройних Сил з іншими формуваннями, що відповідають за оборону та безпеку” [7, с. 74].

Отже, механізм керівництва і взаємодії структур ВОД потребує удосконалення. На нашу думку, цього можна досягти за рахунок централізації управління в структурі ВОД. Якщо виокремити всі інстанції, які здійснюють загальне керівництво функціональними підсистемами ВОД та організацію взаємодії між її складовими в період їх діяльності, то отримаємо такий перелік: Президент України, Прем'єр-міністр України, Кабінет Міністрів України, Голова ДПС, Голова СБУ, Міністр ВС, Начальник ГШ ЗСУ та ін. Перелік цих функціонерів співпадає з персональним складом Ради національної безпеки і оборони України. Виходячи з цього, керівником ВОД може бути Президент України (Голова РНБОУ, Верховний Головнокомандувач ЗСУ), координаційним (робочим) органом – РНБОУ, на якому замикатимуться функціональні підсистеми ВОД з відповідним керівництвом. Подібної думки дотримується і Дж. Шерр. Він вважає, що одним з напрямів оптимізації оборонної сфери України є „створення ефективної системи координації діяльності силових відомств під керівництвом РНБОУ” [8].

Розвиваючись розрізнено, без належного узгодження, кожна силова структура має у своєму розпорядженні власні підсистеми забезпечення та військової освіти. Хоча очевидно, що такий підхід неефективний, а з огляду на обмеженість фінансових ресурсів – навіть шкідливий. Варто відзначити, що системи підготовки офіцерських кадрів різними силовими відомствами майже ідентичні. Як засвідчує аналіз, підготовка лейтенанта Сухопутних військ на 80 – 90 % співпадає з базовою підготовкою лейтенанта ДПС або ВВ МВС – різниця тільки у специфіці службової діяльності [9, с. 148]. Аналогічна ситуація й з підготовкою фахівців військових формувань оперативно-тактичного рівня. Значно ефективніше й дешевше було б створити єдину для всіх силових структур систему військової освіти, одним із компонентів якої може бути Національна академія оборони України, де вже зараз навчаються офіцери всіх військових формувань ВОД.

Ще один аспект проблеми – розрізнені системи забезпечення військових формувань. Наглядним прикладом вирішення цієї проблеми може бути процедура створення міжвідомчої уніфікованої системи тилового забезпечення силових відомств Росії. За оцінкою експертів, об'єднання всіх окремих тилових систем військових формувань РФ в єдину централізовану службу дозволить щороку заощаджувати до 6 мільярдів рублів [10, с. 4].

Подібна ситуація склалася й з медичним забезпеченням силових відомств. Так, на базі тилу МО РФ вже створено єдину систему військово-медичного забезпечення, яка діє за територіальним принципом. Крім економії фінансів, створюються умови для поліпшення медичного обслуговування військовослужбовців. Наразі кожен з них може одержати медичну допомогу в найближчому лікувальному закладі будь-якого

силового відомства, а не тільки у своєму [10, с. 4].

Отже, об'єднання однотипних систем забезпечення силових відомств ВОД дозволить не тільки заощаджувати фінанси, а й вдосконалити механізм їх функціонування та взаємодії.

Певна нераціональність спостерігається й у сфері контррозвідувального забезпечення діяльності військових компонентів ВОД. Його, відповідно до чинного законодавства, здійснює СБУ, тоді як в багатьох цивілізованих країнах ця прерогатива належить Міноборони. Та й наявність розвідувальних органів в ДПС та СБУ також є нонсенсом: в країнах розвинутої демократії такі структури до складу аналогічних відомств не входять. Служба зовнішньої розвідки, створена на базі Департаменту розвідки СБУ, де-факто виведена зі складу зазначеного відомства, але насправді йому підконтрольна [11, с. 2]. Виходячи з цього, доцільно переглянути реальну кон'юнктуру розвідувальних органів силових відомств, систематизувати їх діяльність, чітко розмежувати повноваження.

Ще одним важливим напрямом розвитку ВОД є демілітаризація її складових частин. Як справедливо зазначає Г. Крючков, „демілітаризація повинна охоплювати силові структури не тільки Міністерства оборони й визначатись тільки їх скороченням, цей процес об'ємний та багатогранний” [12, с. 23]. Хоча у вирішенні цього питання спостерігається певний прогрес (з прийняттям пакета відповідних законодавчих актів було започатковано процедуру перетворення окремих структур МВС, ДПС та МНС з військових на невійськові), кількість проблем не зменшується.

Зокрема, якщо ДПС, ВВ МВС та Сили Цивільної оборони України в перспективі мають стати невійськовими формуваннями та службами, це зовсім не означає, що відпаде потреба у виконанні ними завдань воєнного характеру. Відповідно, ці функції мають бути передані іншій структурі, скоріш за все ЗСУ. Об'єктивно це вимагатиме корекції параметрів згаданих організацій та додаткових витрат – і не тільки фінансових. При реальному виконанні таких намірів реорганізаційні труднощі обумовлюватимуться різною якістю згаданих структур, несистемними характеристиками їх утворення, функціонування, значною віддаленістю від ЗСУ при формальному членстві з ними в єдиній ВОД. Крім того, законодавство передбачає взаємодію ЗСУ з військовими формуваннями, які в недалекому майбутньому перестануть бути такими, а це потребує серйозної корекції чинного законодавства.

Виходячи з цього, автор вважає, що однією з основних проблем розвитку ЗСУ (у тому числі набуття ними додаткових функцій) є структурно-функціональна незавершеність ВОД. Інтеграція силових відомств в єдине утворення – ВОД та централізація керівництва ними дозволять оптимізувати їх загальну структуру, ліквідувати дублюючі

**Системні недоліки розвитку Збройних Сил України
на сучасному етапі**

Андрій Єрмоленко

елементи, мінімізувати вади механізму взаємодії, скоротити бюджетні витрати і чисельність особового складу, що, зрештою, підвищить ефективність функціонування Воєнної організації України та її складових, зокрема ЗСУ.

Іншою важливою особливістю сучасного етапу розвитку ЗСУ є проведення масштабних трансформаційних заходів, визначених керівними документами як процес їх реформування [2].

Як свідчить досвід, проведення аналогічних змін в будь-якій сфері передбачає, насамперед, з'ясування змісту цієї процедури та визначення її понятійного апарату. Це тим більш важливо, якщо такі зміни відбуваються на державному рівні й безпосередньо впливають на стан національної безпеки країни – як в нашому випадку. Невизначеність у цій сфері може призвести до появи серйозних ускладнень у плануванні і практичній реалізації реформаційних заходів.

Як аргумент на користь такої тези, розглянемо ситуацію початкового етапу трансформації ЗС США у 1996 – 2001 роках. Через те, що не існувало єдиного визначення терміну „трансформація”, між вищим військовим і цивільним керівництвом держави виникли серйозні протиріччя щодо мети, часових показників та механізмів здійснення процесу. Навіть на відомчому рівні (в міністерстві оборони США) не було узгодженості з цього питання. Це могло звести перетворення до „міжвідомчої риторики” або обмежених та „урізаних” заходів, які може собі дозволити країна на даний момент. Тому, в якості підсумкового документа з усіх питань реформування американських збройних сил (понятійний апарат, розподіл повноважень, порядок і терміни проведення заходів тощо), міністр оборони Д. Рамсфелд затвердив „Вказівки щодо планування реформування міністерства оборони”, які структурно увійшли до „Вказівок щодо планування оборони” 2004 року [13, с. 2].

Подібна проблема щодо вироблення єдиного розуміння змісту поняття „реформування ЗСУ” виникла й у нас. Хоча всіма нормативними актами цей процес визначається як реформування, подекуди трапляються випадки підміни цього поняття. Так, у „Білій книзі України” за 2004 рік у розділі 3 „Напрями та шляхи досягнення майбутнього обрису ЗСУ” використовується термін „модернізація”, який вносить додаткову плутанину в процедуру „реформування” вітчизняного війська [14, с. 54].

Виникає логічне запитання: як можна планувати та здійснювати комплексний захід, коли не вироблено єдиного концептуального бачення його сутності? Невизначеність понятійного апарату реформування військової сфери України вже призвела до прикрих наслідків. Зокрема, цей процес протягом 1990-х років політичні й державні діячі України сприймали по-різному, іноді з протилежних позицій. Так, одні вважали головним „скорочення чисельності та озброєння”, інші – „структурні зміни та модернізацію”, а дехто навіть „серйозну загрозу воєнній безпеці

України” [12, с. 30]. Такі протиріччя призвели до критичного сприйняття військово-перетворювальних процесів народом України. Та, попри все, понятійний апарат військово-реформаційної сфери й досі не має визначення в жодному нормативному документі. Не внесла ясності в розуміння цієї процедури й Концепція реформування та розвитку ЗСУ, яка є складовою однойменної Державної програми. Її зміст, крім того, що не містить пояснень основних термінів зазначеного процесу, є малодоступним широкому загалу через гриф „Тасмно”. Не розібравшись з понятійним апаратом, законодавець допускає процесуальну помилку – недотримання логіки законодавчого оформлення фундаментальних основ реформування ЗСУ [15, с. 44 – 45].

Досвід США дозволяє визначити такий алгоритм дій воєнно-політичного керівництва держави у сфері оборонного планування: 1) моніторинг, аналіз і прогнозування воєнних викликів та загроз національній безпеці країни; 2) визначення можливостей держави щодо їх нейтралізації; 3) корегування основ державної політики у сфері забезпечення національної безпеки; 4) формування політичного курсу оборонного будівництва; 5) вироблення воєнної стратегії; 6) планування та вироблення оперативних концепцій трансформації (реформування) ЗС, ОПК тощо [16].

Звернемось до хронології формування відповідних нормативно-правових основ такої процедури в Україні. Якщо за відлік взяти 2000 рік – рік затвердження Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року як початок військової реформи, тоді отримаємо:

- оборонний огляд в Україні проведено наприкінці 2004 року (через 4 роки);
- Закон України „Про основи національної безпеки України” прийнято 19 червня 2003 року (через 3 роки);
- Воєнну доктрину прийнято 15 червня 2004 року (через 4 роки, а поправки до неї – ще через рік).

Такий стан справ вказує на разючу непослідовність дій керівництва держави щодо створення та корекції правових основ розбудови силових структур України.

Ще більша плутанина виникає через те, що не існує нормативно-правових документів стратегічного рівня.

На основі політичних засад національної безпеки розробляється й затверджується Стратегія національної безпеки України, до якої входить Стратегія воєнної безпеки, яка, у свою чергу, є основою для вироблення концепцій, стратегій і програм розвитку Воєнної організації держави та її складових [17]. На 2005 рік ні Стратегії національної безпеки України, ні інших документів, які б визначали стратегічні напрями воєнної безпеки та військового будівництва (в тому числі й процедуру реформування

ЗСУ) прийнято не було. Хоча одним з розділів сучасної Воєнної доктрини є її Воєнно-стратегічна складова, претендувати на цілісний комплексний документ стратегічного рівня за своїми параметрами він не може.

Не розроблено й Державної програми розвитку ВОД, яка повинна узгодити розрізнені процеси розбудови військових формувань України. Відтак, силові міністерства й відомства й досі розвиваються відособлено, що призводить до виникнення нових і закріплення вже існуючих негативних тенденцій у сфері їх реформування, фінансування і забезпечення.

Те, що не існує стратегічної складової оборонного планування та закритий характер деяких концептуальних документів військового будівництва, ставить під сумнів прозорість оборонної сфери держави, не сприяє гармонізації цивільно-військових відносин в країні й впровадженню демократичного цивільного контролю над ЗСУ, усією ВОД.

Слід зауважити, що аналогічні документи в країнах розвинутої демократії загальнодоступні, і це сприяє розвитку взаєморозуміння між владою і суспільством, створює належні умови для цивільного контролю над військовою сферою, додатково декларується наявність надійної системи захисту національних інтересів.

У нашому випадку, як вдало підмітив О. Белов, „бачимо український приклад специфічної риси пострадянських держав... Одним із наслідків чого стала, за оцінками фахівців, недостатня системність, певна декларативність і аморфність українського законодавства у сфері національної безпеки і оборони” [18, с. 57].

Варто врахувати й те, що виконання військово-реформаційних завдань неможливе без розв’язання нагальних проблем економічного характеру, насамперед – належного фінансування. Зарубіжний досвід свідчить, що на період реалізації заходів, пов’язаних з реформуванням ЗС, неодмінно мають збільшуватися загальні бюджетні видатки на оборону. Фахівці підкреслюють необхідність фінансування витрат на реформу армії переважно із загального фонду державного бюджету, істотно зменшуючи питому вагу видатків спеціального фонду [18, с. 61].

Згідно із Законом „Про оборону України”, фінансування потреб оборонної сфери держави здійснюється винятково через Державний бюджет, обсяги видатків якого мають відповідати реальним потребам оборони та становити не менше 3 % запланованого обсягу ВВП [19]. Слід зазначити, що за час існування ЗСУ ця норма не виконувалася жодного разу, а її середній показник за період 1992 – 2005 років становить 1,6 % ВВП. Переважна більшість виділених коштів – понад 85 % – використовувалася для утримання армії. Такий розподіл витрат справедливо називають „бюджетом проїдання”, оскільки він не залишає ресурсів на відновлення боєздатності та розвиток ЗСУ [20, с. 84].

Отже, хронічне недофінансування запитів оборонної сфери призводить

до постійного нагромадження проблем розвитку системи забезпечення воєнної безпеки держави, а також до технічної деградації ЗСУ.

Відповідно до Конституції України та Закону України „Про організацію оборонного планування”, бюджетні запити і пропозиції до проекту Державного бюджету на наступний рік (в тому числі й витрати на реформування ЗС) розробляє Міністерство оборони України. Ці пропозиції розглядаються й уточнюються Кабінетом Міністрів, а також враховуються ним при виробленні проекту Закону „Про Державний бюджет України” в структурі оборонного бюджету. Далі проект узгоджує Рада національної безпеки і оборони, після чого подає Президентіві пропозиції щодо фінансового забезпечення виконання заходів у зазначеній сфері. Верховна Рада розглядає скоректований проект Закону про Держбюджет, вносить поправки і затверджує його [17; 21, с. 42]. Іншими словами, розмір фінансового забезпечення тієї чи іншої програми оборонного планування (в нашому випадку – реформування ЗСУ) залежить від рішення парламенту.

З іншого боку, якщо держава з тих чи інших причин не може повністю забезпечити поточне фінансування заходів зазначеного проекту, цим же Законом передбачено його корекцію за рахунок внесення змін до короткострокового оборонного планування. Але відразу виникає проблема: Державна програма реформування та розвитку ЗСУ на період до 2005 року через постійний дефіцит фінансування щороку зазнавала корективів в бік зниження параметрів реформування. Результат: Державна програма не виконана.

Спостерігається разюче протиріччя: Кабмін погодив зазначену Програму, тобто співставив її фінансові потреби з можливостями економіки країни й визнав спроможність держави їх задовольнити. Але після цього Верховна Рада своїм рішенням визначила значно менший обсяг фінансового забезпечення заходів реформування ЗС. Тобто, діяльність виконавчої і законодавчої гілок влади в контексті фінансування військової сфери жодним чином не узгоджуються.

Які ж причини цього?

Програму було розроблено та затверджено згідно з процедурою, встановленою чинним законодавством України, але з деякими неточностями. Так, її вироблення обумовлювалося „вимогами часу та змінами в сфері воєнної безпеки”, але не обґрунтовувалося положеннями Стратегії воєнної безпеки (якої не існує). Тому Верховна Рада була поставлена перед фактом необхідності фінансування цього процесу без попереднього погодження, вже при розгляді проекту Закону „Про Державний бюджет України”.

Але вже з 2004 року цю процедуру було зкореговано. Відтепер Президент України, звертаючись до Верховної Ради з щорічним посланням про внутрішнє і зовнішнє становище країни, оприлюднює

Стратегію національної безпеки України та подає, за необхідності, пропозиції про зміни до чинних законів з питань національної безпеки і оборони. Відповідно, Верховна Рада має змогу заздалегідь ознайомитися з перспективами розвитку воєнної сфери, в тому числі й військового будівництва, що має сприяти виробленню єдиних поглядів законодавчої і виконавчої гілок влади щодо їх фінансування і всебічного забезпечення [17]. Проте такий варіант не реалізовано й досі.

Крім того, одночасно з реформуванням ЗС, в Україні здійснюються заходи, пов'язані з трансформацією інших силових відомств, що теж потребує додаткових витрат бюджетних коштів. А оскільки ЗС та інші військові формування розвиваються відособлено, без належного узгодження, то й трансформаційні процеси (відповідно – їх фінансова основа) плануються неузгоджено, без врахування запитів інших складових ВОД, хоча фінансуються з одного бюджету. Це є ще одним аргументом на користь вироблення Державної програми розвитку ВОД, що дозволить уникнути певних проблем як фінансового, так й інших видів забезпечення вищезазначених процесів.

Отже, на сьогодні у фінансуванні запитів оборонної сфери склався комплекс невідповідностей різного характеру та рівня. Основні з них: неузгодженість діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади в контексті фінансування оборонної сфери, яка в даному випадку межує з проявами безвідповідальності державних інститутів щодо забезпечення потреб системи забезпечення воєнної безпеки України; в системі оборонного планування України не існує документів, які визначають стратегію держави у сфері національної безпеки, зокрема, її воєнної складової; незавершеність процедури створення ВОД, що унеможливає вироблення комплексної програми розвитку її складових на синхронній основі.

Розглядаючи еволюцію ЗСУ, ми виявили низку нерозв'язаних проблемних питань як методологічного, так і нормативно-правового характеру, які спричинили зародження та розвиток негативних тенденцій і, зрештою, обумовили низькі показники за більшістю напрямів сучасного етапу військового будівництва в Україні.

Серед них основними слід вважати: безсистемний, „мозаїчний” характер роботи органів державної влади у сфері формування та удосконалення нормативно-правової бази розвитку системи воєнної безпеки держави, зокрема – процесу військового будівництва; неузгодженість діяльності законодавчої і виконавчої гілок влади в контексті всебічного забезпечення сталого розвитку ЗСУ; незадовільний рівень фінансування оборонних потреб держави; структурно-функціональну незавершеність ВОД.

Вирішення цих проблем дозволить створити передумови якісного підвищення рівня обороноздатності держави, сприятиме утвердженню

позитивного іміджу України у світі та прискорить процес її євроатлантичної інтеграції.

Література:

1. **В. Смолянюк.** Військова реформа в Україні: Необхідність? Вимушеність? Приреченість? // „Людина і політика”. – 2000. – № 5. – С. 27 – 30.
2. Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р. http://www.mil.gov.ua/derg_prog/dpbr.htm.
3. Советская военная энциклопедия. (В 8 томах). Пред. гл. ред. комиссии А. А. Гречко. М., Воениздат, 1976. Т. 2. – 640 с.
4. **В. Гречанинов.** Проблемы образования Военной организации Украины // Свобода. – 2000. – № 19. – С. 10.
5. Закон України „Про основи національної безпеки України” // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 39. – С. 351.
6. О. Кузьмук відзначає загрозу перетворення України на військово-міліцейську державу. – Defence Express News, 12 листопада 2002 р.
7. **Дж. Шерр.** Погляд з Великої Британії: оборонна реформа в Україні і НАТО. Оборонна політика України: реалії та перспективи: Матеріали міжнародної конференції / Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ. – 2004. – 216 с.
8. **Дж. Шерр.** Украина и НАТО: реализм сегодня, членство завтра? / Зеркало недели. – 2005. – № 42. – С. 4.
9. Актуальні проблеми військової політології. Частина І. Авт. кол. Требін М. П., Катеринчук Б. А., Папкіян А. Л., Скарженюк В. І. / Вінниця: „Нова Книга”. – 2003. – 204 с.
10. **А. Бабакин.** Силловые ведомства атакуют Минобороны... // Независимое военное обозрение. – 2005. – №34. – С. 4.
11. **А. Чикал.** Украинская система оборонных координат. // Независимое военное обозрение. – № 20. – 2005. С. 2.
12. **Крючков Г. К.** Питання законодавчого забезпечення формування і реалізації оборонної політики України. Оборонна політика України: реалії та перспективи: Матеріали міжнародної конференції / Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ. – 2004. – С. 23 – 32.
13. **А. Медин.** К вопросу о „трансформации” вооруженных сил США. // Зарубежное военное обозрение. – 2005. – № 7. – С. 2 – 8.
14. Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року: (Біла книга України). – К.: Аванпост-прім. – 2004. – 98 с.
15. **А. Єрмоленко.** Проблеми законодавчого врегулювання процесів розвитку Воєнної організації держави // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4. – С. 38 – 49.

**Системні недоліки розвитку Збройних Сил України
на сучасному етапі**

Андрій Єрмоленко

16. Национальная военная стратегия США // Зарубежное военное обозрение. – 2005. – № 3. – С. 54 – 64.
17. Закон України „Про організацію оборонного планування” // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2005. – №4. – С. 97.
18. **О. Бєлов.** Оборонний огляд та законодавче забезпечення процесу реформування Збройних Сил України. Оборонна політика України: реалії та перспективи: Матеріали міжнародної конференції / Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ. – 2004. – С. 55 – 63.
19. Закон України „Про оборону України” // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1992. – N 9. – С. 106.
20. Біла книга 2005 р. (Проект).
21. Конституція України / К.: Парламентське видавництво. – 1997. – 100 с.

Соціальний діалог: проблема досягнення стандартів Євросоюзу

Віталій Давиденко,
кандидат філософських наук,
професор Вінницького інституту
Міжрегіональної академії управління персоналом

У різних країнах світу існує ціла мережа політичних і соціальних інституцій, покликаних створювати умови і механізми для вирішення соціальних проблем, пов'язаних з підвищенням добробуту громадян, із забезпеченням соціально-політичної та економічної стабільності суспільства. Дослідники виробили певні підходи до класифікації інституцій, що опікуються формуванням і реалізацією такої соціальної політики.

Соціальні інституції зазначеного спрямування деякі вчені схильні розрізняти за масштабом їх діяльності. Це можуть бути організації, що діють у міжнародному просторі (МОП), або такі, вплив яких поширюється на мікрорівні (приміром, територіальні центри з обслуговування одиноких непрацездатних громадян, відділи соціального страхування на випадок тимчасової втрати працездатності тощо). Окрім цього, певні інституції діють „на різних організаційних рівнях”. „Оскільки за розв’язання проблем відповідають ті чи інші структури органів виконавчої влади, інституційну систему можна розглядати й у вигляді відомчої мережі” [1, с. 113]. Важливо наголосити, що виокремлення будь-яких моделей хай то „на різних організаційних рівнях” чи „у вигляді відомчої мережі” є лише абстракцією, котра навряд чи адекватно відображає реальну ситуацію в певній країні. Але виокремлення та опис різних моделей допомагає як при порівнянні, так і при узагальненні конкретного досвіду та перспектив його застосування.

Попри те, що в процесі як становлення, так і розширення Євросоюзу погляди на основні критерії забезпечення соціальних гарантій і методів їх досягнення в різних країнах були різні, все ж, на переконання більшості вчених, в них є багато спільного. Ми поділяємо, зокрема, точку зору П.

Спікера [2] і П. Брауна [3], які, незалежно один від одного, пояснювали схожі тенденції розвитку національних європейських систем соціальних гарантій на основі, здавалося, вже дещо призабутих теорій – теорії конвергенції і теорії кризи. На нашу думку, такий підхід корисний, зокрема, для України – з огляду на пошук шляхів досягнення стандартів добробуту, аналогічних європейським, як однієї з важливих передумов вступу нашої країни до ЄС. Через те, що у нас і досі немає реальної концепції у цій сфері, породжує в суспільстві, м'яко кажучи, аморфність. Створення відповідних моделей для розуміння суті і перспектив суспільного розвитку в цілому та методології прийняття необхідних політичних рішень зможе активізувати політичне життя і прискорити трансформаційні процеси в українському суспільстві.

Саме тому ми і звернули увагу на те, що суть першої із названих вище теорій полягає в тому, що багато індустріальних країн, попри значну різницю між ними, досить часто йшли подібними шляхами розвитку. Це дозволяє припускати відносну уніфікацію ідеології, тенденцій культурного та історичного розвитку різних країн.

Спільні проблеми. Усі розвинені країни Європи проходили процес індустріалізації, внаслідок чого вирішували подібні групи проблем. Передусім тих, що стосуються соціального захисту працівників і членів їх сімей, житлового питання тощо. Зрештою, це стало пов'язуватися з тим, що майже всі розвинені держави мають нині спільну проблему: старіння населення та зниження народжуваності, що означає збільшення кількості людей похилого віку і зменшення кількості працівників, які приходять їм на зміну. Ці тенденції загрожують серйозними наслідками для перспектив соціальної політики кожної європейської країни, незалежно від того, є вона членом ЄС чи ні.

Спільні підходи. Механізм дії соціального забезпечення залежить від методів, що сформувалися на певному етапі соціального розвитку держав („технологічного детермінізму”). А загалом однакові уявлення про управління якраз і обумовили формування подібних реакцій на потреби в певних послугах, гарантіях досягнення добробуту.

Спільна політика. Країни Європи завжди запозичували одна у одної методи вирішення соціальних проблем. Так, скажімо, на систему державного страхування у Великій Британії мала вплив німецька система, тоді як доповідь В. Беверіджа стала планом дій не тільки для британського уряду, а й для урядів решти країн Західної Європи. І так було, допоки в концепціях ЄС не стала домінувати французька стратегія „розширення солідарності”.

Що ж стосується так званої теорії криз, то і її аналіз у цьому контексті вбачається необхідним, оскільки вона доводить: споріднені тенденції в державах на етапі їх входження до ЄС засвідчують, що справа не в теорії, а у непрогнозованості виникнення криз державних систем

соціального захисту. Такі кризи можуть виникати, зокрема, коли застарілі проблеми загострюються (внаслідок, скажімо, війн, негативних процесів у світовій економіці тощо), а також як прояв суперечностей у власній системі. Винятки могли становити лише країни, де видатки на соціальний захист мали тенденцію позитивної кореляції паралельно з процвітанням економіки. Отже, зважаючи на досвід країн ЄС, зауважимо: будь-які твердження про глобальну „кризу” ідеї соціального захисту як працюючих, так і соціально незахищених верств населення стосовно шляхів досягнення і підтримання рівня їх добробуту, адекватного рівню добробуту громадян країн – членів ЄС, є або перебільшенням, або просто хибними логічними побудовами.

У будь-якому випадку, і „конвергенційна теорія” і „теорія кризи”, на наше переконання, базуються на ідеї, що розвиток національних систем соціального захисту не є історичною випадковістю, а тільки синтезом соціальних процесів, пов’язаних з певними етапами економічного розвитку.

На жаль, коли говоримо про пошук Україною шляхів до „європейських стандартів у соціальному житті”, то бачимо, що у вітчизняних наукових напрацюваннях традиційно зберігається підхід, згідно з яким визначення проблеми добробуту громадян як складової теорії і практики соціальної держави пропонується розглядати крізь призму права соціального забезпечення: „Соціальне забезпечення слід розглянути у широкому і вузькому розумінні”. На думку таких авторів, як, наприклад, Б. Сташків [4, с. 71 – 73], у першому випадку до соціального забезпечення належать матеріальні блага, які отримує людина із соціальних фондів безплатно чи на пільгових умовах, а в другому випадку маються на увазі блага, що надаються окремим категоріям осіб, а відносини з такого забезпечення є предметом лише однієї галузі права – соціального забезпечення.

Отак коло знову замикається. Одні ведуть мову про „нові європейські стандарти задля досягнення сучасного рівня добробуту громадян” як однієї з обов’язкових передумов вступу України до ЄС, а для інших соціальне забезпечення знову передбачає „лише два блоки проблем”, які інерційно потребують вирішення: джерела фінансування соціальних витрат і розподіл зібраних коштів. Перший блок (фінансові відносини) так і лишається предметом фінансового права, а другий (розподільчий) – права соціального забезпечення. Таке розуміння суті соціального забезпечення звужує соціальне поле учасників, „гублячи” найголовнішу передумову успіху цього процесу, його першооснову – захист інтересів людини праці, тобто – потенційних учасників соціального діалогу.

Саме тому вирішити в Україні проблеми соціального забезпечення на рівні „європейських стандартів як норми у соціальному житті”, базуючись лише на нинішній інституційній основі, зі збереженням неадекватного ставлення до ролі сторін – учасниць соціального діалогу,

неможливо. Через це всі системні реформи останніх років майже не зачепили соціальної сфери, яка й досі розвивається за принципами старої адміністративної бюрократичної системи. Перетворенню соціального забезпечення на потужний стимулятор економічного розвитку заважає суперечливість між реформуванням реальної економіки і тим, що соціальна сфера фактично не реформується. Відтак, „нові реформи мають забезпечити глибинні перетворення соціальної політики держави”, – справедливо наполягає у своєму висновку доктор юридичних наук П. Воробей [5, с. 91 – 93].

Такий підхід здається виправданим, оскільки принцип, за яким було побудовано (спадок СРСР!) систему соціального захисту населення в Україні, передбачав універсальність допомоги для всіх категорій населення без врахування рівня їх доходів. „Саме через подібне, – на думку професора політехнічного університету „Англія” Р. Шуламита, – етап світового розвитку, який характеризується занепадом комунізму і тріумфом капіталізму, покладає на соціальну роботу і соціальну політику особливу відповідальність. Їм належить компенсувати вроджені вади капіталізму та ринкової економіки, пом’якшити їх тиск, не дати їм підірвати всю систему, зменшити ту ціну, яку індивіди, сім’ї, групи і спільноти повинні будуть платити за успіхи капіталізму” [1, с. 9].

Після 1991 року перехід до ринкових відносин в Україні розпочався без вироблення стратегії і тактики державного регулювання соціальних процесів. „Суспільна ціна перехідного періоду в країнах Східної Європи та колишнього Радянського Союзу висока, але що можна сказати про тип держави добробуту, яка формується в цьому регіоні?” – запитують англійські політологи Б. Дікон, М. Халс і П. Стабс. Чи використовується хоч якась модель західного капіталізму? Суспільні втрати в цьому регіоні сталися не стільки через зміни в політиці добробуту, а радше через наслідки змін у політиці субсидування цін – через різке скасування субсидій на продукти харчування, житло і транспорт, що призвело до зубожіння та змін на ринку праці, що, у свою чергу, породило безробіття – проблему, з якою неспроможна була впоратися тодішня система забезпечення добробуту. Інакше кажучи, констатуються дуже незначні зміни в соціальній політиці – у пенсійній політиці, політиці охорони здоров’я тощо. Тоді як майже всі політичні та економічні інститути комуністичного режиму протягом перших п’яти років перехідного періоду зазнали фундаментальних змін, системи соціального захисту в основному збереглися. Незважаючи на зусилля реформістів, посткомуністичні уряди не запровадили істотних змін у соціальній політиці. Це підтверджується й результатами аналізу, проведеного Світовим банком [6, с. 79].

Конституція України 1996 року закріпила право громадян на соціальний захист і встановила види соціального забезпечення. Та, незважаючи на це, внаслідок конкретного державного курсу відбулось

різке розшарування населення на багатих і бідних. Кволі намагання державних інституцій виправити ситуацію, посиляючись на гарантовані Конституцією права громадян на забезпечення в разі повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних обставин, а також у старості та в інших випадках, призвели лише до перегляду системи соціального захисту в частині збільшення соціальних виплат, пільг і допомог. До того ж, все це робилося без врахування економічних умов.

Тобто, з одного боку, Конституція і Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, нормативно-правова база якого створена відповідно до вимог Європейського кодексу соціального забезпечення 1964 року і рекомендацій Міжнародної організації праці №67 1944 року [7], почали змінювати орієнтацію на застарілу німецько-французьку корпоративістську модель. А цей зразок базується на примусовості страхування від соціальних ризиків і фінансуванні соціальних програм за рахунок коштів страхових державних фондів. Залежно від страхового випадку, було визначено нові види загальнообов'язкового державного соціального страхування: пенсійне страхування, страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності і витратами, зумовленими народженням і похованням, медичне страхування, страхування від нещасного випадку на виробництві та у випадку професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, страхування на випадок безробіття.

Отже, в Україні можна простежити конкретику у змінах, що відбувалися стосовно вибору і використання різних інструментів політики, здатних, на думку владної верхівки, вплинути на поліпшення добробуту громадян. Так, від початку президентства Л. Кучми дії уряду характеризувалися переважно застосуванням інструментів використання фінансових ресурсів і владних важелів. А це, по-перше, фінансові трансферти, які в середині 1990-х років поширились на близько 80 % цілей з числа тих, на які спрямовувалися соціальні витрати, грошові допомоги та компенсації з бюджетів усіх рівнів соціальних фондів та за рахунок коштів підприємств і організацій.

По-друге, у цьому переліку не фінансова, а безготівкова або близька до готівки допомога у вигляді часткового субсидування вартості товарів і послуг (1995 року кожний третій громадянин мав право на безплатний проїзд у міському транспорті, 3,6 мільйона чоловік сплачували лише частину коштів за отримання житла, 6,1 мільйона – за електроенергію, 6,3 мільйона – за газ, 1,5 мільйона – за користування телефоном). Існувало й ще кілька десятків різних пільг, зокрема – безплатний проїзд залізницею, пільгове оподаткування доходів громадян, безплатне або пільгове забезпечення автомобілем.

По-третє, йдеться і про призначення або „визначення” правових

Віталій Давиденко

статусів: учасник бойових дій, учасник Великої Вітчизняної війни, ліквідатор аварії на ЧАЕС, багатодітна мати, інвалід, а також значної групи професійних статусів, як, наприклад, депутат, державний службовець тощо, що давало право на різні пільги.

І, по-четверте, – оподаткування прибутків (для того, щоб забезпечити високий рівень видатків у соціальній сфері, необхідно було мати значні кошти, а їх, у свою чергу, забезпечували за рахунок оподаткування прибутків і фондів оплати праці).

Крім того, ситуація, що склалася на той час у соціальній сфері України, характеризувалася заборгованістю як з виплати заробітної платні, так і соціальних платежів (пенсій, допомог сім'ям з дітьми). Приміром, для того, щоб за тих умов фінансування виконати задекларовані зобов'язання з пільгового забезпечення інвалідів необхідно було б понад сто років. Усе це свідчило про неможливість надалі забезпечувати високий рівень державних соціальних гарантій.

З другої половини 1990-х років можна відзначити деяке зменшення застосування механізмів, що передбачали використання фінансових ресурсів. Ставку було зроблено на інструменти, що спираються на владні повноваження. 1995 року відбувся перехід від загальних державних субсидій на утримання комунальної сфери до надання житлових субсидій лише для малозабезпеченого населення. Отже, поступово розпочався перехід до адресних принципів надання допомоги. Збільшується обсяг надання прямих послуг для окремих груп населення, наприклад, територіальними центрами з обслуговування інвалідів та одиноких непрацездатних громадян або відділеннями соціальної допомоги.

На цьому ж етапі, завдяки використанню такого інструмента, як припинення чинності, Законом України „Про бюджет” на відповідний рік скасовувалися пільги для деяких категорій населення. Інший інструмент, який почали застосовувати і який спирається на владні повноваження, – уповноваження або напівобмеження (запровадження практики ліцензій на право здійснення певних видів діяльності – у сфері освіти, охорони здоров'я, виробництва та продажу алкогольних і тютюнових виробів тощо). Та особливу увагу привертає те, що, починаючи з середини 1990-х років, все частіше застосувалися й інструменти, що не спиралися на фінансові ресурси: угоди (тарифні угоди, що укладаються між державою, об'єднаннями профспілок і роботодавців); заходи стосовно взаємодії груп та установ (укладання колективних договорів); консультації (між державою, об'єднаннями профспілок і роботодавців щодо встановлення межі малозабезпеченості, рівня мінімальної зарплати, неоподаткованого розміру доходу громадян).

Фактично таким і став вітчизняний варіант початку соціального діалогу як похідної категорії ефективного соціального партнерства. В результаті початок ХХІ століття формально був позначений переходом

до нових форм взаємодії держави з недержавними організаціями і підприємствами: розвиток приватно-державних корпорацій або партнерства, уповноважена закупівля (соціальне замовлення), а також регулювання неформального сектора. Використання цих інструментів створило передумови для зменшення фінансового тягаря для держави, забезпечення соціального захисту населення і підвищення ролі неурядових організацій у цій сфері.

З іншого боку, в другій половині 1990-х років державні органи управління стали ухвалювати безліч законодавчих актів і програм, спрямованих на реалізацію високого рівня соціальних гарантій (навіть вище, ніж за часів СРСР), незважаючи на обмежені економічні можливості та брак дієвого механізму контролю. Так, активно впроваджені програми адресної соціальної допомоги (субвенції з держбюджету на виплату державної допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям та інвалідам з дитинства, субвенції на надання пільг і субсидій на житлово-комунальні послуги, тверде паливо і скраплений газ, на виплати з „чорнобильських” соціальних програм) і стали даниною ліберальній, передовсім – американській моделі. Не дивно, що саме такі нововведення в українській соціальній політиці активно підтримували американські донорські організації. Тоді як Конституція України (в дусі традицій країн ЄС) оптимістично стверджує, що саме держава бере на себе зобов'язання щодо організації повноцінного соціального забезпечення кожного громадянина. Тобто, проголошує себе соціальною державою, де, власне, соціальні програми мали б ставати „невід'ємною частиною політики держави”, яка мала б „набувати форми держави добробуту, держави достатку”. І вже на цій основі якраз і мали б „розширюватися функції держави, які доповнюють і нерідко замінюють функції громадянського суспільства”, як справедливо роблять висновок українські політологи [8, с. 529 – 530].

Тим часом, на початку XXI століття середній рівень пенсій в Україні ледь перевищив суму у два долари на добу. А це показник бідності, яким оперують міжнародні організації для оцінки якості життя. Як показують результати досліджень фахівців Інституту економічного прогнозування НАН України, „понад три чверті домогосподарств України впевнено зараховують себе до бідних – 77,5 %. Які ж демографічні, соціально-економічні групи й регіони країни формують цей показник? Майже немає відмінностей між великими (78,3 %) і малими (76,9 %) містами та селами (77,3 %). У сім'ях з трьома дітьми – 81,6 %, чотирма й більше – 94,7 % (!). Про те, що вони бідні, заявили також 90,9 % домогосподарств пенсіонерів-одиначків” [9]. Як наслідок, українська економіка своєю тінізацією та напівлегальною зайнятістю і прихованою еміграцією робочої сили нагадує азійську, а система соціальних послуг своєю сегментованістю і нерівністю доступу – латиноамериканську.

В цьому випадку ми поділяємо висновок Голови Верховної Ради України В. Литвина, зроблений у його виступі перед чеськими політологами на конференції Асоціації з міжнародних питань (Чехія) 9 лютого 2005 року: „І хоча ми відійшли від жебрацьких зарплат і пенсій, затримок з їх виплатою, від мільярдних заборгованостей, усе-таки відійшли не надто далеко. Багато, якщо не більшість наших співгромадян, чуючи і читаючи про справді вражаючі макроекономічні показники своєї країни, не перестають розгублено запитувати себе і владу: а де ж наслідки економічного зростання на мікрорівні, на рівні окремо взятої людини та сім'ї?” [10, с. 1 – 3]. Погоджуємося також з доктором економічних наук А. Ревенком, який стверджує: „Можна без будь-якого перебільшення сказати: попри певну недовіру до нашої статистики, результати опитування на цю тему є одними з найкращих у світі й можуть дати фору аналогічним програмам навіть у багатьох країнах Євросоюзу. На жаль, у нас в Україні вони продовжують залишатися маловідомими й не дуже затребуваними з боку органів влади, політичних партій, громадськості й навіть профспілок” [9].

Слід визнати, що суттєвою традиційною стратегічною помилкою соціальної політики в Україні була орієнтація на соціальний захист без першочергового забезпечення прав та інтересів працюючого населення. Це не лише спричинило блокування мотивації до праці у тих, хто мав бути вирішальною силою соціального діалогу в суспільстві, а й призвело до того, що виникла парадоксальна ситуація, коли матеріальної допомоги постійно потребують люди, що працюють. І це при тому, що досвід країн ЄС довів: неможливо ефективно захищати бідних у суспільстві, де більшість є бідною. „Ще раз: соціальна політика, зведена до підтримки непрацездатних і малозабезпечених, не ефективна ні з соціальної, ні з економічної точки зору, ...ні з погляду „політичної доцільності”, – резонно роблять висновок дослідники Центру ім. О. Разумкова [11].

Нарешті настав час, коли Україна почала приглядатися до багатого європейського досвіду і глобальних тенденцій і стала намагатися будувати замість еклектичної пострадянської нову модель сучасної соціальної політики.

З іншого боку, глобалізація не в меншій мірі підштовхнула нашу державу до пошуку власної парадигми розвитку. Специфіка соціально-економічних, геополітичних, цивілізаційних особливостей, на думку політолога В. Сеїдова, може зумовлювати формування у перспективі трьох основних моделей суспільства: моделі континентальної Європи (поєднує потенціал державних і ринкових сил), англійської моделі (повна лібералізація ринку з приматом приватної ініціативи) та азійської моделі, що ґрунтується на співробітництві держави і підприємців у східно-ієрархічному суспільстві [12, с. 224]. Та будь-яка з означених перспектив вимагає глибшого осмислення наслідків для України від можливих

потенційних змін, які так і не відбуваються. А ще нагально необхідно проаналізувати альтернативні шляхи реформування української системи соціального захисту з врахуванням сучасного досвіду застосування ефективних механізмів перерозподілу прибутків і надання соціальних гарантій в умовах неминучої економічної глобалізації.

Відтак постає необхідність прогнозування доцільності запровадження певної моделі суспільного розвитку, ефективності управління конкретними суспільними процесами. Тобто, прогнозування має забезпечити оцінювання зміни об'єктів управління і, відповідно, підвищувати ефективність державного управління. Вдаватися до превентивних заходів, змінювати процеси на ранніх етапах значно простіше, ніж тоді, коли вони набувають незворотного характеру. Проте прогнозування, як вже не раз було доведено, не буває точним через неповноту інформації, яка використовується при моделюванні, відносності знань про об'єкт та систему, до якої він входить, факторів його змін. Та завдяки прогнозуванню, попри всі його неточності, можна одержати ймовірну картину процесів, що очікуються [13].

Процес європейської інтеграції України і розбудова відносин з новими державами – колишніми радянськими республіками – на основі свідомого підходу до національних інтересів, тобто досягнення стандартів добробуту рівня країн ЄС, висувають перед дослідниками проблему прискіпливого аналізу чинників та можливих наслідків розширення складу активних учасників соціального діалогу. Отже, на часі – політологічний аналіз взаємовпливу і взаємообумовлення рівня економічного розвитку суспільства, його соціальних стандартів і загального рівня добробуту громадян, консолідації неурядових акторів – учасників соціального діалогу, а також внутрішньодержавних процесів, демократична перспектива яких прямо залежить від ступеня інтегрованості суб'єктів, що впливають на досягнення соціальної злагоди.

Слід погодитися з висновками Центру ім. О. Разумкова [11], що, зважаючи на європейський досвід, єдиним перспективним шляхом соціальної політики в Україні може стати відмова від узагальненої дотаційної моделі соціального захисту на користь принципу заохочення ініціативи соціальних партнерів. Громадянам потрібен не „гіперсоціальний” бюджет, а „гіперсоціальна” (соціально орієнтована) економіка – економіка, орієнтована на внутрішній ринок і підвищення платоспроможності громадян через високу ціну праці і переважний розвиток секторів і галузей, що забезпечують високу зайнятість, внаслідок чого громадяни стають рівноправними учасниками діалогу з владою, стають партнерами влади.

У цьому випадку слід вважати, що термін „соціальний” бере походження не від поняття „соціальна виплата”, а від поняття „соціум”. Це коли не декларативно „нас багато”, а коли ми „разом”; тобто, один

одному однаково потрібні. А усвідомлення своєї потреби виникає тоді і тільки тоді, коли працездатна людина працює і її праця високо цінується. Звідси – соціальність держави не в „гіперсоціальному” бюджеті, а в соціальному діалозі, здатному вплинути на формування соціально орієнтованої економіки, насамперед – високої ціни людської праці та умов зайнятості. Від цього, а не від розмірів тимчасових соціальних виплат і допомог залежить, будуть громадяни бідними, а чи забезпеченими.

Таку точку зору мають підтримати політики-практики, ініціатори реформ. Адже саме серед них не вщухають суперечки про „головне” у розв’язанні проблеми – хто саме може розраховувати на цілеспрямовану допомогу: чи це обмежена кількість соціально вразливих верств населення (літні люди, інваліди, багатодітні сім’ї, безробітні), чи це буде адресна допомога конкретним незаможним людям (виходячи з того, що приналежність до певної групи, наприклад, до категорії людей похилого віку не завжди корелює з показником бідності; така людина може бути й членом заможної родини).

На жаль, в Україні відбувається підміна понять, причина плутається з наслідками. Результат – сталою залишається доктрина основ політики державного соціального забезпечення, незважаючи на досвід країн ЄС, де в державній політиці на першому плані саме принципи заохочення населення активного трудового віку, посилення його мотивації до праці. Звідси – забезпечення заможної старості і наповнення бюджету державного пенсійного фонду, державного фонду соціального захисту інвалідів, інших фондів державного соціального страхування. Звідси ж і початок нових відносин у сфері праці, які, стаючи обов’язковим предметом соціального діалогу, виходять з-під жорсткого державного регулювання, перетворюються на запоруку соціальної злагоди і стабільності.

Література:

1. Соціальна робота в Україні: перші кроки. – К.: Видавничий дім „KM Academia”, 2000. – 236 с.
2. **Спікер П.** Соціальна політика: теми та підходи. – К.: Фенікс, 2000. – 400 с.
3. **Браун М. Пол.** Посібник з аналізу державної політики / Пер. з англ. – К.: Основи, 2000. – 236 с.
4. **Сташків Б.** Предмет права соціального забезпечення: погляд на проблему // Право України. – 2000. – № 9. – С. 71 – 73.
5. **Воробей П. А.** Соціальна політика держави в контексті міжнародної інтеграції // Четверта щорічна Міжнародна науково-практична конференція „Право і суспільство: актуальні проблеми взаємодії”. 22 –

24 травня 2003 р. – Вінниця, 2003. – С. 91 – 93.

6. **Дікон Б., Халс М., Стабс П.** Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1999. – 346 с.

7. Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 23. – С. 121.

8. Політологія / За ред. Ф. М. Кирилюка. – К.: Здоров'я, 2004. – 776 с.

9. **Ревенко А.** Як ми живемо: самооцінка населення // Дзеркало тижня. – 2005. – №34. – 3 вересня. – С. 7.

10. **Литвин В. М.** Сучасна політична ситуація в Україні. З виступу в Асоціації з міжнародних питань (Прага, Чехія) 9 лютого 2005 року // Голос України. – 2005. – 11 лютого. – № 26. – С. 1 - 3.

11. **Шангіна Л.** Після свята: повідомлення про стан розрахунків за кредитом // Дзеркало тижня. – №33. – 27 серпня. – С. 3.

12. **Сеидов В.** Средства массовой коммуникации в системе международных отношений // Информация. Дипломатия. Психология. – М.: Мысль, 2002. – 380 с.

13. **Грейсон Д. К., О'Делл К.** Американский менеджмент на пороге XXI века. – М.: Мысль, 1991. – 319 с.; **Эрхард Л.** Благосостояние для всех. – М.: Начало – Пресс, 1991. – 366 с.; **Кравченко И. И.** Бытие политики. – М.: Мысль, 2002. – 380 с.; **Елисеев С. М.** Выйти из „Бермудского треугольника”: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций // Полис. – 2002. – №6. – С. 71 – 82.

Політична участь громадян України в умовах е-демократизації

Наталія Ротар,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології і соціології
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

Формування інформаційного суспільства порушує багато питань, пов'язаних з особливостями функціонування політичної системи. Найбільш актуальними можна вважати перспективи становлення електронної демократії, електронного урядування, зміни у характері, формах та якості участі громадян у політичних процесах.

В Україні проблеми е-демократизації науковці досить інтенсивно обговорюють як у спеціальних наукових розвідках, так і на сторінках періодичних видань [4 – 6; 8; 9; 12; 19; 35; 36]. Дискусія, однак, розгортається переважно навколо проблеми реалізації загальнодержавної програми „Електронна Україна”, зокрема щодо створення і ефективного функціонування е-уряду та системи дієвого е-урядування. **Метою** цієї статті є оцінка характеру і перспектив трансформації основних форм політичної участі громадян під впливом новітніх інформаційних технологій та ресурсів, що використовуються владою.

Термін е-демократія вперше запропонували науковці США та Великої Британії, і він досить швидко набув поширення в наукових колах [39, р. XII]. Зазвичай е-демократія розуміється як використання „нових інформаційних технологій для захисту та розвитку основних демократичних цінностей і, перш за все, участі громадян у процесах ухвалення рішень органами влади, тобто – залучення до політичного процесу. Ця участь має бути зорганізована так, щоб громадяни відчували власну причетність до політики та результативність витрачених зусиль” [29]. Доволі поширеним є тлумачення е-демократії як використання „інформаційно-комунікативних технологій та інформаційної структури (ІКТ) для розвитку і посилення демократичних інститутів і розширення

участі громадян у суспільній та політичній діяльності. Можливості ІКТ використовуються в межах від інформування про різних претендентів на виборні посади та про партії до участі у електронних форумах, в електронному голосуванні (е-голосування) і в електронних виборах (е-вибори)” [10, с. 12]. Д. Фукс та М. Кааза вважають, що термін е-демократія передусім варто відносити до „технологічного аспекту в тому розумінні, що сучасна демократія змінилася або може змінюватися шляхом мережного впливу громадян, організацій та інститутів через електронну комунікативну систему. Ці зміни у демократичному процесі зрештою слід оцінювати за рядом параметрів, зокрема вони повинні (1) забезпечити ухвалення ефективніших політичних рішень і (2) підвищити демократичну легітимність у частині схвалення та підтримки громадянами демократичного режиму” [цит за 23].

З розгортанням процесів демократизації на пострадянському просторі до наукового обігу було запропоновано категорію електронної демократизації, зміст якої визначається як використання Інтернет-технологій для „1) розширення доступу виборців та ЗМІ до законотворчої діяльності; 2) зниження витрат при формуванні асоціацій та об’єднань виборців; 3) підвищення ефективності зворотних зв’язків між виборцями та їх представниками у законодавчих органах влади” [2, с. 155].

Отже, стрижнем концепції е-демократії є ідея розширення форм політичної участі через використання громадянами електронних засобів та звуження можливостей влади у використанні мобілізаційних практик. Зокрема, М. Вершинін підкреслює, що „політична участь є центральною проблемою дискусій навколо електронної демократії” [3, с. 17] як у стабільних традиційних демократіях, так і в перехідних суспільствах. Для останніх найбільш дискусійною слід, напевне, вважати проблему ефективного засвоєння громадянами нових можливостей політичної участі, які надаватимуться їм ресурсами електронної демократії.

На тлі позитивних тенденцій ширшого залучення громадян до участі в політичних процесах (у порівнянні з попереднім етапом розвитку демократії) цікавими є думки скептично налаштованих вчених. Так, К. Гіл і Дж. Хьюз, оцінюючи перспективи підвищення політичної активності громадян, які мають можливість приєднуватися до онлайн-аудиторії в обговоренні політичних питань, зазначають, що „...Інтернет не змінює людей, він тільки дозволяє їм робити те саме, але по-іншому... Всупереч утопічним уявленням, Інтернет, його розвиток навряд чи перетворить незацікавлених, непоінформованих, байдужих громадян на зацікавлених, інформованих та активних кібергромадян” [40, р. 157]. Додамо, що політична онлайн-активність абсолютно не означає подібної активності в реальному політичному процесі, проте вона спроможна підвищувати рівень політичної компетентності.

Процес становлення е-демократії охоплює п’ять основних етапів, на

кожному з яких формується уява та засвоюються нові можливості участі громадян у політичному процесі.

1. Етап виникнення веб-присутності пов'язаний з виходом інституційних суб'єктів політики в електронні мережеві структури з метою поширення інформації політичного характеру серед громадян.

2. Етап просування веб-присутності передбачає одержання громадянами постійно оновлюваної інформації про діяльність та політичні пропозиції інституційних суб'єктів політики. На цьому етапі у громадян з'являється можливість коментувати діяльність інститутів влади, давати їй оцінки та надсилати пропозиції щодо підвищення ефективності політичного управління.

3. Етап інтерактивної веб-присутності відзначається посиленням інтенсивності взаємодії між громадянами і владними структурами. Зокрема, у громадян з'являється можливість отримувати потрібні документи, підписувати їх, записуватися на прийом до посадовців різного рівня, брати участь в електронних зібраннях, мітингах тощо.

4. Етап трансакційної веб-присутності більше зорієнтований на задоволення повсякденних потреб громадян, оскільки в його межах вони мають можливість отримувати різного роду документи та укладати угоди.

5. Етап повного інтегрування веб-присутності передбачає завершення становлення е-демократії, що дозволить реалізувати електоральні форми політичної участі через електронні мережі, брати участь у мережевих публічних форумах, засіданнях органів державної влади та управління. Саме цей етап підкреслює зростаючу мережеву політичну активність громадян [31, с. 401 - 402].

У країнах Західної Європи досить поширеною стає участь громадян у виборчих кампаніях у системі онлайн, яка передбачає, окрім традиційних, чотири нові форми, зокрема – маркетинг партійної політики і кандидатів; обмін інформацією і думками між виборцями; участь в обговоренні матеріалів друкованих та онлайн-ЗМІ; участь у формуванні нового, відкритішого стилю політики [38, р. 681; 11, с. 105].

За оцінками експертів, становлення е-демократії в Україні долає шлях від першого до другого етапу, свідченням чого є те, що серед усіх ідей е-демократії найбільшого поширення набула доволі функціональна ідея електронного уряду (е-уряду), під яким зазвичай мають на увазі „єдину соціально відповідальну та інформаційно відкриту, з постійним зворотним зв'язком, установу” [17]. О. Голобуцький справедливо підкреслює, що суть проблеми використання владними структурами можливостей ІКТ в процесах політичного управління ширша за категорію е-уряду, вона адекватніше відображається за допомогою поняття е-урядування [5; 13]. Е-урядування унаочнює потребу уряду вести постійний діалог з громадянами, реагувати на їх пропозиції і запити, стимулюючи в такий спосіб інтерес до політики та активні форми політичної участі. Для е-

урядування пріоритетним є підвищення постійної обізнаності громадян про діяльність органів державної влади та управління усіх рівнів; доступність державної інформації та її оперативна трансляція користувачам; підтримка і посилення зворотного зв'язку між владою і суспільством; пряма участь громадян у діяльності органів державної влади й управління; підтримка політичних процесів, спрямованих на розвиток та вдосконалення демократії участі.

Для оцінки потенціалу е-демократії в Україні, перспектив реалізації ідеї е-урядування та формування діалогових моделей політичної е-участі, на нашу думку, можна використовувати такі напрями вимірювання цих процесів: рівень розвитку телекомунікаційної інфраструктури та доступу до Інтернету громадян; основні параметри ресурсної бази політичного Уанету; розвиток людського капіталу, який визначає реальний попит на ресурси для автономної політичної участі.

Проаналізуємо їх.

Рівень розвитку телекомунікаційної інфраструктури та доступу до Інтернету громадян. Загалом в Україні відзначається позитивна динаміка збільшення користувачів Інтернету. Якщо 2000 року їх було 500 тисяч, то 2005 року – 5 мільйонів 653 тисячі [21; 22; 33; 7]. За оцінками дослідників, у найближчі 6 – 7 років кількість потенційних Інтернет-користувачів може сягнути 13 мільйонів осіб [1, с. 24]. Процес зростання кількості Інтернет-користувачів підтримується, насамперед, чинниками соціально-економічного характеру: розвитком системи освіти; рівнем доходів, структурою витрат і рівнем зайнятості населення; рівнем розвитку інформаційних технологій.

Однак, перш за все, для перетворення Інтернету на реальний рушій демократичних процесів необхідно демократизувати доступ до глобальних комп'ютерних мереж, „а ця проблема залежить від забезпечення масового доступу до інтерактивних комунікацій. В іншому випадку електронна демократія неминуче перетворюється на авторитарно керовану або некеровану систему управління суспільством за допомогою відповідних методів та засобів” [17].

Регіональна структура Інтернет-користувачів в Україні засвідчує, що більшість з них зосереджена у великих містах. Зокрема, в лютому 2005 року 52,86 % користувачів проживало у Києві (для порівняння – 2001 року тут було зосереджено 76 % користувачів), в Дніпропетровську – 8,67 % (2001 рік – 5 %), в Одесі – 6,84 % (2001 року – 5 %). Тільки у восьми регіональних центрах України – Києві, Дніпропетровську, Одесі, Донецьку, Львові, Харкові, Запоріжжі, Сімферополі подолано стотисячний рубіж кількості користувачів, що складає 87,7 % від загальної їх кількості в Україні в цілому [34; 35]. У Чернівцях, Хмельницькому, Кіровограді, Луцьку, Житомирі, Івано-Франківську, Рівному кількість Інтернет-користувачів не перевищувала 30 тисяч осіб. Отже, в

регіональному зрізі фіксується суттєва диспропорція у доступі до Інтернет-ресурсів.

Основні параметри ресурсної бази політичного Уанету. Незважаючи на те, що суто політичні ресурси охоплюють незначну частину Уанету (47 % інформації в українській частині Інтернету є інформацією про діяльність суб'єктів господарювання, 16,6 % складають інформаційно-довідкові ресурси, 14,8 % – розважальна інформація, 4,4 % – інформація про діяльність закладів науки та освіти, 6 % – електронні ресурси ЗМІ, 1,3 % – сервери з інформацією про діяльність органів державної влади та управління [35]), більшість інституційних суб'єктів політики все ж присутні в ньому. Найпотужнішим серед них є держава, репрезентована офіційними сайтами Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, „Урядовий портал”, через який можна вийти на сайти усіх міністерств, відомств та установ. Власні сайти мають практично всі політичні партії, зареєстровані міністерством юстиції. Альтернативними до державних ресурсів у політичній частині Інтернет-простору є численні проекти неурядових організацій, однією з цілей яких є формування автономних моделей політичної участі громадян та зниження ефективності мобілізаційних практик влади.

Створення „Урядового порталу” до певної міри розширило спектр форм е-участі громадян. Зокрема, вони отримали можливість опосередковано брати участь в публічних обговореннях, громадських слуханнях та засіданнях круглих столів, а з їх результатами і резолюціями знайомитися на порталі КМУ. Найбільше суті е-демократії відповідає проведення Інтернет-конференцій членів уряду, участь у яких може взяти будь-який громадянин країни. Перша така конференція відбулася 7 липня 2005 року, на якій тодішній перший віце-прем'єр України А. Кінах відповідав на запитання користувачів мережі та журналістів, присутніх у залі, стосовно оцінки та перспектив інвестиційного клімату в Україні [18]. Під час конференції „Урядовий портал” відвідало більше тисячі громадян, одночасно на порталі перебувало більше ста осіб. За правилами проведення Інтернет-конференцій на сайті КМУ, в першу чергу відповіді давалися на 10 запитань, отриманих до початку конференції, – таких, що набрали найбільшу кількість голосів користувачів; 10 запитань, отриманих під час проведення конференції; 10 запитань – від журналістів і представників громадських організацій, присутніх в залі. Архів стенограми конференції зберігається на „Урядовому порталі”, він доступний усім користувачам мережі.

Процес проведення Інтернет-конференції довів не тільки ефективність використаних інформаційних технологій та продемонстрував сучасні можливості Інтернет-спілкування (від попередньої акумуляції запитань спікером до отримання додаткових запитань безпосередньо під час

конференції та демонстрації слайдів, зроблених у залі), а й задекларував доволі високий рівень політичної е-участі громадян, сформовану у них потребу та можливість дистанційної діалогової взаємодії з владою.

Аналіз сайтів обласних державних адміністрацій (ОДА) засвідчив, що всі вони, згідно з указом Президента „Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення” (13 серпня 2002 р., № 700/2002), пропонують громадянам використовувати форму е-звернення до органів державної влади та управління, однак на жодному з них не наводиться статистика щодо кількості та суті е-листів громадян. Е-листування на більшості сайтів ОДА означено фразою „Написати листа”, що не обов’язково припускає отримання відповіді, яка, до того ж (за українським законодавством) не має статусу офіційної відповіді. Показовим у цьому відношенні є сайт Чернігівської ОДА. На ньому зазначено, що громадяни мають можливість звернутися до адміністрації зі своїми запитаннями, пропозиціями, зауваженнями і побажаннями, які будуть розглянуті і при можливості (необхідності) враховані. При цьому дається електронна адреса адміністратора сайту і зазначається, що офіційними зверненнями вважаються тільки документи, що надійшли у письмовому вигляді. Виходить, навіщо пропонувати громадянам вести діалог в електронному вигляді, якщо до ОДА необхідно буде звернутися персонально, а те, що е-листування допомагає підготовці такого візиту, чомусь випускають з поля зору.

Справді, за Законом України „Про звернення громадян” електронні варіанти звернень не вважаються офіційними. Так само, як і відповіді на них. Проте у цьому ж законі, поруч із заявами (клопотаннями), скаргами, зафіксована і така форма звернення до органів державної влади, як пропозиції, що належить до сфери політичної участі громадян. Стаття 3 розділу 1 визначає пропозиції (зауваження) як „звернення громадян, де висловлюється порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства” [14]. Отже, саме пропозиції з усіх видів звернень відображають діалогові механізми взаємодії влади і громадян в процесі е-урядування та в умовах е-демократизації.

Однак в структурі всіх звернень громадян до органів різних рівнів влади частка пропозицій незначна. Наприклад, у першому півріччі 2005 року до громадської приймальні Президента В. Ющенка надійшло 97300 звернень. Порівняно з таким же періодом 2004 року, фіксується суттєве збільшення кількості звернень, оформлених у якості відгуків (пропозицій) на соціально-політичні події в державі (зростання в 11 разів), щодо роботи

органів місцевої влади та управління (зростання у 8 разів), щодо діяльності партій, профспілок та інших об'єднань (зростання у 6 разів), щодо економічного реформування, підприємництва, політики цін та податків (зростання у 3 рази). Зазначимо, що більше 92 % всіх звернень надійшло поштою з регіонів, які є лідерами Інтернет-активності в Україні: з Києва – 10,5 %, Донецька – 7,2 %, Дніпропетровська – 6,8 %, Одеси – 5,1 %, Львова – 4,9 % [27]. На нашу думку, пропозиції громадян є такою формою політичної участі, яка не передбачає швидкої реакції влади на звернення одного громадянина або групи громадян – для такої реакції повинна зібратися критична маса пропозицій. Саме можливість надіслати електронним листом пропозицію, яка матиме офіційний характер та отримати таким шляхом офіційну відповідь сприятиме формуванню у громадян відчуття причетності до політичного процесу і сприятиме моделюванню автономного характеру їх політичної участі.

Загалом, оцінюючи використання громадянами України надсилання пропозицій до органів влади в якості форми політичної участі, зазначимо, що їх частка серед усієї сукупності звернень ще низька. Наприклад, 2003 року з усіх звернень, що надійшли до КМУ, питома вага пропозицій становила 18 % (заяви – 77 %, скарги – 5 %). Подібна тенденція зберігалася і 2004 року та відобразилася на регіональному рівні. Зокрема, до Полтавської ОДА від громадян не надійшло жодної пропозиції, натомість за перші чотири місяці року – 2272 письмові та 280 усних заяв і скарг; до Львівської ОДА протягом усього 2004 року надійшло 7956 звернень, серед яких пропозиції становили тільки 2,1 %; за десять місяців 2005 року до Закарпатської ОДА надійшло 6391 звернення від громадян, серед яких пропозицій – 60.

Слід зазначити, що в окремих областях влада широко практикує особисті контакти з громадянами, зокрема, виїзні прийоми. У Львівській області 2004 року керівники ОДА провели 45 виїзних прийомів, на яких побувало 700 громадян; у Закарпатській області 2005 року керівництво ОДА провело 42 виїзні зустрічі, а начальники обласних управлінь і відділів охопили виїзними зустрічами майже 400 сільських населених пунктів [15; 30; 24].

У більшості областей громадяни мають можливість використовувати форми політичної участі, типові для етапу теледемократії (який на Заході розпочався ще в 1960 роках, а сьогодні майже витіснився е-демократією). У Кіровоградській області, наприклад, на запитання, надіслані громадянами електронною поштою до ОДА, даються відповіді кожної останньої п'ятниці місяця під час прямого телеефіру. У Вінницькій області щосереді керівництво ОДА практикує прямий телефонний зв'язок „Запитай у влади”, щотижневий прямий ефір по місцевому радіо і телебаченню. На Закарпатті запроваджено постійно діючу телефонну „Гарячу лінію” в газеті „Новини Закарпаття”.

Найбільш стимулюючими до використання громадянами форм політичної е-участі є сайти Київської, Волинської та Луганської ОДА.

Київська ОДА пропонує ефективну модель надсилання запитів, яка передбачає авторизацію, логін та пароль, що дозволяють громадянам стежити за розглядом звернення в системі он-лайн. Одночасно громадяни мають змогу висловити власну думку щодо проектів постанов, розпоряджень та інших документів, які планує приймати ОДА. Щось подібне практикує і Харківська ОДА.

Луганська ОДА підтримує дієвий „Форум” із заявленими напрямками обговорення: ситуація в Україні, життя регіону, економіка регіону, пропозиції та зауваження, обговорення проектів розпоряджень. Громадяни можуть запропонувати і власні теми для обговорення. І хоча Інтернет-активність луганців невисока, така форма політичної участі перспективна з огляду на формування діалогових інструментів взаємодії між громадянами і владою.

Волинська ОДА заохочує громадян до використання однієї з найефективніших форм е-участі – участі в щомісячних Інтернет-конференціях голови ОДА і його заступників. З архіву цих конференцій довідуємося, що частка пропозицій щодо соціально-економічного та політичного розвитку регіону незначна, проте має тенденцію до зростання. Ці заходи сприяють поступовому формуванню досвіду політичної Інтернет-активності у громадян.

Оцінюючи масштаби засвоєння державними структурами Інтернет-простору, слід звернути увагу на те, що український уряд, забезпечений електронним інтерфейсом, суттєво відрізняється від е-уряду, який не тільки спирається на інші принципи роботи, а й реально працює для громадян. Аналіз інформації „Урядового порталу” засвідчує, що більшість інформації, призначеної для громадян, надто заформалізована і не передбачає зворотної реакції влади на запити і звернення громадян. Тим часом авторитетний консультант з е-урядування та е-демократії С. Коулман зазначає: „Немає жодного сенсу запускати консультацію, запитувати людей про те, що вони думають, якщо ніхто не збирається їм відповідати. Це просто образливо” [16].

Розвиток людського капіталу, який визначає реальний попит на ресурси для автономної політичної участі. До інформації, розміщеної на політичних сайтах Уанету, звертається менше відсотка Інтернет-користувачів. Постійно функціонує тільки близько трьох десятків живих форумів на політичні теми, кількість повідомлень на яких перевищує сотню на місяць. Причина: більшість громадян не має мотивів до використання активних форм політичної участі, універсальним серед яких є прагнення впливати на владу задля захисту своїх інтересів або зміни політичної/соціально-економічної ситуації.

Зважаючи на те, що в Україні найдієвішим способом впливу на владу

виявився неконвенційний Майдан, тоді як конвенційні способи впливу на неї не викликають зворотної реакції, у громадян зникає мотивація до участі в політичних процесах, активний інтерес до політичного життя. Такі тенденції політичної участі знайшли своє відображення в усіх формах е-участі, коло яких обмежується переглядом сайтів Інтернет-новин, відображаючи сформовану та постійно відтворювану орієнтацію на виконання в політичному процесі ролі пасивних спостерігачів.

Свого часу Б. Бімбер зазначив: „У нас поки що немає жодних підстав заперечувати тезу, сформульовану С. Вербою та Дж. Наєм майже три десятиріччя тому, що у XX столітті доступність політичної інформації не мала прямого зв'язку з рівнем участі у політиці. Така жорстка реальність розчаровує тих, хто очікує відродження політичної участі шляхом збільшення доступу до інформації” [37, р. 158]. О. Голобуцький додає, що реалізації ідеї е-демократії в Україні протидіє кілька факторів: низький освітній рівень молоді, яка звертається до Інтернету; низький рівень політичної активності молоді у порівнянні з іншими віковими групами громадян; складний процес адаптації людей похилого віку до соціальних інновацій; надання переваг освіченими громадянами соціальній, а не політичній активності, зокрема – бізнес-активності, яка в Україні з політикою несумісна [4, с. 38].

Отже, перспективи становлення е-демократії та реалізації ідеї е-урядування багато в чому залежать від поширення ідей інформаційного суспільства серед широкого загалу. Саме з такою метою в Україні створено політичну партію „Інформаційна Україна”, лідером якої став А. Колодюк, представник фонду „Інформаційне суспільство України”, керівник робочої групи зі створення проекту „Національна стратегія розвитку інформаційного суспільства України”. Статутні документи декларують „Інформаційну Україну” як політичну партію, „яка діє на принципах добровільності, рівноправності та спільності інтересів її членів та об'єднує у своїх лавах громадян України. Її мета – створення умов для побудови інформаційного, вільного, демократичного, солідарного, економічного, ефективного та екологічно безпечного суспільства на засадах свободи, демократії, соціальної справедливості й солідарності” [32]. Однією з головних цілей партія проголошує залучення народу до свідомого прийняття рішень і вирішення своєї долі, реалізації влади й власності через утвердження та постійне вдосконалення механізмів демократії; запровадження інформаційної демократії та електронного уряду, які оптимізують управління державою, оздоровляють відносини всередині суспільства, зменшать соціальну напругу.

Здавалося б, якщо партія своїм існуванням та акціями прагне унаочнити, що в „Україні існує повноцінне інформаційне суспільство як елітарний клас, який може диктувати свої правила гри тому середовищу, яке сьогодні прийнято вважати політичною елітою. Чисельність цього

класу становить сьогодні 7 млн. чоловік”, то з метою стимулювання „людей, задіяних у сфері інформаційно-комунікативних технологій, тобто журналістів, фахівців з ІТ, студентів, працівників науки й освіти, користувачів Інтернет” [26] до використання „Інформаційної України” в якості структури входження до політичної системи, вона повинна пропонувати до використання форми політичної участі громадян, типові для е-демократії. Натомість, за статутом партії, вступ до неї, звітно-виборча процедура та інші аспекти внутрішньопартійного процесу тільки частково ґрунтуються на принципах, пропагованих самою партією, хоча в її програмі записано, що одна з трьох фундаментальних складових інформаційного суспільства – політична – має реалізуватися „через нові методи інформаційної демократії та електронного урядування” [28]. На нашу думку, одним з таких методів є зміна характеру взаємодії між партійною верхівкою і членами партії, наслідком чого було б залучення членів партії до автономних форм політичної участі не тільки у внутрішньопартійному житті, а й у загальнонаціональному політичному процесі.

Безперечно, „Інформаційна Україна” використовує у своїй діяльності певні механізми, що розширюють можливості політичної участі громадян. Однак вони за своєю суттю не відрізняються від механізмів, до яких звертаються сучасні парламентські партії України, зокрема – організація он-лайн форумів, відкритого он-лайн обговорення партійних документів, он-лайн висловлення пропозицій. Проте певним ноу-хау є одна з акцій партії „Кіса, куку!”, в якій „Інформаційна Україна” пропонує активно використовувати традиційну мову спілкування у мережі Інтернет для реалізації двох цілей. „Перша – ми розраховуємо на те, що слова „Бабруйск”, „Животное”, „Киса”, „Прикольный штрих”, „Кг/ам”, „Жжечь”, „Пишы исчо”, „Баян” тощо слугуватимуть знаками впізнавання один для одного в інформаційному суспільстві. ...Друга мета – маркірувати існуючу українську політику як суцільне „кісакукування”, тобто зафіксувати, що вона перебуває на тому ж змістовому рівні, що й розмови провінційних підлітків в Інтернет-чаті”, – заявив на одній з прес-конференцій Д. Белянський [26]. Вище зазначалося, що 87,7 % користувачів Інтернету зосереджені у восьми досить не провінційних містах України, з них 52,86 % – у Києві, то про яких провінційних підлітків йдеться? З іншого боку – навіщо „впізнаватися” з провінційними підлітками, якщо вони вже доросли до рівня української політики, який, за оцінками „Інформаційної України”, доволі низький? Такі заяви, на нашу думку, більше відповідають дискурсивній лексиці політичного хепенінгу, їх непросто співвіднести з програмовими цілями партії.

Водночас план дій партії „Володієш інформацією – володієш світом”, винесений на обговорення на партійному сайті, в частині „Впровадження нового типу відносин у системі „громадяни – бізнес – влада”, є доволі

конструктивним, особливо з огляду на пропозиції розширення спектра форм політичної е-участі громадян. Зокрема, партія ініціює поступове впровадження системи е-голосування на національних і місцевих виборах та підтримує ідею повного впровадження системи „Електронного Уряду” в управління державою [25].

Отже, процеси е-демократизації політичних відносин знову актуалізують проблему оновлення формату політичних партій. В країнах стабільної демократії одним з напрямів такої трансформації є поступове формування нового типу партій – кіберпартій, концептуальну модель яких сформулювала Е. Маргареттс (Лондонська школа публічної політики) [42]. Дослідниця вважає, що кіберпартії є продовженням еволюційного шляху розвитку інституту політичних партій; вони дещо подібні до картельних партій. Основою діяльності кіберпартій є мережеві технології комунікації, що опосередковують взаємодію між організаційними партійними структурами і виборцями. Цей тип політичних партій не передбачає інституту формального членства у них, що позначається як на внутрішній структурі партії, так і на принципах її функціонування у політичному просторі. Кіберпартії розширюють можливості участі громадян у реальній політиці, стимулюючи її автономні форми.

Іншими перевагами кіберпартій вважаються: відносно низька капіталоемність, яка розширює можливості доступу партій до потенційних виборців; висока ефективність двостороннього зв'язку між віртуальними членами партії та її лідерами; постійне функціонування внутрішньопартійного дискурсу, який має відкритий характер не тільки для партійного керівництва, а й для всіх, хто підтримує ідеї партії; сприятливі можливості для артикуляції та агрегації інтересів через віртуальні форуми і конференції; кращі можливості для розвитку зв'язків між партіями і її прихильниками (виборцями); надання громадянам партійних матеріалів у зручному форматі; відкритий стиль вироблення стратегії і тактики у формі діалогу; рівні можливості для всіх учасників комунікації [20, с. 62 - 63].

Говорити про формування подібного типу партій в Україні у середньостроковій перспективі не доводиться. Однак використання партіями інформаційно-комунікативних технологій дає їм реальні можливості поширювати свої ідеї на великі аудиторії і залучати нових членів з числа симпатиків партійної ідеології, а членам партії – здобувати досвід е-участі, який згодом використовуватиметься у загальнонаціональному політичному процесі.

Отже, було б помилкою, ведучи мову про е-демократію, наголошувати на інформаційних технологіях, які сьогодні в Україні розуміються, насамперед, як механізм, здатний підтримати реалізацію ідеї демократії.

Тому е-демократія з типовими тільки для неї формами політичної участі не може вважатися альтернативою представницькій демократії як в Україні, так і в стабільних політичних системах демократичного типу. Однак її можливості, і, зокрема, щодо розширення спектра взаємодії між громадянами і владою, прискорення реакцій влади на звернення громадян (формування зворотного зв'язку), роз'яснення громадянам завдань і настанов влади, повинні активно використовуватися для прискорення процесів демократизації в українському суспільстві.

Метою е-демократизації в Україні є прагнення зробити всі гілки влади відкритими для кожного громадянина, що забезпечить йому більше можливостей для активної політичної участі. Використання владою нових технологій у політичних відносинах, які передбачають залучення більшої кількості громадян до процесів управління, може стати одним з імовірних механізмів її легітимації.

Однак більшість органів влади не готові до реалізації ідеї е-урядування; зокрема, в частині „уряд – громадянам”. На нашу думку, політична активність громадян була б набагато вищою, якби такий вид звернень, як пропозиції, подані в електронному вигляді через мережу Інтернет, набули статусу офіційних звернень. Використання владою Інтернет-ресурсів у політичному управлінні сприятиме формуванню практики двостороннього діалогу між владою і громадянами, залученню громадян до політичного дискурсу. Тому сьогодні першочерговим завданням влади є не стільки забезпечення вільного доступу до Інтернету, скільки роз'яснення громадянам для чого вони можуть використовувати його ресурси. Тільки тоді одним із наслідків реалізації ідеї е-урядування стане налагодження діалогових інструментів офіційної взаємодії між владою і громадянами, основою яких є надання владою всього комплексу офіційної інформації, що сприяє формуванню конвенційних моделей політичної участі громадян.

Література:

1. **Благодетелева-Вовк С. Л., Благодетелев С. В.** Оцінка росту числа потенційних користувачів Інтернету в Україні на період до 2005 року / / Маркетинг в Україні. – 2002. – № 1. – С. 21 – 24.
2. **Вершинин М. С.** Электронная демократия как компьютерно-опосредованная форма политической коммуникации // Материалы международной научно-практической конференции „Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах”. – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2002. – Ч. 1. „Коммуникация - 2002”. – С. 153 – 155.
3. **Вершинин М. С.** Электронная демократия: российские перспективы // Информационное общество. – 2002. – Вып. 1. – С. 17 – 18.
4. **Голобуцкий А.** Цифровая демократия: реалии и перспективы //

Электронное правительство и электронная демократия. Сборник докладов. II Международная конференция, Киев. 12 апреля 2002 г. – К., 2002. – С. 37 – 39.

5. **Голобуцький О.** Концепція електронного урядування і сучасні потреби України // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С. 75 – 86.

6. **Голобуцький О. П., Шевчук О. Б.** Електронний уряд. – К.: ЗАТ „Атлант UMS”, 2002. – 173 с.

7. Голова Держкомзв'язку: Число користувачів Інтернету в Україні перевищило 1 млн. // http://www.intellect.org.ua/index.php?lang=u&theme_id=10472&material_id=11177

8. Громадяни у пошуках інформації: українські реалії. Під. ред. І. Підлуської. – К.: Агенство „Україна”, 2005. – 178 с.

9. Доступ до інформації та електронне урядування / Авт.-упорядники М. С. Демкова, М. Ф. Фігель. – К.: Факт, 2004. – 336 с.

10. **Дрожжинов В. И.** Электронное правительство // Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации. Мировой опыт. – М.: Эко-Трендз, 2002. – С. 11 – 88.

11. **Дрожжинов В. И., Штрик А. А.** Электронная демократия и поддерживающие её технологии // Технологии информационного общества – Интернет и современное общество: труды VI Всероссийской объединенной конференции. Санкт-Петербург, 3 – 6 ноября 2003 г. – СПб.: Изд-во филологического ф-та СПбГУ, 2003. – С. 101 – 110.

12. Електронне інформаційне суспільство України: погляд у сьогодення і майбутнє / Академія правових наук України. – К.: ТОВ „Інжиніринг”, 2005. – 163 с.

13. Електронний уряд як концепція державного управління в інформаційному суспільстві. За матеріалами О. Голобуцького, О. Шевчука „Електронний уряд” // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=10238324&cat_id=2251559

14. Закон України „Про звернення громадян” // <http://www.prezident.gov.ua/content/2001.html>

15. Звернень меншає, але проблем соціального характеру стає більше // <http://www.obladmin.poltava.ua/egi-bin/oda/oda.pl?chain=43&nl==564>;

16. Интервью с профессором Стивеном Коулманом. Взято Андреем Марусовым, Вильнюс, 19 мая 2004 г. на семинаре по публичным онлайн-консультациям // <http://www.e-uriadnik.org.ua/modules.php?name=News&life=article&sid=1117>

17. **Ирхин Ю.** Электронная демократия и управление: британский опыт и российские реформы // <http://www.ukpolitics.ru/rus/members/15/15.doc>

18. Інвестиційний клімат України: оцінка і перспективи. Інтернет-конференція А. Кінаха 7 липня 2005 р. // <http://www.kmu.gov.ua/control/inetconference?cid=18179244>
19. Інформаційне суспільство. Шлях України. – К., 2004. – 290 с.
20. **Каринцев О. А.** Киберпартии как результат трансформации политических партий в информационном обществе // Партии и выборы: Хрестоматия. Отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина. В 2-х частях. – М.: ИНИОН, 2004. – Ч. 2. – С. 61 – 63.
21. Кількість користувачів Інтернету в Україні в 2003 р. збільшилося в 1,5 раза – до 3,8 млн. осіб // <http://www.telekritika.kiev.ua/news/?id=13038&print=yes>
22. Кількість користувачів Інтернетом в Україні за рік виросла вдвічі // <http://www.telekritika.kiev.ua/news/?id=24997>
23. **Кулик А. Н.** Электронная демократия для трансформирующегося общества России: пределы возможного // <http://conf.infosoc.ru/2003/03-rGOVf09.html>
24. Підсумки роботи зі зверненнями громадян, що надійшли до ОДА за 10 місяців 2005 р. // <http://www.carpathia.gov.ua>
25. План дій „Володієш інформацією – володієш світом!”. Проект для обговорення // <http://www.info.org.ua/?ctype=content&menu=about&submenu=forwork&l=ukr&item=69&next=0>
26. Прес-реліз „Початок інформаційної революції: вибори як час відстоювати інтереси” // <http://www.info.org.ua/?ctype=content&menu=pcenter&submrnu=news&l=ykr&item=82>
27. Прес-служба Президента України Віктора Ющенка // http://www.prezident.gov.ua/news/data/6_1694.html
28. Програма партії „Інформація Україна” // <http://www.info.org.ua/?ctype=content&menu=about&submenu=programm&l=ukr&item+13&next=0>
29. Проект электронной демократии. Government online international network // <http://www.governments-online.org/projects/e-democracy/>
30. Протягом 2004 року до Львівської облдержадміністрації надійшло 7956 зверень // <http://www.loda.gov.ua/oda/newsarticle;1694/>
31. **Сморгунов Л. В.** Электронное правительство и административно-политические реформы // Политическая наука в современной России: время поиска и контуры эволюции: Ежегодник 2004. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 393 – 412.
32. Статут партії Інформаційна Україна // <http://www.info.org.ua/?ctype=content&menu=about&submenu=statut&l=ukr>
33. **Степанець В.** Аудиторія Уанет, характеристика користувача як виборця // <http://e-ukraine.org.ua/publications/politics/Stepanets.htm>
34. Українська аудиторія Інтернету зросла на 100 тис. чоловік // http://www.prt.dp.ukrtelecom.ua/ua/world_communication/?id=1236

35. **Шевчук О.** Власть и Информационное общество в Украине // <http://www.e-ukraine.org.ua/index.php?mod=article&id=27>
36. **Шевчук О. Б., Голобуцький О. П.** Е-Ukraine. Інформаційне суспільство: бути чи не бути? – К.: ЗАТ „Атлант UMS”, 2001. – 102 с.
37. **Bimber B.** The Internet and political transformation: populism, community, and accelerated pluralism // *Polity*. – 1998. – P. 133 - 160.
38. **Coleman S.** Online campaigning // *Parliamentary affairs*. – L., 2001. – Vol. 54, N 4. – P. 679 – 688.
39. *Digital democracy: Policy and politics in the wired world.* Ed. by C. J. Alexander and L. A. Pal. – Oxford: Oxford University Press, 1988.
40. **Hill K. A., Hughes J. E.** Cyberpolitics: Citizen Activism in the age of the Internet. – Oxford: Rowman and Littlefield Publishers Inc., 1998.
41. **Margaretts H.** The cyber party // ECPR joint of workshops. Papers to workshop „The causes and consequences of organizational innovation in European political parties”. – Grenoble, 2001.

Перспективи інформаційної трансформації політичних інститутів в Україні

Олексій Голобуцький,
заступник директора

Інституту інформаційного суспільства

Одним зі специфічних моментів минулих парламентських виборів була згадка в передвиборчих програмах багатьох партій не тільки про необхідність розвитку високих технологій взагалі. Вперше в офіційних документах політичних структур мовиться про впровадження електронної демократії, електронного уряду, а також про формування інформаційного суспільства.

На увагу заслуговують обидва моменти – і те, що поняття інформаційного суспільства вже увійшло до партійних програмних документів та до пакетів передвиборчих гасел, а особливо те, що проголошені плани сумбурні, нечіткі і свідчать про слабе володіння партійних діячів предметом. Головним висновком щодо першого моменту є вже давно прогнозоване фахівцями сфери інформаційних технологій (ІТ) звернення до проблем формування інформаційного суспільства на державному рівні – фактично, вперше з 2000 - 2001 років. Парламент нового скликання все ж змушений буде заопікуватися питаннями інформатизації і впровадження окремих елементів інформаційного суспільства – серед іншого і в механізми державного управління.

Другий момент – фрагментарність і нечіткість планів – також підтверджує висновки експертів: до зміни політичної еліти країни інтереси ІТ-галузі і формування інформаційного суспільства в цілому будуть представлені в парламенті і уряді лише настільки, наскільки представники галузі і професійних наукових кіл зможуть налагодити особисті контакти з представниками впливових політичних сил. Рішення ухвалюватимуться лише ті, без яких діяльність підприємств і науково-дослідних структур цієї сфери буде вкрай ускладнена або неможлива. Причина – фігуранти частини списків політичних партій і блоків, що увійшли до парламенту п'ятого скликання, мають таке ж слабе уявлення

про ІТ й інформаційне суспільство, як і їх попередники. Покоління Інтернету прийде у вітчизняну політику і, відповідно, до влади, не раніше наступних виборів – тобто, 2010 року.

Доти процеси формування інформаційного суспільства будуть хоч і поволі, але безперервно продовжуватися. Вірогідно, що поліпшення загальної ситуації стимулює відновлення дослідницької діяльності, роботи над теоретичною основою формування національного сегмента глобального інформаційного суспільства, діяльності у сфері прикладних рішень для бізнесу, громадян і держави. Тим більший обсяг робіт чекає професійну ІТ-спільноту України.

Додає складнощів і низький ступінь дослідженості проблеми – питань формування інформаційного суспільства і ефективного впровадження в суспільне життя окремих його компонентів. З іншого боку, це зменшує вірогідність вибору простішого шляху: копіювати чужі рішення і розробки, хай вони й не повністю відповідають вітчизняним реаліям, простіше, ніж вишукувати власні шляхи розвитку.

Слід визнати, що в Росії ситуація з дослідженнями у сфері інформаційного суспільства набагато оптимістичніша, ніж в Україні – хоч і не в останню чергу завдяки фінансовим вливанням з доходів за нафту і газ. З іншого боку, як висловлюються деякі експерти щодо Сінгапуру, в Росії держава докладает зусиль для створення „демократичного інтерфейсу” – за загальним авторитарного характеру державної влади. Це означає, що будь-які розробки, що йдуть далі суто технологічних або дизайнерських новацій, залишатимуться в теорії – або існуватимуть як презентаційні ресурси, як частина того ж таки „демократичного онлайн-інтерфейсу” держави.

В Україні розробок у сфері теорії інформаційного суспільства і впровадження окремих його елементів в життя суспільства і держави менше, але, починаючи орієнтовно з 2008 року, вони мають всі шанси бути втіленими в життя. Можливо, російські фахівці будуть зацікавлені в тому, щоб їхні напрацювання впроваджувалися в Україні, доки в Росії демократія та інститути громадянського суспільства (а це неодмінна умова успішного формування інформаційного суспільства) матимуть суто декоративний характер.

Саме тому слід звернути особливу увагу на принципові відмінності між Україною і Росією в геополітичній, стратегічній, соціальній, економічній сфері: перенесення готових рішень російських розробників на український ґрунт навряд чи дасть позитивний результат. Моменти, що суттєво тут відрізняються, вважаємо за доцільне розглянути у цій статті. Йдеться, зокрема, про загальні питання вироблення національної стратегії формування інформаційного суспільства, а також про визначення цілей і безпосередніх завдань у сфері впровадження окремих проектів в межах програм „Електронний уряд”, „Електронна демократія”,

інших суспільно значущих програм в соціальній, економічній і політичній сфері.

Реалізація цих цілей передбачає поступові глибокі зміни в соціально-психологічній, політичній, економічній, культурній, освітній сферах – на рівні як окремої людини, так і суспільних груп і соціуму в цілому. Безумовно, ці зміни можуть і повинні бути керованими. Для цього важливо визначити, що саме найбільше впливає на хід трансформації. Науковий співробітник Інституту економічних проблем перехідного періоду А. Шадрін вважає, що двома основними чинниками, котрі визначають зміни, які відбуваються і прогнозуються в соціальних, економічних і політичних структурах суспільства, є: зміни в мотивації людської діяльності, ініційовані довгостроковою тенденцією зростання душевих доходів в країнах ОЕСР і більшості держав світу, що розвиваються; принципове зниження витрат на поширення інформації і міжособової комунікації, пов'язане нині з розвитком технології Інтернету [1].

З другим твердженням ми згодні – коли різниця у витратах між „робити” і „не робити” мінімальна, а вигода від „робити” цілком відчутна, індивід обере дію. Проте зміну мотивації діяльності (а це, без сумніву, найважливіший чинник зміни соціальних формацій) навряд чи слід пов'язувати саме з економічними моментами. Справді, зростання доходів ніби вивільняє більше часу для самореалізації людини як особистості. Проте останні кілька десятиліть, в ході активізації процесів витіснення індустріальних соціальних формацій постіндустріальними, інформаційними, засвідчили, що дедалі ширший перелік професій вимагає значної освітньої підготовки і передбачає дедалі більше часу присвячувати роботі. Успішна кар'єра в багатьох галузях передбачає сьогодні ненормований робочий графік і постійне підвищення кваліфікації. Відповідно, дедалі більше особиста самореалізація пов'язується з професійною діяльністю або з одним з її аспектів. Отже, в такому випадку економічні аспекти мотивації втрачають своє значення.

Думається, саме з розширенням можливостей самореалізації, з підвищенням власного соціального статусу і пов'язана зміна мотивації діяльності, котра стимулює включення дедалі більшого числа індивідів у систему соціальних відносин, що відповідає новій цивілізаційній формації, – інформаційному суспільству. Саме збільшення власної значущості як особистості найбільш впливає на дії людей, змушуючи їх приймати нові поведінкові стереотипи, освоювати нові інструменти реалізації професійних завдань і міняти механізми досягнення поставленої мети. Саме це є значущим фактором формування інформаційного суспільства.

Цей же момент відображає закладений в основу інформаційного суспільства фундамент наступних соціальних формацій, про які говорили

свого часу Е. Тоффлер та інші дослідники, зокрема й вітчизняні – суспільства знань і суспільства творчості. Тут працюють закони швидше психології і соціології, ніж економіки. Не слід їх недооцінювати – оскільки змінюється соціальна формація, то неминуче змінюються й основні принципи її функціонування.

З іншого боку, не варто й ідеалізувати ситуацію – значні зрушення в українському суспільстві, що свідчитимуть про серйозний прогрес формування інформаційного суспільства, стануться ще не скоро. Позитивні тенденції – ще не достатня підстава для корінних змін у правовій основі існування суспільства і держави.

Слід враховувати також і силу соціальної інерції. А. Шадрін, на нашу думку, проявляє невиправданий оптимізм – зокрема в питанні трансформації політичних інститутів: „З’являються передумови розширення кількості питань, що прийматимуться шляхом референдумів (особливо на регіональному і муніципальному рівнях) з мінімізацією популістських ефектів так званої „плебісцитної демократії”. Принципова зміна характеру інформаційних комунікацій дозволяє подолати сформульований Р. Міхельсом „залізний закон олігархії”, відповідно до якого постулюється переважання добре організованих владних еліт над апріорі слабоорганізованою більшістю” [1].

Проте більшість в Мережі так само лишається більшістю. Так, формуються локальні спільноти, „community of practice” і навіть досить стійкі мережеві структури. Та загальна структура мережевої спільноти є і буде аморфною – і такі ж аморфні будуть його загальні цілі. Мобілізувати представників мережевої спільноти, і то не всіх, зможе тільки явна пряма загроза їх діяльності, їх свободі, їхньому способу життя. У звичайній же ситуації мережева спільнота, якою б масштабною вона не була і який би індекс освіченості не мала, не зможе протистояти елітам „залізного закону олігархії”. Спільна мета, чітка структура, відпрацьовані механізми вирішення завдань – цьому мережева спільнота не зможе протиставити нічого дієвого. Тим більше, якщо еліти активно застосовуватимуть маніпулятивні технології, що приховують справжній зміст того, що відбувається, справжні свої цілі.

Вплив того ж інфоутопізму відчувається і в твердженні, що „ідеї формування ефективного громадянського суспільства з розвитком електронних комунікацій набувають необхідну матеріальну базу” [1]. Насправді зв’язок зворотний – впровадження елементів інформаційного суспільства і формування цього суспільства в цілому неможливі без ефективного функціонування повноцінних інститутів громадянського суспільства. Саме рівень соціальної активності, притаманний громадянському суспільству, забезпечує здійснення таких масштабних соціальних трансформацій, як формування інформаційного суспільства. Поширення ІТ не може стати універсальним інструментом, що чарівно

змінюватиме поведінкові стереотипи громадян.

Переоцінювати не слід жоден з чинників. Так, А. Шадрін писав, що „вже в осяжній перспективі загальний доступ до Інтернету може бути визнаний суспільним благом внаслідок високих позитивних зовнішніх ефектів його поширення, подібно до того, як зараз безплатними і загальнодоступними є бібліотеки” [1]. Проте поширення бібліотек було значущим чинником соціального розвитку в XVIII – XIX століттях, у доіндустріальну епоху, коли знання були дефіцитним і надзвичайно цінним ресурсом. У XX столітті індустріальне суспільство визначило пріоритет інших чинників. Нині поширення загальнодоступних бібліотек зовсім не є стимулом до самоосвіти – і так само наявність вільного доступу до Інтернету не змінить соціальних пріоритетів громадян, не підвищить рівня „соціальної інтеграції” та рівня громадянських свобод. Так, подолання порогу мінімальних витрат, що розділяє дію і бездіяльність, забезпечує активне використання можливостей Мережі для вирішення різних завдань. Проте головною проблемою є якраз наявність цих завдань: повинна виникнути потреба в оперуванні (отриманні, поширенні) інформацією, знаннями. І тільки потім мінімальність витрат обумовить використання для цього саме можливостей Інтернету, а не будь-яких інших джерел.

Так само вельми відірваним від дійсності здається твердження А. Шадріна, що високий рівень напруги в суспільстві викликає саме „неможливість, що її гостро відчувають пересічні виборці, здійснювати вплив на курс політики, що її проводить держава, федеральна і місцева влада”. Проте на практиці переважна більшість російських громадян не бачить необхідності хоч будь-як впливати на державну політику. Їх цілком влаштовує система єдиноначальності і самодержавства, коли все вирішує, за великим рахунком, єдина людина в країні – президент. Йому можна поскаржитися на сваволю місцевих властей, до нього можна звернутися з проханням. Проте намагатися вплинути на ухвалення ним рішень – таке навряд чи прийде в голову середньостатистичному росіянину.

Це один з моментів, що визначає принципову різницю між українським і російським суспільством. Адже в Україні значне число громадян – і їх кількість з щороку збільшується – справді прагнуть впливати на формування державної, регіональної і місцевої політики. І їм потрібні інструменти для реалізації цього впливу. Та в Україні брак важелів впливу на владу є стимулом для пошуку або створення таких важелів, а не для звернень до влади. Українські громадяни в більшості своїй упевнені в можливості такого впливу і в його принциповій доступності за даного рівня розвитку демократичних інститутів. Вони досить активно шукають шляхів для здійснення впливу на владу та ухвалювані нею рішення. Тому Інтернет і ґрунтовані на його застосуванні проекти з

налагодження ефективного діалогу між владою і громадянами запитані в Україні.

Крім того, А. Шадрін неправильно вибрав основних агентів трансформаційних процесів: „В російських умовах агентами просування подібних розробок можуть стати як конкуруючі новостворювані політичні партії і рухи, зацікавлені в розширенні числа своїх активістів, так і, очевидно, зарубіжні благодійні фонди, що ставлять за мету розвиток інститутів громадянського суспільства” [1]. Проте це не що інше, як ідеалізація російської соціальної і політичної дійсності. На практиці перших (тобто новостворюваних партій і рухів) в Росії не існує, якщо оцінювати ефект їх присутності через вплив на владні процеси, з одного боку, і на суспільні процеси – з іншого. А зарубіжні благодійні фонди сприяють скоріше якомога швидшому і ефективнішому витісненню елементів громадянського суспільства, що зароджується, на маргінес, відмежуванню їх від суспільства в цілому, рознесенню за діаметрально протилежними напрямками цілей і завдань інших соціальних груп і в такий спосіб штучно структурованих „інформатизованих груп”. Соціальна політика нинішньої російської влади, як один з механізмів реалізації нової стратегії державного розвитку, сприяє швидше відторгненню, ніж прийняттю норм функціонування громадянського суспільства і швидше перешкоджає, аніж заохочує формування його інститутів. Відроджувана „російська національна ідея”, що викликає жвавий відгук в російському суспільстві, заохочує такий підхід.

Для України акцентування ролі партій і зарубіжних фондів також буде помилкою. Без сумніву, і зарубіжні фонди, як і політичні партії, через три – п’ять років виконуватимуть досить серйозні допоміжні функції у сфері формування інформаційного суспільства і широкого впровадження ІТ в політичне і суспільне життя. Проте основна роль належить і належатиме державі, бізнесу і суспільним ініціативам.

Цікавою є позиція представника Санкт-Петербурзького університету В. Гуторова: „Якщо не впадати в якийсь різновид сучасного луддитства, то можна цілком підтримати точку зору вчених, котрі стверджують, що нові технології, будучи складовою існуючого соціального порядку, використовуються, перш за все, для його підтримки і навряд чи можуть стати основою для нових радикальних соціальних експериментів” [2].

Проте тут не враховується момент психологічної адаптації індивіда до можливостей ІТ – поступово вони стають невід’ємною частиною повсякденної життєдіяльності. Під їх впливом змінюється спосіб життя – трансформуються одна за одною всі сфери діяльності, з’являються нові завдання, нові ціннісні орієнтири, змінюється мотивація діяльності. Безумовно, владні структури, що володіють з метою збереження державності набагато більшим потенціалом соціальної інертності, справді прагнуть пристосувати ІТ не до нових потреб суспільства, а до

традиційних схем функціонування держави. Та у владі працюють ті ж індивіди, в чие життя дедалі глибше входять інформаційні технології. Як тільки загальна маса змін у середовищі представників влади долає критичний поріг, нові потреби соціуму інституціоналізуються, що відображається в нових схемах реалізації владних повноважень, нових принципах державного управління, в правовій базі. Відтак можемо стверджувати лише, що держава володіє більшою соціальною інерцією, ніж окремих індивід або суспільство. Проте це означає тільки те, що трансформації відбуваються у сфері державного управління повільніше, ніж в інших сферах суспільного життя, оскільки зустрічаються з опором жорсткої формалізованої структури, яка дійсно прагне адаптувати не державу і владу до ІТ, а ІТ до існуючих порядків. Але це зовсім не означає, що ця мета може бути досягнута – в стратегічному відношенні, принаймні. Бо на короткий час ситуація справді може консервуватися, перетворюючи ІТ на другорядний, допоміжний, навіть декоративний елемент системи управління суспільством, на зайву і суто витратну статтю бюджету. Однак така ситуація зберігається недовго – максимум кілька років. За ці роки нагромаджуються приховані зміни, пов'язані з ІТ, і система переходить до наступного ступеня на шляху до повної інформатизації, нехай навіть знову затримається на цьому ступені на кілька років без видимого прогресу.

Взагалі ж в експертному середовищі набагато частіше зустрічаються прояви інфоутопізму, ніж прагматичні підходи і тим більше – песимістичні оцінки ситуації і перспектив. Ще один російський дослідник, О. Давидов, робить ту ж помилку, що й багато інших „жителів Мережі”, занурених в реальність ІТ, – переоцінює запитаність інформаційних технологій. „Інтернет став для багатьох відповіддю на потребу в знятті обмежень з можливостей діяти, що виникає через прагнення людської природи розширювати свободу від певних обставин навколишнього світу. Наявність прямих рівноправних зв'язків всіх зі всіма, що є визначальною якістю мережевого суспільства, дає всім особистостям, що беруть участь у них, такий приріст дієздатності, від якого неможливо відмовитися” [3]. Проте така „потреба в знятті обмежень з можливостей діяти” властива в реальності дуже малій кількості індивідів. Причому, для таких індивідів характерна суворі соціальна локалізація: більшість з них має схожі освітні, демографічні, економічні, культурні та інші характеристики. Для більшості ж членів суспільства Інтернет, і взагалі ІТ, – досить складний інструмент, що потребує освоєння. Попри те, що спочатку індивід повинен більш-менш точно уявити собі сферу застосування ІТ у власному повсякденні і професійній діяльності – спочатку відповісти на запитання „для чого” і тільки тоді з'ясувати „як”. Саме тому вважаємо, що не можна відмовитися або не відмовитися від того, що не є частиною способу життя.

Уявлення ж А. Давидова про вплив ІТ на політичні й соціальні інститути складно охарактеризувати навіть як інфоутопізм – швидше тут простежується вплив суто художніх образів: „Мережа виступає ефективнішим, ніж держава, організатором взаємодії, а отже і кращим гарантом вже наявних свобод особистості, надаючи їй при цьому нові свободи. Причому, такі, при розгортанні яких держава втрачає частину своєї нинішньої сутності. Одна з найочевидніших з них – це свобода від державної бюрократії, або, іншими словами, - свобода від громадянства. Мережа – це суспільство суверенних особистостей, а не суспільство громадян. До того ж, в Мережі зона ефективного застосування держави вельми обмежена, через що вона перестає бути достатньою умовою для існування країни”.

Це не просто передчасні висновки – такий висновок не спирається на жодну соціальну або політичну теорію, не має під собою жодної основи.

Безумовно, інститут громадянства зазнає значних трансформацій – проте вони будуть розтягнуті в часі, і навіть не на кілька десятиліть. І навіть тоді інститут громадянства зміниться, а не зникне повністю. Автор ігнорує соціальний і політичний аспекти життєдіяльності повноцінної особистості, уявляючи інформаційне суспільство як якесь ігрове віртуалізоване середовище, в якому не працюють соціальні закони, оскільки існують „правила гри”, що відкидають реальність і все, що стосується „офлайнного світу”. Здається, такий підхід дуже інфантильний, щоб претендувати навіть на окрему експертну думку або наукову провокацію – хоча не можна не відзначити, що подібне „занурення в майбутнє” приваблює чимало молодих дослідників.

В цілому ж припущення А. Давидова побудовані за принципом „а що, якщо” – навіть не маючи на увазі будь-якої теоретичної підстави або відштовхування від реальних функцій і завдань окремих політичних інститутів. „У Мережі держава поступово стане структурою, в якій переважає не політичне, як зараз, а судове начало. ...Держава буде невпинно ставати дедалі більш інтернаціональною і переважно судовою структурою, що переймається тільки захистом прав людини. По мірі втілення даної тенденції поняття „державний суверенітет” втратить прикладний сенс, тому що держава вже не матиме атрибутів, таких, наприклад, як територія або внутрішні справи, які в даний час дозволяють застосувати до неї термін „суверенітет” [3]. Тут автор демонструє слабке уявлення про функції держави і принципи функціонування суспільства – хоча не слід випускати з уваги ймовірність своєрідного протесту через такі логічні побудови проти дедалі більшого засилля держави в Російській Федерації. Простору для самореалізації особистості там залишається дедалі менше, оскільки архаїчна соціальна модель істотності, цінності громадського, а не індивідуального життя не просто домінує в Росії, але досить агресивно витісняє привнесені ззовні

протестантські ідеї самоцінності особистості, недоторканності індивідуальності тощо.

З іншого боку, усталені політичні стереотипи не можуть не проявлятися, нехай і в дещо завуальованій формі: „У сфері державного будівництва потрібно, захищаючи інтереси країни, не відособлятися, а перетворювати їх на інтереси партнерів по світовій спільноті” [3]. Такий висновок – не що інше, як приведенне в соціально прийнятну форму загальне формулювання шантажистської політики Російської Федерації, котра продовжує виступати з позицій сильної держави. Якою Росія вже давно не є, проте активно використовує геополітичні стереотипи, збережені рештою країн світу, і експлуатує звичні схеми дій. Отже, виступаючи проти нав’язування жорсткої політики держави індивіду, А. Давидов, проте, вітає такі дії відносно світової спільноти.

За всієї тенденційності і відірваності від реальності міркувань А. Давидова, необхідно віддати належне єдиному, мабуть, об’єктивному висновку – який повинен лягти в основу державної політики й України. А саме, ми погоджуємося з А. Давидовим, що „слід уникати проєктів, ґрунтованих на нинішньому технологічному устрої, термін окупності яких перевищує п’ятнадцять років” [3]. Це твердження абсолютно справедливе і для політичної сфери, хоч і сказано стосовно економічних процесів. Практичний же висновок з цього твердження: необхідно для кожної державної програми в економічній, політичній, соціальній сфері знаходити такі механізми, які дозволять повністю і ефективно реалізувати цю програму в зазначений термін і перейти до реалізації наступних програм, ґрунтуючись на досягненнях попередніх.

Що ж до політичної активності громадян і зміни характеру політичної діяльності з розповсюдженням ІТ, то варто відзначити дедалі більшу роль так званої „віртуальної політичної активності” – що не відображає жодних реальних політичних процесів, настроїв у суспільстві або окремих подій. Як справедливо помітив В. Шевченко (Інститут філософії РАН), „політична інформація підмінила сьогодні і реальний політичний процес, і реальну політичну дію” [4]. Внаслідок цього вся політична діяльність набуває поступово відверто маніпулятивного характеру.

Навряд чи цьому зможе протистояти зростання кількості громадян з вищою освітою – хоча Д. Песков, котрий представляє один з науково-дослідних підрозділів МЗС Росії, припускає, що „у зв’язку з поширенням вищої освіти суто маніпулятивні моделі, що девальвують значення плебісцитарної демократії нового типу, можуть і не мати успіху” [5]. Виходячи з цього, Д. Песков робить песимістичний, хоча і досить точний щодо реального стану речей висновок: „У Росії впровадження подібної системи практично означає введення освітнього і майнового цензу” [5]. Безумовно, для російського суспільства ця небезпека вельми значна. Для України такий „майновий ценз” (фінансова можливість здобути

вищу освіту, щоб протистояти політичним маніпуляціям) здається все ж явним перебільшенням – хоч би тому, що в Україні втричі менше населення, і дати вищу освіту кільком сотням тисяч громадян простіше, ніж кільком мільйонам.

Крім того, брак потужної сировинної бази стимулює економічну активність українського соціуму, оскільки ставить його в залежність від ефективності власних рішень і своєчасності їх реалізації. Те, що швидко зростає прошарок економічно активних членів суспільства, означає також збільшення кількості соціально і політично активних громадян, оскільки у них з'являється насуцна необхідність захищати власні інтереси перед державою, змушувати її враховувати їх нові потреби при виробленні державної політики в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Тому Україна перебуває в стратегічно набагато вигіднішому становищі, ніж Росія, у сфері інформаційної трансформації соціальних і політичних інститутів. Крім того, майновий ценз щодо доступу до інформації і знань, до якісної освіти втрачає свою актуальність з кожним роком внаслідок об'єктивних економічних і технологічних чинників: технічні засоби доступу до інформації стають дедалі компактнішими, дешевшими, більш поширеними й інтуїтивно керованими. Останнє додатково знімає частину напруженості у сфері освітніх вимог до повноцінного громадянина епохи ІТ. У такій ситуації прилучення до можливостей ІТ стає важливим чинником полегшення і поглиблення політичної соціалізації індивіда.

Хоча це не означає, що, завдяки дедалі більшому поширенню продуктів ІТ і тому, що інтуїтивність, „дружність” інтерфейсу цих продуктів дозволила інформатизації вирватися за вузькі рамки суворо локалізованих соціальних груп – освічених городян з доходом вищим за середній і певними професійними навичками, в Україні помітно прискорюються процеси формування інформаційного суспільства. Велику роль в цьому відіграють інші чинники, зовні ніби й не пов'язані з проблемами інформатизації, розвитку і розповсюдження ІТ, поширення вищої освіти тощо. Чинники, висока значущість яких характерна для індустріального суспільства і, начебто, має втрачатися з формуванням елементів інформаційного суспільства. Проте роль цих чинників так само висока, вона досить серйозно уповільнює формування національного сегмента інформаційного суспільства в Україні.

В цілому ж на даний момент ситуація з формуванням інформаційного суспільства в Україні фактично законсервована. Пов'язано це, перш за все, з масштабними процесами соціальних трансформацій, які відбуваються в Україні з осені 2004 року і триватимуть мінімум ще два роки після парламентських виборів 2006 року. Рік до того, як устоїться новий уряд в умовах політичної реформи, і ще один нелегкий рік до розв'язання ситуації зі спадкоємністю влади в Росії (вірніше, з легітимізацією вибору населення, яке не бажає відходу В. Путіна). В

цілому невизначена ситуація з формуванням і законодавчим забезпеченням інформаційного суспільства в Україні завмерла на місці 2001 року – під час підготовки парламентських виборів 2002 року і розгортання кампанії „Україна без Кучми”. І поки остаточно не стабілізується український соціум і система влади, звернення уряду і парламенту України до питань формування інформаційного суспільства і економіки знань чекати не доводиться.

Основними рушійними силами розвитку інформаційного суспільства в Україні залишаються недержавні організації і бізнес. Що на даний момент є все ж позитивним чинником – так забезпечується гнучкість програм, що розробляються, і теоретичних основ, а також достатня орієнтованість розробок на потреби громадян і економіки знань, що зароджується.

Основна перешкода, як і раніше, – невідповідний момент. Чиновникам вже років з п'ять не до того, щоб концентруватися на питаннях формування національного сегмента інформаційного суспільства і створення відповідної нормативної бази. Проте і цей момент, з огляду на стратегічні завдання, є швидше запобіжником, ніж перешкодою. Тобто швидше позитивним чинником, ніж негативним. Якби у нинішньої політичної еліти знайшовся час і бажання просувати інформаційне суспільство в Україні, наслідки були б далекі від позитивних.

Державні діячі нинішнього покоління далекі від ІТ і не в змозі оцінити їх можливості, уявити перспективи, що відкриваються ними. Відповідно, створювана нормативна база навряд чи відповідає баченню ІТ-колами або ІТ-бізнесом України майбутнього цієї сфери і своєї ролі в ній. Така зашореність, тим більше на перших етапах формування, навряд чи бажана для інформаційного суспільства. Що, зокрема, підтвердила ситуація з останньою ІТ-ініціативою Президента В. Ющенка. У щорічному Посланні, з яким Президент виступив 9 лютого 2006 року перед Верховною Радою, він заявив про „підтримку ініціативи українських підприємців під робочою назвою „Українська Силіконова долина” [6]. Більше того, за його словами, вже підготовлено проект указу під однойменною робочою назвою, згідно з яким на базі академічних установ і університетів п'яти регіонів України планується створити міжнародні технологічні центри [7]. За інформацією, що з'явилась пізніше, проект указу має назву „Про підтримку пілотного проекту розвитку венчурного інвестування „Українські високі технології”. Однак, як повідомив міністр транспорту і зв'язку В. Бондар, проект цього указу „не проходив через Кабінет Міністрів чи інший орган виконавчої влади” [8]. Міністр припустив, що цей указ готується безпосередньо в Секретаріаті Президента.

Представники вітчизняного ІТ-бізнесу в один голос стверджують, що вперше почули про існування такої ініціативи і про плани Президента

підтримати її – як і про законопроект – вже з офіційного виступу. До них ніхто не звертався з пропозицією щодо обговорення ні даної ініціативи, ні проекту указу – авторство яких також є проблемою.

Висловлюється думка, що авторство належить людям, далеким від проблем галузі ІТ, оскільки зміст знову обмежується загальними фразами і закликами. „Всі провідні ІТ-компанії були приголомшені даним указом, який ніхто не обговорював і зміст якого невідомий. Тобто, ніби всі говорили про те, що він необхідний, обговорювали на засіданнях асоціації, а він узяв сам і вийшов. Для чого він потрібен саме сьогодні, чи готова інфраструктура держави, чи підготовлена законодавчо-податкова база для такого указу, чи розуміють депутати, що від них хочуть айтішники?” – висловив загальні сумніви Е. Рубінін, директор компанії-розробника комплексних програмних рішень в галузі телекомунікацій ТОВ „Телесенс” [9]. Сумніви більш ніж обґрунтовані: „Є загальноновизнана асоціація ІТ-Україна, яка об’єднує понад два десятки найбільших ІТ-компаній країни, котрі є основними замовниками законів і указів щодо розвитку ІТ-індустрії, і якщо такі укази виходять у світ без обговорення в рамках асоціації, то ці закони не працюватимуть, а, отже, хтось хоче використовувати їх в корисливих цілях, чим може зіпсувати імідж всієї галузі. На найближчому засіданні асоціації повинно бути розглянуто звернення ІТ-спільноти до Президента України з метою припинити дію даного указу доти, доки його не обговорять його члени і не будуть вироблені рекомендації, які дійсно принесуть вигоди Україні й ІТ-бізнесу” [9].

Хто читав проект Указу, стверджує, що у його підготовці брали участь лише представники наукових кіл та голова венчурної компанії „Техінвест”. Указ передбачає здійснення лише єдиного проекту, до того ж пілотного – тоді як за даними МБРР Україна на сьогодні посідає 17 місце в світі серед експортерів ІТ-послуг і за сприятливих обставин має можливість до 2015 року піднятися до 6-ї позиції [8]. Експорт ІТ-послуг зростає на 50 % щороку. Відповідно, про „пілотні” проекти розмірковувати вже невчасно, і указ, в якому йдеться про них, лише відкине галузь назад. „Україна не може собі дозволити таку розкіш як пілотний проект”, – заявив президент Асоціації ІТ України І. Мендзєбровський. Це, вважає він, неприпустиме марнування часу і нехтування досвідом цілого професійного прошарку [8].

Політична еліта України в нинішньому її складі не готова працювати з проблемами в цій сфері – немає не тільки професійної підготовки, але й елементарної обізнаності в питанні. Одним із свідчень неготовності влади професійно і з належною увагою працювати у сфері ІТ і формування інформаційного суспільства, за влучним зауваженням, мабуть, провідного вітчизняного фахівця з питань інформаційного суспільства та інформаційних технологій С. Азарова, є те, що питання

„інформатизації” розглядаються в Комітетах Верховної Ради з науки і освіти, а також з транспорту, будівництва і зв'язку – в цьому жахливому реліктовому коктейлі індустріальних інгредієнтів епохи промислової революції XIX століття” [10].

Тобто, для держави поки існує тільки суто індустріальний підхід до „галузі зв'язку та інформатизації” – як до виробництва, що потребує звичайного правового регулювання і включення в загальну систему промислового виробництва країни. Поняття інформатизації, розвитку високих технологій тощо як елементів єдиного процесу – становлення інформаційного суспільства, переходу до нового ступеня цивілізаційного розвитку – глибоко чуже майже всій нинішній нашій політичній еліті. Для неї це не просто незнайома ідея – це нісенітниця, відірвані від дійсності розумування, перейматися якими означає просто марнувати час.

Прогнозований фахівцями прорив у питанні участі держави у формуванні інформаційного суспільства і економіки знань припадає вже на період, коли відбудеться заміна значної частини політичної еліти країни. І нові представники еліти вже належатимуть до соціальних груп, які хоча б матимуть уявлення про ІТ.

Позитивною передумовою є те, що в 2009 – 2011 роках в Україні нарешті існуватимуть практично всі умови для активної роботи з формування основ і економіки знань і інформаційного суспільства в цілому. Якщо до закінчення 2008 року українська держава буде практично повністю охоплена протистоянням все новим і новим економічним і політичним загрозам з боку РФ з її новою стратегією державного розвитку, то після виборів Президента Росії в Україні з'явиться і можливість і насущна необхідність звернутися до питань власних перспектив, а не підтримки стабільності поточної ситуації.

Так чи інакше, до 2008 року Росія відіграє всі гіпотетично можливі сценарії впливу на Україну. У нашої країни не буде іншого виходу, окрім як знайти більш-менш вдалі шляхи нейтралізації загроз, що виникатимуть. Після ж 2008 року перед державою постане необхідність знайти й реалізувати шляхи розвитку, які припускають приналежність ініціативи Україні, а не зовнішнім чинникам. А оскільки ці шляхи вже намічені глобальними трансформаційними процесами, природним вибором буде приєднання до загальних зусиль з впровадження окремих компонентів інформаційного суспільства. Отже, до 2011 року має статися головне – українська держава стане на нову колію розвитку, прийме нові перспективи цього розвитку.

Поки ж розвиток інформаційних технологій в Україні перебуває на початковому етапі, і вплив ІТ на будь-яку зі сфер життя суспільства мінімальне. Зокрема, це стосується громадянської і політичної активності громадян. Проте для України політичний аспект інформатизації вже

зіграв значну роль: специфіка подій осені 2004 року багато в чому була зумовлена саме широким доступом до інформації щодо розвитку ситуації і реального стану справ. Надалі роль ІТ в політичній сфері ще збільшиться: активізується процес формування інститутів громадянського суспільства, все більше людей залучатиметься до цього процесу, все більшого поширення набуватимуть продукти ІТ.

Отже, як бачимо з наведеного аналізу існуючої ситуації з розвитком і впровадженням ІТ та окремих елементів інформаційного суспільства в Україні, головним висновком буде такий: на даний момент маємо тільки досить серйозні передумови для інформаційної трансформації, серед інших – і політичних інститутів українського суспільства. Самої ж трансформації слід чекати не раніше, ніж відбудеться зміна політичних і владних еліт країни. При цьому важливо для тих, хто спрямовуватиме процеси інформаційної трансформації суспільства, не піддатися ні інфоутопізму, ні соціальному песимізму, і не піти шляхом рішень, що здаються легкими – скопіювати чужий досвід або реалізувати чужі напрацювання у сфері формування інформаційного суспільства.

Література:

1. **Шадрин А.** Трансформация экономических и социально-политических институтов в условиях перехода к информационному обществу. <http://rvles.ieie.nsc.ru/parinov/artem1.htm>.
2. **Гуторов В. А.** Концепция киберпространства и перспективы современной демократии. http://ims98.nw.ru/cgi-bin/GET_TEZ0.exe?NUM_LINK=54.
3. **Давидов А.** О некоторых социально-политических последствиях становления сетевой структуры общества (2001). // <http://www.futura.ru/index.php3?idart=109>.
4. **Шевченко В. Н.** Политические субъекты в информационном обществе. // <http://www.novopol.ru/print105.html>.
5. **Песков Д.** Интернет как политический институт в России. // <http://www.isn.ru/public/project.doc>.
6. http://manager.net.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=708.
7. <http://it.proua.com/itanalitic/2006/02/14/134949.html>.
8. <http://www.nr2.ru/kyev/58798.html>.
9. Украинская Силиконовая Долина. Быть или не быть? // <http://it.proua.com/itanalitic/2006/02/22/151321.html>.
10. **Азаров С.** Информационное общество в Украине: будут ли услышаны парламентские слушания? // <http://www.e-ukraine.org.ua/index.php?mod=article&id=60>.

Виборча система як засіб врегулювання етнічних конфліктів

Антон Кіссе,

кандидат педагогічних наук,
народний депутат України

Одним з макрополітичних методів запобігання і зняття міжетнічного напруження в процесі латентної, а також відкритої стадії перебігу конфлікту може бути адекватна виборча система. „Вибір відповідних демократичних інститутів – форм децентралізації чи автономії, виборчої системи, законодавчих органів, судової гілки влади тощо, створених і розвинутих в ході чесного переговорного процесу, є життєво необхідними елементами в розбудові і підтриманні мирного вирішення навіть найбільш застарілих конфліктів” [1].

Основними характеристиками будь-якої політичної системи є її стабільність і представленість учасників. Зв'язок між стабільністю політичної системи і виборчою системою (репрезентованістю етнічних груп в органах влади) у поліетнічному суспільстві можна подати в такій таблиці [2]:

Таблиця

	Стабільність	Нестабільність
	I	III
Репрезентативність	Бельгія, Швейцарія, Канада, Іспанія, Італія	Північна Ірландія, Боснія і Герцеговина
	II	IV
Нерепрезентативність (ексклюзивність влади)	Алжир (як колонія Франції), Ізраїль, Північна Ірландія до 1972 року	СРСП і Югославія напередодні їх розпаду

I – стабільний репрезентативний політичний процес найбільш бажаний. Інституційна система (в тому числі й поділ влади) відповідає наявній етнічній різноманітності в державі. Різні етнічні групи та їх еліта приймають чинні політичні інститути, погоджуються з ними задля

розв'язання широкого кола проблем.

II – стабільний, але нерепрезентативний політичний процес. Таку ситуацію А. Люстік назвав „контрольованим режимом”: одна чи більше слабких етнічних груп підпорядковуються одній домінуючій чи коаліції сильніших [3]. Стабільність досягається шляхом домінування, політичний процес можна вважати демократичним лише щодо домінуючих груп.

III – репрезентативний, але нестабільний політичний процес. Цей тип характеризується неспроможністю політичних еліт сформувати стабільні уряди, які мали б надійну підтримку в парламенті для проведення політики в інтересах усього суспільства, а не окремих його груп. У такій системі спостерігається невідповідність між інститутами (виборчою системою і структурою урядової влади) чи між інститутами і порядком денним еліт, які працюють в їх межах (інститути орієнтовані на репрезентацію/інтеграцію проти еліт, з прагненнями до нерепрезентативності/відокремлення).

IV – нестабільний нерепрезентативний політичний процес: найменш бажана ситуація в багатоетнічному суспільстві, яка лише поглиблює існуючі відмінності. Саме до цього типу політичного процесу можна віднести ситуацію в СРСР та Югославії напередодні їх розпаду: інституційна нестабільність поєднується із спробами домінуючої етнічної групи отримати контроль над інститутами, не допускаючи представників етнічних меншин до вирішення важливих питань.

Вибори та виборча система можуть бути інструментом зміни рівня стабільності і ступеня репрезентативності в політичній системі. Не беремося стверджувати, що вибори самі по собі можуть прискорити зміни, проте вони є важливим їх елементом. Х. Лінц і А. Степан вважають, що вибори можуть підвищити чи, навпаки, знизити політичну значимість етнічності. Їх роль зростає, якщо йдеться про перші вибори, що проводяться в новій державі. Щоб зменшити вплив етнічного фактора, загальнодержавні вибори мають передувати місцевим і регіональним [4].

Водночас приклад ПАР та Індії доводить, що існує залежність між високою конкуренцією на виборах і етнічним насильством. Якщо етнічні лідери змушені вести безкомпромісну боротьбу задля захисту інтересів власної групи за рахунок інших, то це може призвести до поляризації і збільшення конфліктів [5].

Розглянемо детальніше такі складові виборчої системи, як власне виборча система, спосіб проведення виборчої кампанії та вплив виборчої системи на формування партійної системи.

Насамперед зазначимо, що не існує загальновизнаної, позбавленої будь-яких вад процедури виборів. Вона, на думку М. Харропа, повинна відповідати трьом вимогам:

- 1) робити управління можливим для верхів і прийнятним для низів;

2) сприяти зменшенню політичної фрустрації і толерантності в суспільстві;

3) не створювати нових проблем на додаток до вже існуючих [6].

Прийнято визнавати два основні типи виборчих систем – мажоритарну і пропорційну; іноді третьою називають змішану, котра поєднує елементи обох перших.

Мажоритарна система передбачає вибори одного депутата від виборчого округу. Переможцем визнається кандидат, який одержав найбільше голосів.

За пропорційної виборчої системи місця в парламенті розподіляються відповідно до кількості голосів, поданих за партійні списки.

Вважається, що мажоритарна виборча система спроможна забезпечити більшу стабільність, тоді як пропорційна допомагає досягати кращої репрезентативності, тобто вона ліпше відображає етнічну багатоманітність суспільства. Переваги першої і другої поєднує змішана виборча система, оскільки „дисциплінує національні партії, чиї парламентарії можуть бути відповідальні і за вираження місцевих інтересів” [7]. До того ж, змішана система дає змогу партіям використовувати певні свої переваги: сконцентровуватися на округах чи на партійному списку.

За мажоритарної виборчої системи, навіть за умови високого ступеня демократії, меншини можуть виявитися відстороненими від реальної влади. У Північній Ірландії, де католики становлять 35 % населення, в результаті цілком вільних і чесних виборів до місцевого парламенту, який діяв протягом 1922 – 1972 років, більшість мандатів завжди отримували протестанти, оскільки вони демографічно переважали; за півстоліття було прийнято лише один законопроект, запропонований католицькими депутатами – Акт про диких птахів 1971 року [8]. А в Ольстері до 1968 року за мажоритарної системи місцевих виборів протестанти отримували контроль над місцевими радами навіть там, де католики становили від 50 % до 75 % жителів [9].

Шанси етнічних меншин бути хоча б представленими в органах влади, особливо в центральних, різко зменшуються, якщо вони малочисельні чи географічно розпорошені. Саме з цих причин „жодна словенська організація не має реальної можливості отримати місце в національному парламенті” Австрії [10].

Водночас певні типи мажоритарної системи можуть стати на заваді перемоги екстремістських партій. Так, у Франції, після приголомшуючого успіху ультраправої партії М. Ле Пена в 1986 році, було прийнято рішення перейти до мажоритарної системи абсолютної більшості в два тури. В результаті цього вдалося маргіналізувати партію М. Ле Пена, яка за новою схемою не отримувала більше 15 % голосів. Мажоритарна система, стимулюючи формування коаліцій на низовому рівні у довиборчий період,

може сприяти створенню ідеального варіанта партійної системи, яка утворюється з кількох великих, з поліетнічною основою, партій.

Проте в умовах, коли проста більшість голосів на виборах дає партії стабільну більшість у законодавчому органі й, відповідно, можливість контролювати його та всі основні управлінські структури, існує реальна загроза того, що меншини будуть повністю усунені від процесу прийняття рішень. Запобігти такому розвитку подій можна за допомогою зазначення у законодавстві етнічного складу парламенту і закріплення за представниками конкретних етнічних груп посад в органах виконавчої влади. І хоча конкуренція за місця в законодавчих і виконавчих органах влади збережеться, але вона точитиметься між членами однієї групи [11].

До переваг пропорційної системи слід віднести те, що вона меншою мірою завищує частку місць, які отримує у парламенті найсильніша партія. Мінімізацію невідповідності між часткою голосів і кількістю місць забезпечує пропорційна система з великими багатомандатними виборчими округами, яка не встановлює прохідного бар'єра – мінімальної кількості голосів, необхідної для участі у розподілі місць [12].

На думку Б. Кроуфорда і А. Ліпхарта, пропорційна система сприяє появі „відчуття приналежності” у представників меншин і допомагає їм відчувати себе інтегрованими в суспільство [13]. Аналогічно К. Янг дає рекомендацію щодо „збалансованого представництва в національних інститутах” [14].

Деякі дослідження підтверджують ефективність пропорційного представництва меншин. Ф. Коен, на підставі кількісного аналізу 100 країн та 233 етнічних груп у період між 1945 – 1989 роками, стверджує, що пропорційні інститути (федералізм, пропорційна виборча система, багатопартійність) породжують етнічні конфлікти низької інтенсивності, які, проте, виникають частіше, тоді як за мажоритарних інститутів результати протилежні [15].

Недоліком пропорційної системи вважають те, що вона сприяє фрагментації партійної системи і, зрештою, може призвести до ситуації, коли кожна етнічна група буде представлена власною партією, а кожна партія спирається на підтримку лише однієї етнічної групи. Як наслідок, виборці віддаватимуть голоси „рідній” партії, незалежно від того, якого кандидата вона висуне [16]. Виборчим інструментом, здатним стимулювати міжетнічне співробітництво і взаємодію, є рейтингове голосування: введення такого порядку, коли при визначенні будь-яких посадових осіб виборці мають вказати другу і третю найбільш прийнятну кандидатуру. Такий порядок дає можливість етнічним партіям торгуватися й укладати угоди щодо голосів, набраних кандидатами в рамках другої і третьої переваги [17]. Дж. Коулменн пропонує, щоб виборчі правила включали компенсаційний принцип: щоразу, коли

приймається рішення про вжиття заходів, які погіршують становище тих, хто з ними не погоджується, членам груп, які опинилися в меншості, надається компенсація [18].

У свою чергу, Дж. Ішіяма вважає: „Хоча підтримка пропорційності для окремих етнічних груп приглушує етнополітичні протести, загальна пропорційність партійної системи цього не робить і виборча система, яка наголошує на „групуванні” (як у випадку з пропорційними системами), має тенденцію асоціюватися із збільшенням політичних вимог незалежності, тоді як системи, в яких виборці голосують за конкретних людей на протигагу партійному списку, схильні асоціюватися з менш екстремальними політичними вимогами” [19].

Проаналізувавши роль виборчих систем у розгортанні етнічних конфліктів, К. де Сільва дійшов висновку, що „самі по собі виборчі системи не є адекватними своїм цілям, якщо вони не прив'язані до демократичного етносу і політичної системи, заснованої на постійній, послідовній політиці мирної конкуренції. ...У будь-якому випадку існує стільки ж прикладів того, що пропорційна система допомагає зменшити вплив етнічних відмінностей, як і тих, що доводять неспроможність пропорційної системи з цим упоратися” [20].

У поліетнічних суспільствах виборча система відображає складність проблем, які постають перед ними, особливо щодо формування стабільного і репрезентативного уряду. Не дивно, що для досягнення цього використовуються складні правила, хоча навіть їх розробники і виборці не завжди можуть дати точний прогноз результатів [21]. Проте це слід розглядати не як аргумент проти складних виборчих систем, а скоріш нагадування, що запровадження нової системи, як і реформування чинної, після тривалої відсутності практики виборів теж вимагає інформування населення і проведення просвітницької кампанії, аби виборці правильно зрозуміли механізм, процедуру і значення результатів голосування. Не позбавлена недоліків і при звичаєність виборця до конкретної виборчої системи: з одного боку, йому краще відомо, як скористатися своїм голосом, а з іншого – певна частина електорату може не довіряти результатам, особливо якщо в минулому вона дискримінувалася.

Виборча кампанія може відображати природу міжетнічних відносин і визначати характер політики після виборів. У випадку поліетнічних суспільств чим вищі ставки, тим більша ймовірність того, що виборча кампанія матиме тенденцію до поляризації і радикалізації різних груп. Ситуація загострюється за наявності етнічних партій: тоді вибори можуть бути цензованими і з передбачуваними результатами. В одній із своїх останніх праць Д. Горовіц визначає три моделі етнічного насильства у виборчих перегонах: превентивний удар, прорив і закріплення [22].

Превентивний удар спрямований на підвищення шансів на перемогу

конкретної етнічної спільноти за допомогою розмивання голосів певної категорії виборців між кількома учасниками перегонів. На противагу цьому, стратегія прориву передбачає спробу партії розширити свою електоральну базу за рахунок виходу за межі традиційної етнічної основи. Якщо це сприймається іншими партіями як загроза, то це може спровокувати насильство. Етнічне виборче насильство у вигляді закріплення характерне у поствиборчий період. Чисте закріплення характерне для ситуації, коли вибори підтверджують домінування демографічної більшості. Штучне закріплення характеризує ситуацію, коли на виборах перемогу здобуває меншина (що може зумовлюватися штучним розколом більшості або особливостями виборчої системи). У випадку чистого закріплення джерелом насильства стають меншини, штучного – більшість. Жодна з цих ситуацій не сприяє стабільності і репрезентативності.

Інший аспект виборчої кампанії – обіцянки електоратові, або виборча маніфестація. Наперед відкидаючи можливості певних форм коаліції чи поляризовуючи громади, еліти виявляються не готовими до реалій післявиборчого політичного процесу, коли необхідно формувати стабільний і репрезентативний уряд. Якщо еліти дотримуються своїх обіцянок і не погоджуються на коаліції, новосформований уряд є нерепрезентативним і/або нестабільним. З іншого боку, якщо еліти не виконують обіцянок щодо альянсів, то вони можуть втратити підтримку виборців, що теж буде використано прихильниками жорсткої лінії в парламенті чи поза ним або урядовою партією. Водночас кампанія, яка фокусується на загальних, а не етнічних проблемах, має більші перспективи для післявиборчого політичного процесу, який буде стабільним і репрезентативним, оскільки основа формування уряду досить широка.

Що стосується результатів виборів, то особливе значення мають погодження і прийняття їх більшістю, а також те, наскільки ефективно зможуть працювати сформовані за їх результатами органи влади (парламент, уряд). Результати виборів, які не відображають етнічного розмаїття, не будуть визнані тими, хто вважає себе неадекватно представленим.

Якщо суспільство глибоко розділене, якщо етнічні спільноти відмовляються співіснувати в рамках одного суспільства, якщо еліти не хочуть чи не можуть співпрацювати, то жодна з моделей виборчої системи не дасть на виході стабільний і представницький поствиборчий політичний процес. „Виборчі заколоти потребують виборів”, – зазначав Д. Горовіц [23]. Іншими словами, слабкі політичні інститути в поляризованому суспільстві не можна поліпшити проведенням виборів, а стабільність і репрезентативність можуть виграти від відкладення виборів у демократичній системі або заборони ідеї дострокових виборів

в умовах демократизації чи значного ризику виникнення війни.

Література:

1. **Harris P., Reilly B.** Democracy and Deep-Rooted Conflict: Options for Negotiators. – Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 1998. – Ch. 1.
2. **Wolff S.** The Ethnopolitical Dynamics of Elections. – European Centre for Minorities Issues. Working Paper № 17. September 2003. – P. 2 - 3.
3. Див. **Lustick I.** Unsettled States, Disputed Lands: Britain and Ireland, France and Algeria, Israel and the West Bank-Gaza. Ithaca: Cornell University Press, 1993.
4. **Linz J. J., Stepan A.** Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union and Yugoslavia. // Daedalus. – 1992. – №2.
5. **Wilkinson S.** The Electoral Incentives for Ethnic Violence: Hindu-Muslim Riots in India. Paper delivered at the Annual Meeting of the American Political Science Association September 3 - 6, 1998. – P. 21.
6. **Harrop M., Mille W. L.** Elections and Voters: A Comparative Introduction. – Basingstoke: Macmillan, 1987. – P. 42.
7. **Shugart M. S., Wattenberg M. P.** Mixed-member Electoral Systems: The Best of Both Worlds? – Oxford: Oxford University Press, 2001. – P. 582.
8. **Welsch D.** Domestic politics and ethnic conflict // Survival. – 1993. – №1. – P. 68. P. 63 - 80.
9. **Terchec R.** Conflict and cleavage in Northern Ireland // Ethnic Conflict in the World Today. – Philadelphia, 1977. – P. 53.
10. **Jesih B.** Parties, elections and the Slovene minority in Austria // Cordell K. (ed.) Ethnicity and Democratization in the New Europe. – L., 1999. – P. 114.
11. **Horowitz D. L.** Ethnic Groups in Conflict. – Berkley, 1985. – P. 633 - 634.
12. **Rae D. W.** The Political Consequences of Electoral Laws. – New Haven, 1971. – P. 151 - 170.
13. **Crawford B., Lijphart A.** Explaining Political and economic Change in Post-Communist Eastern Europe: Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms, and International Pressures // Comparative Political Studies. – 1995. – №2. – P. 171 - 199.
14. **Young C.** Ethnic Diversity and Public Policy: An Overview / In Young C. (Ed.), Ethnic Diversity and Public Policy: A Comparative Inquiry. – UNRISD, Macmillan Press, 1998. – P. 13. p. 1 - 30.
15. **Cohen F. S.** Proportional Versus Majoritarian Ethnic Conflict Management in Democracies. Comparative Political Studies. – 1997. – №5.

– P. 607 - 630.

16. **Horowitz D. L.** Ethnic Groups in Conflict. – Berkley, 1985. – P. 319 - 320.

17. Ibid. – P. 639 - 640.

18. **Coleman J. S.** Democracy in Permanently Divided Societies. – American Behavioral Scientist. – 1992. – № 4/5.

19. **Ishiyama, J.** (2000). Institutions and Ethnopolitical Conflict in Post-Communist Politics // Nationalism and Ethnic Politics. – 2000. – №3. – P. 62, 63.

20. **de Silva, K. M.** Electoral Systems / In Young C. (Ed.), Ethnic Diversity and Public Policy: A Comparative Inquiry. – UNRISD, Macmillan Press, 1998. – P. 72 - 109.

21. **Farrell D. M.** Electoral Systems: A Comparative Introduction. – Basingstoke: Palgrave, 2001. – P. 193.

22. **Horowitz D. L.** The Deadly Ethnic Riot. – Berkeley, 2001. – P. 295 - 308.

23. Ibid. – P. 308.

Українська національна ідея в дзеркалі преси

Олексій Ромашко,

викладач кафедри філософії

Одеського національного медичного університету

Автор здійснює спробу узагальнити певні тенденції розвитку публічних дискусій щодо змісту української національної ідеї, які точилися протягом останніх п'яти років на сторінках масових друкованих видань.

Поняття дискурсу не є новим для філософії, соціології, лінгвістики й політичної науки. Проте його зміст і досі не одержав чіткого тлумачення. В контексті нашого дослідження найприйнятнішим видається визначення дискурсу як способу публічного обговорення подій та ідей, завдяки чому складаються певні форми сприйняття і розуміння соціальної реальності.

Основи теорії політичного дискурсу було закладено ще в 1950-х роках. Зусиллями Дж. Остіна, Дж. Поккока, Д. Говарда, Т. Ван Дейка та їх послідовників було переглянуто чимало традиційних підходів до ролі мови в політичних і соціокультурних процесах. В політичній науці пострадянських країн ці проблеми досліджуються в працях Л. Бессонової, М. Гаврилової, М. Ільїна, Б. Парахонського, К. Петрова, А. Шевченка та інших авторів. Поступово засвоюються різні версії дискурс-аналізу, що застосовуються для вивчення як широких царин суспільно-політичного життя, так і окремих текстів.

Мета статті полягає у викладенні деяких результатів аналізу газетного дискурсу щодо української національної ідеї та з'ясуванні його впливу на процеси соціокультурної інтеграції суспільства.

Концепт „національна ідея” нині активно використовується в загально-громадському і політичному дискурсі. З незалежненням України дискусії щодо його змісту й ролі не тільки не вщухають, а, навпаки, стають дедалі гострішими. В них беруть участь як політики, вчені, журналісти, так і пересічні громадяни, прагнучи „з'ясувати ступінь самоорганізації українського народу, його здатність самостійно творити

державу на рівні вимог сучасної доби” [1].

Тим часом, джерела українського дискурсу національної ідеї досить глибокі. О. Забужко справедливо зауважує, що філософська рефлексія над національною ідеєю була єдиною прямою, нічим не опосередкованою формою самопізнання української національної спільноти. „Вона була дослівно занурена – і, відповідно, розчинена – в товщі тих інтенсивних культурних процесів, котрими напівпробуджений до історичного життя український народ намагався об’єктивувати суверенітет свого духовного буття...”. Впродовж XIX і почати XX століття кілька поколінь українських „чистих філософів” національної ідеї і представників „розстріляного Відродження” (В. Липинський, Д. Чижевський, М. Шлемкевич, І. Мірчук, Є. Маланюк та інші) „культурно самоусвідомлювалось власне на ґрунті „української ідеї” [2].

Відлунням і продовженням цих роздумів у сучасних умовах є численні наукові публікації філософів, істориків, політологів. Їх досить повний огляд міститься у статті Ф. Медвідя в першому номері журналу „Політичний менеджмент” за 2004 рік [3]. В багатьох із згаданих науковцем праць увага зосереджується, передусім, на з’ясуванні змісту поняття „національна ідея”, її ролі як чинника консолідації суспільства і остаточного формування української політичної нації як фактора державотворчих процесів загалом. Але слід зазначити, що висновки авторів мають здебільш умоглядний характер.

Вітчизняні соціологи, в свою чергу, нагромаджують фактологічну базу й використовують різні методи аналізу процесів політичної комунікації в суспільстві, завдяки чому зафіксують і конкретизують певні ознаки змін громадської думки щодо національної ідеї та її впливу на суспільне самопочуття. Так, спираючись на емпіричні дані, І. Попова доводить, що поборники національної ідеї в будь-якій її інтерпретації демонструють більшу впевненість у майбутньому порівняно з тими, кого така ідея не надихає [4].

Водночас матеріали соціологічних опитувань однозначно засвідчують, що фундаментальні розколи, притаманні сьогодні масовій свідомості в Україні, пов’язані, передусім, з глибокою соціокультурною кризою, котра спричиняє втрату стратегічних орієнтирів суспільного розвитку [5]. На нашу думку, в публічному дискурсі щодо національної ідеї на свідомому чи напівсвідомому рівні якраз і відбувається пошук соціокультурного підґрунтя інтеграції українського суспільства. Якщо визначити дискурс як „особливий засіб спілкування і розуміння навколишнього світу (або якогось аспекту світу)” [6], тоді аналіз відповідного дискурсу може сприяти глибшому розумінню процесів самопізнання і колективної самоідентифікації українського суспільства в добу пострадянських трансформацій.

Можна припустити, що головна інтенція всіх учасників цього дискурсу

полягає у віднайденні ємного та несуперечливого за змістом політико-ідеологічного концепту, спроможного об'єднати й примирити суспільство, політична культура якого досить фрагментована і навіть конфронтаційна. До речі, цей процес характерний і для Росії, де широке обговорення змісту національної ідеї було ініційовано відомим зверненням президента Б. Єльцина наприкінці 1995 року.

Безперечно, слід враховувати, що завдання штучного конструювання національної ідеї завжди мало і сьогодні має як своїх прихильників, так і затятих супротивників. Останні, посилаючись на історичні факти, підкреслюють, що природна національна ідея може бути сильнішою і довговічнішою навіть за саму державність. Інші дослідники слушно вважають, що у нас поступово „проблема обирання народом бажаного суспільного устрою країни стала об'єктом політичних спекуляцій, сучасної міфотворчості та відвертої демагогії” [7].

Нам здається, попри всі ці зауваги, що в пострадянських країнах національна ідея відіграє роль не стільки усталеного за змістом штучного конструкту, скільки одного з „фундаментальних термінів”, котрі „дозволяють суб'єктам політичного процесу дати характеристику й проблематизувати ситуацію, а потім відзначити альтернативи і залучити ресурси для досягнення однієї з них” [8]. В українських умовах це поняття взагалі централізує громадсько-політичний дискурс стосовно широкого кола актуальних проблем: формування загальнонаціональних зовнішньополітичних пріоритетів і узгодження системи базових національних цінностей, залучення культурних та історичних традицій для об'єднання країни, занепокоєння щодо збереження державою цілісності й суверенітету тощо. В такий спосіб публічний дискурс національної ідеї в тій чи іншій мірі впливає на процеси вироблення стратегій державного розвитку і пошук соціокультурного підґрунтя щодо колективної самоідентифікації слабо інтегрованого суспільства, яким поки що є Україна.

За деякими сучасними науковими парадигмами, політика – це „слово в дії” (П. Бурдье). Тобто, зміст і структура дискурсів не лише відображають уявлення людей про навколишній світ, але й впливають на формування символічної реальності, яка опісля, у свою чергу, здатна спрямовувати в певне річище соціальну практику. Тому „дослідження форм усвідомлення і конструювання політичної реальності передбачає вивчення суб'єктивних схем сприйняття і оцінювання когнітивних і тих, що розвиваються, структур політичного простору” [9]. Такі міркування, здається, можуть бути достатньою підставою для використання поняття „національна ідея” в якості концептуальної змінної (далі – **К-змінної**) аналітичного експерименту, який здійснювався автором статті.

Отже, розглянемо основні завдання і технологічні особливості, а також результати аналітичного експерименту. Зауважимо відразу, що ці

результати мають проміжний характер, оскільки зазначений експеримент є лише одним з етапів масштабнішого дослідження. Крім того, його проведення за деякими напрямками ще триває. Однак вже опрацьований емпіричний матеріал дозволяє простежити низку загальних тенденцій в процесах дискутування змісту української національної ідеї на сторінках вітчизняної преси.

Опрацьовуючи програму власного аналітичного експерименту, автор спирався на досвід російських фахівців з прикладної лінгвістики А. Баранова, Д. Добровольського та М. Михайлова, які ще в 1996 – 1997 роках дослідили використання концепту „національна ідея” на сторінках газет і журналів Росії [10]. Запозичивши загальну логіку їх програми, автор дещо модифікував її в частині постановки завдань, а також процедур добору і опрацювання емпіричних даних. Крім того, було цікаво порівняти особливості обговорення національної ідеї в українських і російських мас-медіа з точки зору змісту цього поняття.

Аналітичний експеримент, серед іншого, передбачав такі **завдання**:

1. Визначити загальні тенденції розвитку дискусії щодо національної ідеї в українській пресі.

2. З'ясувати динаміку змін уявлень/інтерпретацій концепту „національна ідея” впродовж останніх років.

3. Встановити оцінку складову дискурсу національної ідеї, тобто баланс позитивних, негативних і нейтральних висловлювань з цієї нагоди.

Матеріали дослідження складалися з текстів двох загальноукраїнських газет – „День” і „Дзеркало тижня” за 1999, 2004 роки і неповний (по жовтень включно) 2005 рік. Вибір цих періодичних видань, які виходять трьома мовами, зумовлений їх поширенням в усіх регіонах країни, а також специфікою редакційної політики, орієнтованої на максимально можливу об'єктивність та альтернативність у висвітленні подій.

Визначаючи початкову й кінцеву точки вимірювання, автор виходив з припущення, що і 1999, і 2004 року, коли відбувалися вибори Президента України, суспільні дискусії щодо фундаментальних цінностей, консолідуючих ідей, минулого, сучасного і майбутнього України мали відбуватися досить жваво.

Методи дослідження поєднували елементи контент- і концепт-аналізу політичних текстів.

Технологічні особливості дослідницького експерименту. На першому етапі в загальному масиві газетних матеріалів, які містяться в електронних архівах зазначених видань, за ключовими словами („національна ідея” та її змістові еквіваленти – „консолідуюча ідея”, „українська ідея” тощо) було відібрано тексти статей, інтерв'ю, повідомлень. Після опрацювання на предмет усунення повторів та інформаційного шуму база даних склала близько 50 записів. Далі

виокремлювалися фрагменти текстів з 3 – 6 речень, які дозволяли встановити загальний зміст, контекст і характер авторської оцінки К-змінної. Наступний етап передбачав аналіз вибраних фрагментів та їх класифікацію відповідно до інтерпретації змісту „національної ідеї”, а також думок авторів щодо наявності такої ідеї в українському суспільстві чи необхідності її формування. Якщо в текстах містилося кілька значень К-змінної, то всі вони враховувалися для складання більш повного каталогу типів інтерпретацій поняття „національна ідея”.

Результати аналітичного експерименту хоча і є, як зазначалося, попередніми, але дозволяють зробити певні висновки локального і загального характеру.

По-перше, відстежуючи динаміку розвитку дискусій щодо української національної ідеї у використаних друкованих джерелах, можна помітити досить послідовне зростання їх інтенсивності. Це засвідчують дані, наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Кількість газетних публікацій, в яких порушувалося питання про українську національну ідею

Джерело	1999 рік	2004 рік	2005 рік	Загальна кількість
„Дзеркало тижня”	7	12	16	35
„День”	3	5	7	15

Додамо, що взагалі в публікаціях „Дзеркала тижня” за 1996 – 1998 роки, які теж підлягали аналізу в межах масштабнішого дослідження, сам термін „національна ідея” згадувався досить рідко. Контекстом його застосування були здебільш матеріали історико-культурологічного спрямування. Що стосується газети „День”, то початок її видання датується вереснем 1996 року, але доступ до електронного архіву відкрито лише 1999 року. За цих обставин порівняльний аналіз вживання К-змінної в зазначених джерелах був утрудненим.

Отже, в матеріалах, що з’являлися на сторінках обох видань в 2004 – 2005 роках, концепт „національна ідея” та її змістові еквіваленти використовувалися більш ніж удвічі частіше у порівнянні з 1999 роком. При цьому змінився й контекст його застосування. Основним спонукальним чинником міркувань авторів про національну ідею було прагнення підбити підсумки певного періоду суспільних трансформацій в Україні напередодні, в ході та після закінчення виборчої кампанії. Мабуть, саме тому суто політичний контекст відповідних висловлювань виходить на перший план.

По-друге, ми виокремили кілька найбільш поширених типів уявлень/інтерпретацій К-змінної і встановили відносну частоту їх використання. Результати наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

**Розподіл типів інтерпретацій концепту „національна ідея”
за роками**

Інтерпретація К-змінної	1999 р.	2004 р.	2005 р.	Загальна кількість
Державність	1	3		4
Засада об'єднання нації	1	6	2	9
Історичні традиції	1	1	2	4
Культура	1	1	1	3
Європейський вибір			3	3
Пріоритети особистості	1	2	1	4
Добробут	1	3	2	6
Родина		1	2	3
Соціальна справедливість		1	3	4
Економічний фактор	1	3	4	8
Зовнішньополітичний фактор	1	2		3
Ідеологія		3	1	4

Наведені типи інтерпретацій, звичайно, не покривають всього поля значень національної ідеї. Взагалі, переважна більшість висловлювань, врахованих в експерименті, відзначається двоїстістю або розмитістю змістових інтерпретацій. Окремі автори перелічують складові, які мають бути в центрі уваги держави. Наприклад: демократія, безпека, добробут, консолідація; або: родина, благополуччя, стабільність. Певно, йдеться про формування національної ідеї у вигляді державної доктрини, яка б поєднувала інтереси людини і суспільства. Згідно з контекстом відповідного висловлювання, було виокремлено ці складові за ознакою їх приналежності до особистісних чи суспільних пріоритетів (добробут народу і боротьба з бідністю як головна мета державної політики, здоров'я нації і родини, суспільна стабільність тощо). Якщо контекст не дозволяв скласти однозначну картину уявлень авторів щодо К-змінної, то ці варіанти інтерпретації не враховувалися.

Безумовно, кожен з дванадцяти типів інтерпретацій потребує докладнішого розгляду, оскільки погляди окремих авторів стосовно, скажімо, зовнішньополітичного чи ідеологічного аспектів національної ідеї можуть значно відрізнятися як за змістом, так і за оцінкою. Наприклад, поряд з визнанням необхідності віднайдення нашою державою свого місця в світі (її цивілізаційної самоідентифікації) можна зустріти впевненість щодо особливої місії України – „остаточно завершити об'єднання великої Європи (хоча вона і опирається)” [11].

Ще більші розбіжності спостерігаємо у питанні наповнення змісту національної ідеї певними ознаками традиційних або модерних ідеологій. Так, доцільність використання постулатів соціал-демократичної або марксистської доктрини як основи відповідної ідеї здебільш заперечується, натомість цілеспрямоване формування „ідеології економічних реформ” [12] чи нової інтегративної „соціогуманітарної ідеології” [13] як національної ідеї визнається вкрай необхідним.

На жаль, в межах статті неможливо окреслити все розмаїття поглядів на зміст концепту „національна ідея” в зазначених джерелах, тому лише коротко прокоментуємо домінуючі типи уявлень/інтерпретацій К-змінної.

Найбільш поширеним є тлумачення національної ідеї як чинника або засади об’єднання нації (9 контекстів). До речі, за результатами аналогічного дослідження російських авторів, про яке згадувалося вище, ця інтерпретація посідає лише третє місце. Другим за частотою використання в мас-медійному дискурсі є ототожнення національної ідеї з економічним піднесенням країни (8 контекстів). Вихід на третю позицію (6 контекстів) такого типу інтерпретації К-змінної, як „добробут” цілком закономірне, оскільки вирішення попереднього завдання, за логікою, зумовлює досягнення зазначеної мети.

Далі за частотою використання (4 контексти) розташовані такі умовні типи інтерпретації концепту „національна ідея”, як „державність”, „історичні традиції”, „пріоритет особистості”, „соціальна справедливість”, „ідеологія”. Прикметно те, що „державність” у якості змісту національної ідеї 2005 року не згадується зовсім. Можна припустити, що в медійному дискурсі віддзеркалилося зростання впевненості громадської думки в тому, що Україна як незалежна держава вже відбулася.

П’яту позицію за шкалою частоти використання (3 контексти) посідають такі типи інтерпретації К-змінної, як „культура”, „родина”, „європейський вибір”, „зовнішньополітичний фактор”. Деякі типи інтерпретацій згадувалися в проаналізованих текстах від одного до двох разів, тому вони не зафіксовані в таблиці. Серед них такі значеннєві еквіваленти національної ідеї, як свобода, гідність, моральність, стабільність, патріотизм.

По-третє, було здійснено спробу виокремити оцінну складову висловлювань про національну ідею. Стосовно цього можемо лише зафіксувати деякі тенденції, оскільки в багатьох випадках автори досить нечітко позначали своє ставлення щодо наявності такої ідеї в Україні і необхідності її формування. Зокрема, практично всі автори, які згадували національну ідею в обох газетах 1999 року, висловлювали впевненість, що національній ідеї українське суспільство не має. Водночас позитивні і негативні твердження про необхідність свідомого пошуку чи формування її поділилися майже навпіл. У 2004 – 2005 роках полярні думки учасників дискусії вже стосуються і самого факту наявності національної ідеї в

суспільстві, і доконечності подальших зусиль для її конструювання.

Звичайно, цифри і факти іноді говорять самі за себе, однак у нашому випадку одержаним емпіричним даним потрібна авторська **інтерпретація**.

Перш за все, помітну тенденцію зростання активності дискусії щодо національної ідеї в 2004 – 2005 роках можна було б пояснити, принаймні, одним лише збуренням суспільної думки під час президентської виборчої кампанії. Але, як свідчать наші підрахунки, вибори Президента 1999 року не призвели до такого ефекту. Напевно, тоді далось взнаки досягнення суспільством своєрідної рівноваги, коли процеси перетворень було загальмовано і країна потрапила в пастку так званої стагнаційної стабільності.

Події „помаранчевої революції” можна вважати об’єктивним наслідком завершення початкового етапу пострадянського розвитку України. Поза всім іншим, революція „привнесла новий формат спілкування влади, хай поки що і потенційний, з народом”, загострила нагальні проблеми їх діалогу, сформувала проблемне поле, до якого входить „потреба пошуку нових форм, дискурсів і практик оптимальних режимів функціонування влади й порядку прийняття рішень в задекларованих новою владою парадигмах відкритості, прозорості та публічності” [14].

З іншого боку, восени та взимку 2004 – 2005 року в центрі суспільної уваги опинилися ті проблеми соціокультурного та інших розколів, які постали у вигляді реальної загрози громадському миру і суверенітету. Тому, на нашу думку, слід очікувати не тільки інтенсифікації публічних дискусій щодо змісту національної ідеї, але й ще більшого їх спрямування до „об’єднавчої” проблематики. Водночас серед проаналізованих газетних текстів помітна думка, що ця ідея має бути максимально універсальною. Тільки тоді вона зможе слугувати об’єднанню різних соціальних, етнічних, конфесійних та регіональних груп в єдину політичну націю.

Учасники дискусій пропонують чимало власних версій національної ідеї. Деякі з них, на нашу думку, заслуговують на увагу державних мужів. Зокрема, це повернення до ідеї нейтралітету України на зовнішньополітичній арені та досягнення нашою країною економічної конкурентоспроможності. Такі ідеї навряд чи заперечуватимуться будь-якими суспільними прошарками. Але, як нам здається, більше сенсу і живої діалектики в таких (теж оприлюднених у пресі) позиціях, згідно з якими національна ідея є поняттям динамічним. Вона перебуває в процесі постійної історичної зміни, її зміст залежить від конкретних викликів конкретного часу.

Сподівання на автентичну культуру й традиції як підґрунтя національної ідеї помітніші не стільки в громадському, скільки в суто офіційному дискурсі. Не випадково культура, поряд з „європейським шляхом”, посідає лише п’яту позицію за кількістю згадувань в джерелах.

Тут слід брати до уваги специфіку української ситуації – наявність регіональних субкультур. Соціологи аргументовано доводять, що різне ставлення територіальних спільнот до подій історичного минулого країни, атрибутів державності, ідеологічних цінностей та інших елементів політичної культури спричиняє істотний рівень конфліктності суспільних відносин. Не зайвим буде й врахування такого чинника полісемічності змісту національної ідеї в сучасних державах, як глобалізація та інформаційна революція. Про це нагадує, наприклад, відомий фахівець з політичної комунікації Дж. Лалл: „Якщо колись культура традиційно приписувалася спільнотам, які займали спільну територію, розмовляли однією мовою, поклонялися одному божеству та схожим чином поводитися в аналогічних ситуаціях повсякденного життя, то сьогодні маємо зовсім інше бачення. З багатьох причин ідея нації як „країни” не спрацьовує в достатній мірі як аналог терміну культура, бо сьогодні люди, що проживають географічно та політично в одній країні, репрезентують дедалі більше розмаїття етнічних груп та субкультур з власним способом життя, а ще тому, що сьогодні будь-хто користується безмежним набором транснаціональних символів і стилів” [15].

Що стосується європейського майбутнього країни (розуміємо, передусім, її вступ до ЄС, СОТ, НАТО) як мети і національної ідеї, то нині, за даними численних соціологічних опитувань, ці прагнення не можна вважати загальноприйнятими. До речі, до нашої вибірки потрапило лише три висловлювання щодо такого змісту поняття „національна ідея”, при тому два з них, що характерно, належать російським авторам. Це можна розцінювати як ще одне підтвердження певної кореляції між дискурсом і станом громадської думки.

Додаткового вивчення і спеціального аналізу потребує зміст етно-національної складової української ідеї. Жодних висловлювань, які б відверто наполягали на первинності етно-національного змісту поняття „українська національна ідея” або пріоритетності цінностей та інтересів корінного етносу, в базі наших даних не знайшлося. Винятком можна вважати хіба що точку зору А. Гальчинського, який наполягає на доцільності впровадження державою ідеології „конструктивного націоналізму”. Проте, як нам здається, автор має на увазі те, що зазвичай називається патріотизмом [16].

Цікаво відзначити, що за результатами дослідження дискурсу російської національної ідеї, про яке ми вже згадували, пріоритетність національного посідає друге місце за частотою використання в пресі. Але „національне” розуміється в досить широкому діапазоні, найчастіше в контексті проблеми „відродження Росії”.

Слід зауважити, що деякі вітчизняні дослідники етнодержавотворення (наприклад, Ю. Римаренко, С. Римаренко, Л. Шкляр), порушуючи питання про структуру змісту національної ідеї, пропонують розглядати її в

трьох аспектах: державницькому, етнічному і політичному [17]. Погоджуючися з цим, автор все ж змушений відзначити, що такий перелік аспектів змісту даного концепту можна продовжити (наприклад, за рахунок виокремлення культурницьких, духовно-ментальних, економічних та інших його характеристик). Це, зокрема, підтверджують і результати аналізу відповідного дискурсу.

Взагалі, в багатьох сучасних публікаціях як наукового, так і публіцистичного характеру національна ідея постає не як суто етнічне, а, в першу чергу, як духовно-світоглядне поняття. Дискусія тут відбувається в контексті суперечливих оцінок процесів прискореної масовізації (вестернізації) культури і способу життя в пострадянських країнах. Отже, національна ідея постає як своєрідна альтернатива доктрині споживацького суспільства. Вона „уявляється як заклик до відродження правди, добра, духовної культури, котра, як і в інших країнах, часто піддається корозії” [18]. В нашому ж випадку можна зробити обережне припущення, що суспільна свідомість в особі її найбільш освічених виразників повільно звикає (або доростає) до уявлень про націю в її модерному трактуванні, пов’язуючи свої сподівання на демократичну перспективу розвитку країни з остаточним формуванням суто політичної нації.

Результати контент-аналізу газетних публікацій, що стосуються дискурсу національної ідеї, дозволяють зробити деякі **загальні висновки**.

Українська національна ідея є сьогодні однією з провідних тем, навколо якої розгортається публічне обговорення найбільш значущих суспільних проблем. Переважна більшість висловлювань з цієї нагоди політиків, науковців, очільників громадських організацій, журналістів та інших представників політичної та інтелектуальної еліти так чи інакше відбиває їх занепокоєння глибокими соціокультурними розколами, які й досі існують в країні.

Незважаючи на те, що тотожним термінові „національна ідея” часто виступає поняття „українська ідея”, учасники дискурсу здебільш не протиставляють інтереси і сподівання етнічних українців та представників інших національностей. Навпаки, помітне прагнення відтворити консолідуючі засади в державному житті, досягти гармонії у відносинах між різними соціальними, етнічними, конфесійними й територіальними групами населення.

Спільний пошук відповідей на актуальні питання подальшого розвитку країни, який відбувається завдяки зазначеному дискурсу, поки що не забезпечив хоч якогось суспільного консенсусу щодо змісту української національної ідеї. Проте і у політиків, і у пересічних громадян, яких перші звикли називати „маленькими українцями”, не зникають надії на те, що може бути вироблена якась універсальна формула об’єднання

нації в усталену політичну спільноту. Більше того, чимало з них саме те, що такої формули не вироблено, схильні вважати однією з причин невдач на шляху демократичних реформ і досягнення європейського рівня добробуту.

Проте, як на нашу думку, найбільш реалістичними, такими, що відповідають діалектиці соціальних процесів, підходами до змісту національної ідеї можна вважати ті, що визнають її як певну форму, змістове наповнення якої постійно змінюється завдяки широкому громадському діалогу. До нього мають прилучатися представники різних верств, оскільки працездатність будь-якої ідеї, як відомо, залежить не стільки від інтелектуальних зусиль інтелектуалістичного, скільки від занурення її в глибинні пласти соціальної культури і повсякденної практики. З огляду на це, перспективи подальшого аналізу дискурсу національної ідеї можуть полягати у вивченні тенденцій участі в ньому різних соціальних суб'єктів і з'ясуванні їх ролі в процесах соціокультурного відтворення основ національного буття.

Фундаментальна ж роль керівної еліти країни, на нашу думку, полягає не тільки у створенні умов для постійного публічного діалогу і власної участі в ньому, але й у свідомому дотриманні норм універсальної дискурсивної етики, запропонованої Ю. Габермасом, К.-О. Апелем та іншими представниками комунікативної практичної філософії. Ці норми постають як „практичне завдання раціональної політики, яка, долаючи обмежений обрій монологічної відповідальності і перетворюючи останню в солідарну відповідальність, зорієнтована не на здійснення заданої мети, а єдино на те, щоб у кожному вірогідному дискурсі досягти іманентної мети мирного (без примусу) і розумного врегулювання конфліктної ситуації на основі регулятивного принципу ідеальної комунікації і сприяти утвердженню таких інституцій, які уможлиблювали б цей процес” [19]. І якщо такі вимоги до української політичної еліти видаються сьогодні дещо утопічними, то вони, принаймні, мають бути сформульовані заради розширення меж громадського дискурсу загалом.

Література:

1. **Ткаченко В. М., Ресніт О. П., Головатюк В. М.** Україна: проблеми самоорганізації (начерки новітньої доби). – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 4.
2. **Забужко О.** Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 107.
3. Див.: **Медвідь Ф.** Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів // Політичний менеджмент. – 2005. – №1. – С. 34 – 43.
4. **Попова И. М.** Повседневные идеологии. Как они живут, меняются

и исчезают. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2000. – С. 118.

5. **Лапкин В. В., Пантин В. И.** Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием // Политические исследования. – 2004. – №1. – С. 52.

6. **Филлипс Луиза Дж., Йоргенсен Марианне В.** Дискурс-анализ. Теория и метод / Пер. с англ. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. – С. 15.

7. **Оссовский В.** Общественное мнение о социополитическом устройстве Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – №4. – С. 106.

8. **Петров К. Е.** Концепт „Европа” в современном политическом дискурсе // Политические исследования. – 2004. – №3. – С. 141.

9. **Завершинский К. Ф.** Когнитивные основания политической культуры: опыт методологической рефлексии // Политические исследования. – 2002. – №3. – С. 23.

10. Див.: **Баранов А. Н.** Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. Изд. 2-е, испр. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С. 254 – 271.

11. **Катерлин Р.** Об украинской национальной идее // Зеркало недели. – №27 (502). – 10 – 18 июля 2004 г.

12. **Губский Б.** Украина в современной системе интеграционных процессов // Зеркало недели. – №17 (238). – 3 апреля – 7 мая 1999 г.

13. **Вовканич С.** В настоящей семье сильный не доминирует... // Зеркало недели. – №34 (509). – 28 августа – 3 сентября 2004 г.

14. **Степаненко В.** Публичность власти, или Как усмирить революционного джина? // День. – №57. – 1 апреля 2005 г.

15. **Лалл Дж.** Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід. Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2002. – С. 117.

16. **Гальчинский А.** Национализму – так! // День. – №129. – 21 июля 2005 г.

17. **Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю.** Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 65 – 66.

18. **Чельшев Е. П.** Культура России в мировом контексте // Вопросы филологии. – 2004. – №2 (17). – С. 20.

19. **Єрмоленко А. М.** Комунікативна практична філософія. Підручник. – К.: Лібра, 1999. – С. 171.

Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять

Ольга Ровенчак,

асистент кафедри історії і теорії соціології
історичного факультету
Львівського національного університету
ім. І. Франка

У статті розглядається проблема визначення поняття міграції та її класифікації. Проаналізовано праці дослідників, що вивчали ці питання раніше, пропонується авторське визначення міграції та схема класифікації міграції.

Дослідники, розглядаючи міграцію, зосереджуються на її причинах, наслідках, вимірах у цифрах, проте не дають визначення предметові обговорення. Але потреба в чіткому визначенні є і вона стає все актуальнішою, якщо зважити на зростаючу диверсифікацію міграційних потоків. Для полегшення вивчення як давно існуючих, так і нових видів міграцій важливо чітко детермінувати якнайширше коло цих видів та класифікувати їх за певними критеріями.

Термін „міграція” походить від латинського слова *migratio*, що означає переміщення, переселення. Соціологічний словник визначає міграцію як „географічний рух індивідів або груп індивідів, тобто мобільність людей у вузкому або ширшому географічному просторі” [35, с. 224]. Схоже тлумачення міститься і в демографічному енциклопедичному словнику: „Міграція населення — переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших адміністративно-територіальних одиниць зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час” [3, с. 251]. А. Хомра під міграцією населення розуміє „територіальні переміщення населення, пов’язані зі зміною місця проживання” [31, с. 7].

Як бачимо, у цих (та й багатьох інших) визначеннях не беруться до уваги короткотермінові міграції та не зазначається, на який саме період потрібно змінити місце проживання, аби ця зміна вважалася міграцією.

Ряд дослідників ширше тлумачить поняття міграції. Так, С. Касле розділяє внутрішню і міжнародну міграцію. Міграцією він називає перетин кордону політичної чи адміністративної одиниці, внутрішньою

**Визначення та класифікації міграцій:
наближення до операційних понять**

Ольга Ровенчак

міграцією — рух з одного ареалу (провінції, округу чи муніципалітету) в інший в межах однієї країни, а міжнародною — перетин кордонів, які відділяють одну з близько 200 існуючих у світі держав від іншої, вважаючи при цьому міграцією тільки переселення на певний період часу, мінімально на півроку чи рік [10, с. 27 - 28]. Поприблизно так само визначає міграцію і Юридична енциклопедія: „Міграція — переселення, переміщення населення: всередині країни — внутрішня міграція населення, з однієї країни до іншої — зовнішня міграція населення” [27]. А. Романюк говорить про офіційну та нелегальну форми міграції: офіційна — коли людина змінює місце свого постійного проживання, включаючи і переїзд на постійне проживання за кордон, на підставі офіційного дозволу сторони, яка приймає; нелегальна міграція — коли такого дозволу немає [23, с. 21 - 22]. М. Пулен розглядає міграцію у просторовому й часовому вимірах. З точки зору просторового виміру, „міжнародна міграція — це зміна країни звичного місця проживання”, тобто місце виїзду та в'їзду — дві різні країни, а в ході міграції перетинається, як мінімум, один кордон. Часовий критерій пов'язаний з визначенням звичного місця проживання індивіда, для чого встановлюється тривалість та причини проживання у відповідному місці [22, с. 14 - 15]. Суттєвим недоліком цього визначення є те, що воно стосується винятково міжнародної міграції.

Ю. Римаренко міграцією населення вважає „переміщення людей (мігрантів) через кордони тих або інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час. Оскільки міграція населення складається з міграційних потоків, поняття міграції застосовують і в множині — міграції” [14, с. 740]. До цього визначення Т. Драгунова додає чинники, які спонукають людей мігрувати. Суть міграції вона розуміє як „переміщення людей між населеними пунктами, регіонами, країнами, зумовлене економічними, політичними, етнічними та релігійними чинниками і пов'язане зі зміною на різні терміни місця проживання” [5, с. 73].

В. Шелюк пропонує дещо ширше визначення міграції: „Міграція — це поняття, яке відображає соціально-економічні і демографічні процеси, сукупність переміщень, які здійснюються людьми між країнами, регіонами однієї країни, різного виду поселеннями та інші види переміщень” [33, с. 46 -47]. У свою чергу, М. Окольнік твердить, що термін „міграція” використовується тоді, коли увага звертається на мотив остаточного переселення. Такий підхід дещо застарів; автор пропонує розглядати міграцію в контексті ширшого поняття „рух”, що включає розмаїтість типів і форм людської мобільності, які взаємопереплітаються й трансформуються одні в інші [16, с. 51]. Отже, тут не береться до уваги тимчасова (або, як її ще називають, сезонна, маятникова або човникова) міграція, унаслідок чого суттєво звужується саме розуміння

міграції як різнопланового явища; тому доводиться втискати її в рамки ширшого поняття – „руху”.

Цікавим є визначення А. Сові: „Стосовно населення термін „міграція” відповідає будь-якому переміщенню досить великої кількості людей, за винятком пересування військових частин” [25, с. 339]. Дискусійним тут лишається питання, чи варто вважати військові частини населенням, а чи зараховувати їх лише до військового потенціалу держави. З одного боку, зарахування цих потоків до міграційних було би помилковим, оскільки вони не є просто примусовим переселенням, в організації якого бере участь держава; це переміщення людей як військової сили держави, але з іншого — це таке ж переміщення людей, як і всі інші. Тому дозволимо собі не погодитись з А. Сові.

Ми вважаємо, що **міграція** – це перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця (країни) виїзду до місця (країни) в'їзду за наявності або без неї законних підстав на певний період часу або назавжди, що може вести за собою зміну постійного місця проживання; цей рух включає в себе еміграцію та імміграцію. Звідси мігрант — особа, яка здійснює міграцію.

У XIX – XX століттях внаслідок формування національних держав (або націй-держав) утвердились принципи громадянства і особистої свободи, визначились кордони країн і, як результат, виокремились три основні компоненти міграції: країна походження, країна призначення та сам мігрант, а також з'явилися широковживані зараз поняття „еміграція” та „імміграція” [7, с. 64; 1, с. 101].

Еміграцією в науковій літературі часто називають: 1) переселення (добровільне чи вимушене) в іншу країну на постійне або тимчасове (на тривалий термін) проживання, яке має економічні, політичні, релігійні причини; 2) місце або час перебування за межами батьківщини після такого переселення; 3) сукупність емігрантів, що проживають у певній країні [3, с. 538; 27, с. 501]. Імміграція — це в'їзд (вселення) громадян однієї держави в іншу на постійне чи тимчасове (як правило, тривале) проживання [3, с. 145; 27].

Пропонуємо дещо ширше визначення еміграції як насамперед соціального процесу. **Еміграція** — перетин адміністративного кордону, добровільний або примусовий виїзд осіб чи груп осіб з місця (країни) проживання на законних або незаконних підставах на певний період або назавжди, що передбачає подальшу імміграцію, тобто перетин адміністративного кордону, добровільний або примусовий в'їзд осіб чи груп осіб на місце (чи в країну) призначення (або нове місце проживання) на законних або незаконних підставах, на певний період або назавжди. Відповідно, емігрант — це особа, яка здійснює еміграцію, а іммігрант — особа, яка здійснює імміграцію. У процесі міграції завжди

**Визначення та класифікації міграцій:
наближення до операційних понять**

Ольга Ровенчак

є точка, коли емігрант стає іммігрантом, а еміграція — імміграцією, і цією точкою є перетин адміністративного кордону.

Далі розглянемо, як дослідники класифікують міграцію та які її різновиди виокремлюють.

Довідкова література найчастіше називає такі види міграції, як **зовнішня (міжконтинентальна та континентальна) і внутрішня, організована та неорганізована, добровільна та примусова** (або, як А. Дмитрієв її називає, **міграція працівників і спеціалістів та міграція біженців**), **зворотна та незворотна**, або у ширшому розумінні **маятникова** (до одного місяця), **сезонна** (від місяця до року), **довготермінова** (понад рік) та **постійна** (не передбачає повернення на батьківщину) [3, с. 251; 27; 35, с. 224 - 225; 12, с. 133 - 134; 4, с. 6]. Такий набір термінів зустрічається і в іншому трактуванні. **Епізодичні міграції** — це ділові, рекреаційні та інші поїздки, що відбуваються не тільки нерегулярно в часі, але й не обов'язково в одних і тих же напрямках. **Маятникові міграції** — це щоденні або щотижневі поїздки від місць проживання до місць роботи (і назад), що розміщені в різних населених пунктах. **Сезонні міграції** — це переміщення переважно працездатного населення до місця тимчасової роботи і проживання на певний термін зі збереженням можливості повернення в місце постійного проживання. **Незворотний вид** (або переселення) — міграція, що передбачає зміну постійного місця проживання [24, с. 22 - 24]. А. Адеподжу розділяє міграції за тривалістю так: **короткотермінові** (менше двох років), **середньотермінові** (від двох до десяти років), **довготермінові** (більше десяти років) та **постійні** (понад двадцять років) [1, с. 106].

А. Ічдуйгу наводить таку класифікацію міжнародної міграції: 1) постійні переселенці, 2) тимчасові робітники-контрактники, 3) тимчасові працівники-професіонали, 4) нелегальні працівники, 5) особи, що шукають притулку, 6) біженці та 7) транзитні мігранти [9, с. 133]. С. Колінсон виокремлює чотири види міжнародних міграцій: 1) **міграції економічні добровільні** (трудова міграція); 2) **міграції політичні добровільні** (наприклад, міграція євреїв до Ізраїлю); 3) **міграції політичні вимушені** (потіки класичних „біженців”; 4) **міграції економічні вимушені** (біженці з місць екологічних та інших видів катастроф) [34, с. 2].

Згідно з класифікацією міжнародної міграції ООН, визначається п'ять її основних різновидів: 1) іноземці, що приїжджають у країну для навчання, 2) мігранти, що приїжджають на роботу, 3) мігранти, що приїжджають для об'єднання або створення нових сімей, 4) мігранти, що приїжджають для постійного поселення, 5) іноземці, яких допускають у країну з гуманітарних міркувань (біженці, особи, що шукають притулку тощо) [8, с. 38].

Наведемо ще дві класифікації міжнародних мігрантів, серед яких перша називає: 1) легальних переселенців на постійне проживання; 2)

зареєстрованих трудових мігрантів: а) тимчасових некваліфікованих або низькокваліфікованих робітників та б) тимчасових висококваліфікованих працівників; 3) мігрантів-інвесторів з високорозвинених країн; 4) нелегальних мігрантів; 5) осіб, що шукають притулку; 6) осіб зі статусом біженців; 7) біженців *de facto* (осіб, які одержали тимчасовий притулок); 8) екологічних мігрантів [13, с. 325 – 327]. Друга включає у перелік: 1) тимчасових мігрантів-робітників; 2) висококваліфікованих та ділових мігрантів; 3) нелегальних мігрантів; 4) біженців; 5) осіб, що шукають притулку; 6) вимушених мігрантів; 7) членів сімей мігрантів; 8) реемігрантів (осіб, що повертаються на батьківщину) [10, с. 28-30]. І. Царенко називає чотири категорії іммігрантів з точки зору правового статусу: 1) переселенці, що стали громадянами країни імміграції; 2) іноземці з постійним дозволом на проживання; 3) тимчасові мігранти, що мають візу і дозвіл на роботу; 4) нелегальні іммігранти [32, с. 53]. Етнопсихологи виокремлюють лише три категорії емігрантів: 1) переселенці — назавжди залишають батьківщину, 2) візитери — довгий час живуть в чужій країні (дипломати, студенти, бізнесмени), 3) туристи [28, с. 135].

Більшість з наведених класифікацій відображає лише певний аспект міграції (причини, тривалість, правовий статус мігрантів тощо) або застосовує різні критерії для однієї класифікації. Тому вважаємо за доцільне запропонувати зведену схему класифікації міграцій, здійснену за певними критеріями (**таблиця 1**). Вона відповідає полісемантичному характеру міграції як соціального феномена і дозволяє здійснити перехід від теоретичного підґрунтя до реалізації його положень у конкретно-соціологічних дослідженнях шляхом відповідної операціоналізації запропонованих понять.

За **правовим статусом** міграції поділяють на легальні, нелегальні та напівлегальні. **Легальні** міграції — це перетин міжнародних кордонів на законних підставах, тобто за наявності в'їзної візи на певний термін або, при перебуванні в іншій країні, продовження терміну її дії [14, с. 130]. Більшість дослідників за цим критерієм називають тільки два види міграції — легальну і нелегальну та відносять до другої як нелегальний в'їзд, так і легальний в'їзд, але нелегальне перебування після закінчення терміну дії візи [17, с. 105; 20, с. 66; 2, с. 52; 13, с. 329].

На нашу думку, мігрантів варто поділити на дві категорії: **нелегальними** мігрантами є люди, що в'їжджають та залишаються у країні, не маючи офіційного дозволу країни в'їзду [23, с. 22; 10, с. 29]; а **напівлегальні** мігранти — це люди, що в'їжджають до якоїсь країни на законних підставах, за візою, але з різних обставин відмовляються покидати цю країну і залишаються в ній після завершення терміну, обумовленого в'їзною візою, або прибувають до якоїсь країни легально,

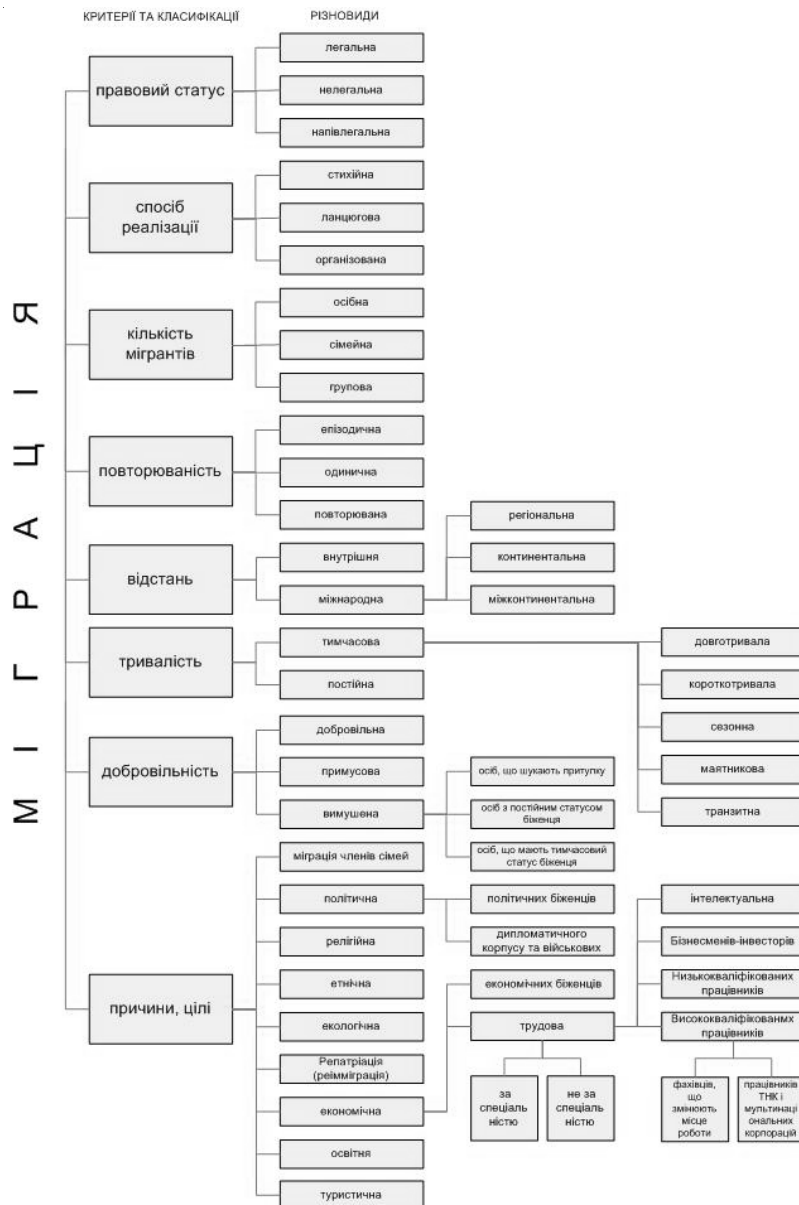
**Визначення та класифікації міграцій:
наближення до операційних понять**

Ольга Ровенчак

а згодом влаштовуються на роботу, маючи при цьому туристичну візу [14, с. 130 – 131].

Таблиця 1

Класифікація міграцій

За способом реалізації міграції можна поділити на **стихійну** (вільна міграція однієї людини або цілої сім'ї в якесь обране ними місце), **організовану** (колективна міграція, санкціонована вищим державним або приватним органом) [25, с. 344 – 352] та **ланцюгову** (міграція, організована родичами або знайомими, що вже виїхали за кордон і сформували неформальні соціальні мережі для полегшення виїзду своїм країнам, надання їм інформації, фінансової допомоги та допомоги при пошуках житла і роботи на новому місці) [8, с. 46; 32, с.52; 36, 295].

За кількістю осіб пропонуємо поділити міграції на **групову**, тобто міграцію груп людей, що походять з однієї місцевості (села чи міста) і спрямовуються в певне місце [1, с. 107], **сімейну** – або переміщення на певний період чи назавжди за межі адміністративної одиниці цілих сімей (її ще називають демографічною, оскільки вона впливає на демографічну ситуацію у країнах еміграції та імміграції) та міграцію **осібну** – індивідуальну міграцію неодружених людей або людей, які тимчасово розлучаються зі своїми сім'ями і мають намір рано чи пізно повернутися на батьківщину.

Міграцію можна також класифікувати за критерієм **повторюваності**. **Одинична** міграція — це на певний період або назавжди, **повторювана** — це тривалі поїздки в одне і те ж або в різні місця, які повторюються з певною періодичністю, а також міграція **епізодична** — відрядження або такого ж характеру поїздки, які не є регулярними і відбуваються переважно в різних напрямках.

За критерієм **відстані** визначимо два основні типи міграції: **внутрішню** — перетин адміністративно-територіальних кордонів у межах однієї держави та **міжнародну** — перетин адміністративно-територіальних міждержавних кордонів або, як зазначає М. Пулен, „зміну країни місця проживання” [22, с. 17]. Міжнародну міграцію умовно поділяють на **міжконтинентальну** та **континентальну** [14, с. 740]. До цих видів варто додати також **регіональну**, оскільки за розмірами континенти не завжди співмірні, а регіон (сукупність близько розташованих країн) — значно вужче поняття. Крім того, континентальні міграції найчастіше відбуваються саме в межах одного регіону.

Згідно з критерієм **тривалості** міграцію найчастіше поділяють на постійну і тимчасову. **Постійна** міграція — це ситуація, коли мігранти залишаються на новому місці назавжди, тобто змінюють постійне місце проживання, а **тимчасова** — коли мігранти виїжджають на певний період і мають на меті повернутись. Г. Тапінос вважає критерієм тимчасовості міграції те, що „члени одного і того ж сімейного об'єднання живуть у різних місцях” [26, с. 70]. Тимчасова міграція поділяється на **довготривалу**, **короткотривалу** (більше одного року та від 3 місяців до року згідно з визначенням ООН) [325, с.16], **сезонну** (міграція переважно до місця праці і проживання, що зазвичай триває кілька місяців, за

**Визначення та класифікації міграцій:
наближення до операційних понять**

Ольга Ровенчак

яким відбувається повернення до місця постійного проживання) та **маятникову**, що означає перетин кордону на день або на тиждень, у більшості випадків для роботи [24, с. 22 - 24]. До цих чотирьох видів тимчасової міграції додамо ще один — міграцію **транзитну**. Такою називають міграцію людей, які перетинають кордони однієї або кількох країн, залишаючись на їх території певний час, і мають на меті згодом мігрувати у країну кінцевого призначення [9, с. 133; 13, с. 329].

Відповідно до того, наскільки міграція є **добровільною**, можна виокремити такі її різновиди: **добровільна** — коли рішення про міграцію приймає сам мігрант, **примусова** — виселення або вигнання, тобто ситуація, коли мігрант позбавлений права вибору, а до переміщення його примушує вища влада [25, с. 340 - 343]. Доцільно також виділити в окремий вид міграцію **вимушену**, тобто зміну місця проживання на певний час або назавжди у супереччя бажанням людей, до якої спонукають стихійні лиха, війни, голод, переслідування тощо. У таких випадках у мігранта все ж залишається право мінімального вибору, наприклад, вибору часу чи напрямку міграції [12, с. 143; 10, с. 29]. Вимушених мігрантів часто називають біженцями, проте біженцем стає не кожен вимушений мігрант після приїзду до країни переселення. Можна назвати три типи вимушених мігрантів: **особи, що шукають притулку** — претенденти на отримання статусу біженця, тобто громадяни інших держав або особи без громадянства, які, будучи вимушеними переселитися з місця свого постійного проживання, подали прохання про отримання статусу біженця в країні імміграції, але ще не отримали його; **особи, що мають тимчасовий статус біженця** — громадяни інших держав або особи без громадянства, яким державні органи країни імміграції надали тимчасовий захист і права на певний період, ідентичні правам біженців, та власне **біженці** — громадяни інших держав або особи без громадянства, які змушені були мігрувати з причин, досить вагомих для державних органів країни в'їзду, аби надати їм необхідний захист і право проживання і працевлаштування на необмежений термін, що й передбачає статус біженця [13, с. 325 - 331; 10, с. 29].

Очевидно, найбільш обширною складовою класифікації міграції є класифікація за критерієм **причин-цілей**. Тут ми виокремлюємо дев'ять видів міграції. **Міграція членів сімей** — це міграція, що має на меті реалізацію права на возз'єднання сім'ї, тобто возз'єднання з особами, які вже мігрували раніше (це право, однак, не є визнаним всіма країнами імміграції) або для створення нової сім'ї [10, с. 29; 2, с. 51]. **Репатріація** (або **рееміграція**) як добровільне повернення на постійне проживання на батьківщину з етнічних, економічних, соціальних причин, причин особистого характеру чи інших причин після тривалого проживання в іншій країні (або адміністративно-територіальній одиниці цієї ж країни). Сюди ж належить репатріація раніше депортованих [11, с. 137; 19, с. 63;

13, с. 327; 10, с. 29]. **Релігійною** міграцією називаємо міграцію, що не має постійного характеру і пов'язана з відправленням релігійного культу (наприклад, прощі та паломництво мусульманського населення до Мекки). До **етнічних** міграцій належать переселення з етнічних мотивів заради поліпшення умов проживання чи збереження життя за умов фізичної („етнічні чистки”) чи етнокультурної загрози [18, с. 84 - 85; 17, с. 102; 6, с. 121].

І. Прибиткова вважає, що будь-яка міграція є етнічною, оскільки кожна людина належить до певного етносу [21, с. 70 - 72]. Дозволимо собі заперечити це твердження хоча би з огляду побудови несуперечливої класифікації, оскільки, виокремлюючи критерієм „причини-цілі”, можна з впевненістю сказати, що не кожен мігрант при переселенні має самі лише етнічні причини: зазвичай вони тісно пов'язані з цілим комплексом інших соціальних причин і не відіграють (за рідкісним винятком) самостійного значення.

Екологічною міграцією називають переселення з районів екологічних катастроф і стихійного лиха внаслідок суттєвого погіршення умов проживання. Осіб, які здійснюють екологічну міграцію, ще називають „екологічними біженцями” [8, с. 40]. **Туристична** міграція — це туристичні поїздки, які, як правило, не мають постійного характеру та відбуваються у різних напрямках. **Освітньою** міграцією назвемо переважно тимчасове переселення, що триває від кількох місяців до кількох років та має на меті навчання за межами адміністративно-територіальної одиниці постійного проживання. **Політичну** міграцію можна поділити на два види: 1) міграція, що настає внаслідок змін політичних режимів (це одиничні або масові переміщення населення, яке підтримує політичну опозицію та, відчуваючи загрозу своєму існуванню, змінює місце/країну постійного проживання); таких людей ще називають **політичними біженцями**; до цього виду міграцій варто віднести переселення внаслідок зміни державних кордонів; 2) це міграція **дипломатичного корпусу та військових** або тривалі відрядження (приблизно 3 - 4 роки залежно від місця призначення) військовослужбовців, дипломатів, адміністративно-обслуговуючого персоналу дипломатичних установ та їх сімей.

Вважаємо, що найбільш розгалуженою структурою цього сегменту означень володіє економічна міграція. Відповідно до обраних критеріїв, у ній можна виокремити кілька блоків, врахування яких у польових дослідженнях досить вмотивоване, оскільки охоплює різні аспекти цього явища, насамперед у посткомуністичних суспільствах. Серед цих блоків назвемо такі. **Економічною** міграцією є перетин внутрішньодержавних та міжнародних кордонів у пошуках роботи, з метою придбання чи продажу товарів, інвестування та інших видів діяльності, що мають економічні цілі чи мотиви. Так звані **економічні біженці** — це люди, що виїжджають з місця постійного проживання через незадовільні економічні

**Визначення та класифікації міграцій:
наближення до операційних понять**

Ольга Ровенчак

умови (масове безробіття, непомірно високий рівень цін, невиплата зарплатні тощо) за браком інших мотивів (стихійних лих, екологічних катастроф, війн). Цей вид міграції виділяємо за субкритерієм **причин**. Інший різновид економічної міграції — трудову виділимо за субкритерієм **цілей**.

Трудова міграція — це міграція осіб, що внаслідок погіршення економічної ситуації переїжджають на певний час для того, щоб найнятися на роботу та висилати гроші сім'ї або робити заощадження для матеріального забезпечення свого існування після повернення додому. Трапляються класифікації, де до трудової міграції зараховують будь-яку міграцію задля роботи у країні імміграції та міграцію з метою навчання. Проте ми уже розділили ці види міграції за цілями й причинами. Зустрічається також трактування трудової міграції як міграції з метою суто легального найму, але тут незрозуміло, як тоді класифікувати міграцію з метою найму без офіційного дозволу. Тому наведене вище означення вважаємо більш правильним [29, с. 68; 30, с. 400; 10, с. 28]. Трудову міграцію можна поділити на міграцію з метою працевлаштування **за спеціальністю**, одержаною раніше, та за **спеціальністю, яка їй не відповідає**.

Іншим критерієм класифікації трудової міграції є професійно-кваліфікаційний рівень мігрантів. У більшості випадків трудові мігранти — це некваліфіковані або низькокваліфіковані працівники, оскільки саме на таку працю існує найбільший попит у країнах імміграції. Другий вид — міграція висококваліфікованих кадрів — це: 1) міграція, пов'язана з незадоволенням фахівців рівнем матеріально-технічного та інформаційного забезпечення їх професійної діяльності (при цьому переважно відбувається зміна місця роботи, але не спеціальності, бо мігрантів приваблює не сама можливість отримати роботу, а дістати кращі умови для праці та більшу заробітну плату); 2) міграція працівників транснаціональних корпорацій (ТНК) та мультинаціональних корпорацій міжнародних організацій, які через специфіку цих утворень змушені час від часу змінювати місце роботи (але тільки географічне місце) [30, с. 401; 10, с. 29]. Третій вид трудової міграції — інтелектуальна — це міграція вчених, викладачів університетів, співробітників науково-дослідних інститутів, що працюють переважно за спеціальністю на основі короткотермінових чи довготермінових контрактів в країнах імміграції, де отримують кращі умови праці і вищу зарплатню, ніж удома. За мотивацією інтелектуальна міграція схожа на попередній вид трудової міграції [15, с. 33; 29, с. 74]. Ще одним різновидом трудової міграції є міграція бізнесменів-інвесторів, що вкладають гроші у вже існуючі або створюють нові підприємства у місцях (країнах), які не є місцем їх постійного проживання.

Отже, як бачимо, всупереч поширеним твердженням, що різні види

міграції змішуються і саме тому не можуть бути чітко класифікованими, завдяки запровадженню низки критеріїв видається не так уже й важко віднести якийсь її вид до певної категорії. Звісно, з розвитком міграційних процесів з'являються її нові види і, відповідно, класифікацію потрібно доповнювати та удосконалювати. Добрим помічником при цьому може стати визначення як самої міграції, так і відповідних її видів та їх розмежування з наступним введенням цієї інтерпретації понять до методологічної частини програми конкретно-соціологічних досліджень.

Література:

1. **Адеподжу А.** Взаимосвязь между внутренней и международной миграцией: африканская действительность // Международный журнал социальных наук. — 1999. — № 024. — С. 101 - 111.
2. **Гринда Н.** Політичні і правові рамки спільної міграційної політики Європейського Союзу // Вісник Львівського університету (Серія міжнародні відносини). — 2001. — Вип. 4. — С. 48 - 54.
3. Демографический энциклопедический словарь / Под ред. Д. И. Валентей. — М.: Советская энциклопедия, 1985.
4. **Дмитриев А.** Конфликтогенность миграции: глобальный аспект // Социологические исследования. — 2004. — №10. — С. 4 - 13.
5. **Драгунова Т.** Просторовий аналіз міграційного процесу в м. Києві // Статистика України. — 2004. — №1. — С. 72 - 79.
6. **Зайончковская Ж.** Региональные и локальные перспективы. Новые тенденции миграции в странах Содружества Независимых Государств // Международный журнал социальных наук. — 2001. — № 032. — С. 117 - 130.
7. **Иноземцев В.** Иммиграция: новая проблема нового столетия (Историко-социологический очерк) // Социологические исследования. — 2003. — № 4. — С. 64 - 72.
8. **Ионцев А.** Международная миграция населения: Россия и современный мир // Социологические исследования. — 1998. — № 6. — С. 38 - 48.
9. **Ичдуйгу А.** Региональные и локальные перспективы. Политика международных мигрирующих режимов: транзитные миграционные потоки в Турции // Международный журнал социальных наук. — 2001. — № 032. — С. 131-142.
10. **Каслз С.** Глобальные тенденции и проблемы. Международная миграция в начале XXI века: глобальные тенденции и проблемы // Международный журнал социальных наук. — 2001. — № 032. — С. 27 - 42.
11. **Курылев А.** Трудовая этика современных российских реиммигрантов: ценности труда и навыки самоорганизации //

**Визначення та класифікації міграцій:
наближення до операційних понять**

Ольга Ровенчак

Общественные науки и современность. — 1998. — № 5. — С. 137 - 146.

12. **Мазин А.** Теоретические аспекты миграции населения // Народонаселение. — 2001. — №1. — С. 132 - 146.

13. **Макознак Е.** Международная классификация категорий мигрантов / Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. — Вип. 5. — К.: Інститут соціології НАН України. — 2002. — 516 с.

14. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко; За ред. Ю. Римаренка.— К.: Довіра, 1998. — 912 с.

15. **Морозова Г.** Эмиграция — реальная угроза будущему страны // Общественные науки и современность. — 1996. — №3. — С. 30 - 36.

16. **Окольски М.** Миграционное давление на Европу // Международная миграция населения: Россия и современный мир. Вынужденная миграция.— М.: МАКС Пресс, 2001. — Вып. 6.— С. 46 - 54.

17. **Окольски М.** Региональные и локальные перспективы. Новые тенденции и основные проблемы в международной миграции: перспективы Центральной и Восточной Европы // Международный журнал социальных наук. — 2001. — №032. — С. 101 - 116.

18. **Петров В.** Этнические мигранты и полиэтническая принимающая среда: проблемы толерантности // Социологические исследования. — 2003. — №7. — С. 84 - 91.

19. **Піскун О., Прибиткова І., Волович В.** Міграційна ситуація в Україні // Політична думка. — 1996. — № 8. — С. 45 - 72.

20. **Пластинина Т.** Некоторые особенности статистики и учета нелегальной иммиграции // Международная миграция населения: Россия и современный мир. Статистика и учет миграции населения.— М.: МАКС Пресс, 2001. — Вып. 8. — С. 66 - 70.

21. **Прибиткова І.** Сучасні міграційні процеси: теоретико-методологічні аспекти досліджень // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 1.— С. 161 - 172.

22. **Пулэн М.** Источники данных для измерения международной миграции в странах Центральной Европы // Международная миграция населения: Россия и современный мир.— М.: МАКС Пресс, 2000. — Вып. 5. — С. 14 - 37.

23. **Романюк А.** Міграційні процеси у Львівській області // Українські варіанти. — 1997. — № 2. — С. 21 - 25.

24. **Рыбаковский Л. Л.** Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. — М.: Наука, 1987. — 200 с.

25. **Сови А.** Общая теория населения. Т. 2: Жизнь населений / Пер. с франц. Ф. Р. Окуневой.— М.: Прогресс, 1977. — 520 с.

26. **Тапинос Г.-Ф.** Глобальные тенденции и проблемы. Глобализация,

региональная интеграция, международная миграция // Международный журнал социальных наук. — 2001. — № 032. — С. 61 - 72.

27. **Тихомирова Л., Тихомиров М.** Юридическая энциклопедия / Под ред. М. Ю. Тихомирова. — М.: 1997. — 516 с.

28. **Тоба М.** Психологічні особливості міжкультурної адаптації особистості до нового етнічного середовища // Соціальна психологія.— 2003. — № 1. — С. 134 - 139.

29. **Топилин А., Малаха И.** Миграция высококвалифицированных кадров // Народонаселение. — 2002. — № 2. — С. 62 - 76.

30. **Трубич С.** Міграційні процеси і зайнятість населення // Вісник Львівського університету (Серія міжнародні відносини). — 1999. — Вип. 1. — С. 398 - 403.

31. **Хомра А. У.** Миграция населения: вопросы теории, методики исследования. — К.: Наукова думка, 1979. — 148 с.

32. **Цапенко И.** Социально-политические последствия международной миграции населения // Мировая экономика и международные отношения.— 1999.— № 3.— С. 52-63.

33. **Шелюк В.** Соціальна міграція: Етапи, функції, типи // Перспективи. — 2001. — № 3 (15). — С. 45 - 50.

34. **Collinson S.** Europe and International Migration.— London; New York: Pinter Publishers, 1994. — xiv + 210 p.

35. **Geist B.** Sociologicky slovník. — 1992.— 580 p.

36. **Huntington S. P.** Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładów światowego.— Warszawa: Warszawskie Wydawn. Literackie, 2000.

Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент

Валерій Бебик,
доктор політичних наук,
проректор Відкритого міжнародного університету
розвитку людини „Україна”

Процеси глобалізації, що набрали ходи на межі XX – XXI століть, переважно на ґрунті економічної інтеграції та визрівання загальнолюдського, планетарного розуміння екологічних, технологічних і техногенних проблем, потребують політологічного осмислення і політичного оформлення нової суспільної архітектури світової спільноти, яка все більше набуває ознак глобального за формою побудови і внутрішнім змістом суспільства. І в цьому зв'язку надзвичайно важливими є дослідження та аналіз не тільки процесів формування і становлення структур глобальної держави (глобальні парламент, уряд, суд), але й особливостей становлення і розвитку елементів і структур глобального громадянського суспільства.

Донедавна суспільні науки робили доволі обмежені спроби вийти на міжнародний рівень досліджень зазначеної проблематики, насамперед в межах теорії міжнародних відносин та геополітики [6; 7]. Останнім же часом в процеси осмислення проблем глобалізації втрутилась нова наука – **глобалістика**, яка прагне більш-менш системно дослідити особливості становлення глобального суспільства. Але й тут можемо констатувати певну фрагментарність і недостатню оформленість об'єкта і предмета досліджень, а також методологічної і методичної бази цієї нової галузі знань. Про це свідчить, зокрема, переважання кількості праць, присвячених вивченню специфіки глобалізації в економічній сфері і, значно меншою мірою, у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, мас-медіа та загально-філософських і соціально-політичних проблем управління глобальною суспільною сферою [4].

Відтак стає очевидним, що сучасне розуміння процесів міжнародних, міждержавних відносин, загальнолюдської (планетарної), цивілізаційно-регіональної та внутрішньо-національної інтеграції, формування

глобального громадянського суспільства та відповідних цивілізаційно-регіональних і національних його моделей висувають перед наукою і практикою принципово нові завдання [2; 3; 5].

Політологія XX століття зосереджувалася переважно на проблемах окремого суспільства, зорганізованого в певну державу-націю з паралельним співіснуванням у межах даного суспільства відповідної національної моделі громадянського суспільства. Зрозуміло, що держава-нація і національна модель громадянського суспільства не можуть існувати одна без одної – вони взаємозалежні. Але, оскільки вже настав час говорити про **політологію глобального світу**, яка має досліджувати закономірності функціонування і розвитку політичної сфери і політичного життя планетарного суспільства на глобальному, цивілізаційно-територіальному, державно-національному, регіональному і локальному рівнях, то виникає й потреба дослідження громадянського суспільства на відповідних рівнях.

Загалом **глобальне громадянське суспільство** пропонуємо розглядати як планетарну сукупність усіх громадян світу, їх вільних об'єднань і асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що перебувають за межами новостворюваної глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно-національних політичних структур), її директивного регулювання і регламентації, що гарантуються й охороняються політичними структурами глобального світу. Виходячи з такого розуміння, можемо сформулювати основні **функції глобального громадянського суспільства**, які полягають у забезпеченні життєдіяльності соціальної, соціокультурної і духовної його сфер, їх самовідновлення і спадкоємності. По суті, можемо стверджувати, що глобальне громадянське суспільство складає систему суспільних інститутів і відносин, які не залежать від структур глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно-національних), що лише формуються, та водночас вони мають створити умови для самореалізації і всього людства, і окремих націй, і соціальних груп та індивідів. Таке розуміння формальних і неформальних структур дає підстави говорити про такий специфічний об'єкт дослідження політології, як глобальне громадянське суспільство.

Узагальнюючи, назвемо **ознаки глобального громадянського суспільства**:

- відокремлена від новостворюваної глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно-національних утворень) сукупність структур, яка складається з громадян, їх добровільних асоціацій і об'єднань, соціальних груп, націй тощо;
- вільні відносини між суб'єктами глобального громадянського суспільства;
- поцінування громадянських прав і прав націй та народів вище за

глобальні (наддержавні і міждержавні) угоди та державно-національні закони;

- забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного, релігійного, етнічного та інших видів плюралізму;

- наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку;

- саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями і добровільними об'єднаннями на основі соціальних і психічних норм – регуляторів суспільного життя;

- розмаїття соціальних, інтелектуальних, наукових, культурних та інших ініціатив;

- збереження національних, соціальних та інших традицій, культури тощо.

Особливим **предметом політології глобального світу** в контексті вивчення глобального громадянського суспільства, на нашу думку, мають бути:

- теоретичні і практичні аспекти архітектури і функціонування глобальних (міжнародних неурядових і транснаціональних) громадських організацій;

- проблеми становлення структур і елементів глобального громадянського суспільства та взаємовідносин між ними;

- специфіка становлення глобальної, цивілізаційно-регіональної, національної (етнічної) та локальної суспільної свідомості;

- вплив формальних (наддержавних і міждержавних) та неформальних (міжнародних неурядових і транснаціональних) глобальних організацій на становлення, функціонування і розвиток глобального громадянського суспільства та його національних моделей;

- вплив особливостей становлення, функціонування і розвитку окремих суспільств, організованих в держави-нації і національні моделі громадянського суспільства, на глобальний розвиток людства, зокрема на становлення і розвиток глобального громадянського суспільства та інших держав-націй і відповідних національних моделей громадянського суспільства;

- вплив окремих особистостей, еліт, соціальних груп на розвиток глобального громадянського суспільства та людства в цілому.

Визначившись з глобальним громадянським суспільством як особливим предметом політології глобального світу, необхідно розібратися з методикою та методологією досліджень проблем становлення і розвитку глобальної спільноти в означеному вище контексті.

На нашу думку, підходи у дослідженні особливостей глобального суспільства і, зокрема, глобального громадянського суспільства, не

повинні кардинально відрізнятися від аналогічних підходів, напрацьованих в традиційній політології [1]. У цьому випадку принципова різниця полягає лише в тому, що, на додаток до політичних проблем суспільства, організованого в державу-націю і відповідну національну модель громадянського суспільства, додаються проблеми взаємин цього суспільства з іншими суспільствами у поєднанні з системним ефектом глобального управління і комплексної взаємозалежності країн світу, що глобалізується. Отже, **методика політології глобального світу**, на нашу думку, має розглядатися як арсенал комплексних методів вивчення й аналізу функціонування політичної сфери глобального суспільства у поєднанні з економічною і духовною його сферами.

У цьому зв'язку логічно зазначити, що **методика дослідження глобального громадянського суспільства** є сукупністю комплексних методів вивчення й аналізу структур та елементів глобального громадянського суспільства і зв'язків між ними, які виникають і розвиваються в процесі функціонування суспільної сфери.

У свою чергу, **методологія дослідження глобального громадянського суспільства** має розглядатися як сукупність пізнавальних принципів дослідження глобального громадянського суспільства у поєднанні з дослідженням проблем новостворюваної глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно-національних політичних структур), а також структур і елементів регіонального, місцевого (локального) управління і самоврядування, що фактично є технологією використання названих вище методів вивчення й аналізу.

Ця технологія повинна бути концептуально та ідеологічно вибудованою, має об'єднувати методи класичних політологічних досліджень з методами, процедурами і процесами, технічними прийомами і засобами дослідження, аналізу, перевірки й оцінювання здобутих даних, які використовуються суміжними науками, насамперед теорією міжнародних відносин [7].

Умовно **методи дослідження глобального громадянського суспільства** можна поділити на такі групи:

- **загальнологічні**: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, теоретичне моделювання;
- **теоретичні**: мисленнєвий (віртуальний) експеримент, математична формалізація, аксіоматичний метод, гіпотетичний перехід від абстрактності до конкретності;
- **соціологічні**: вивчення документів (контент-аналіз), анкетування, інтерв'ю, експертне опитування, спостереження, вивчення соціальних настанов, соціально-політичний експеримент;
- **соціально-психологічні**: вивчення документів (контент-аналіз), когнітивне картування, соціометричне опитування, тестування, шкалування, спостереження, соціально-психологічний експеримент;

Валерій Бебик

- **порівняльно-історичні**: історичного опису, конкретно-історичного аналізу, порівняльний, періодизації, хронологічний ретроспективний;
- **емпіричні (експлікативні)**: практичний експеримент, аналіз статистичного матеріалу, контент-аналіз, івент-аналіз, конкретне моделювання;
- **системно-функціональні**: системний метод, декомпозиція, композиція, інституціональний та функціональний методи, структурно-функціональний аналіз;
- **прогностичні**: висновки за аналогією, метод простої екстраполяції, дельфійський метод, метод побудови сценаріїв, аналіз детермінант і змінних, спектральний аналіз, комп'ютерна симуляція;
- **діяльнісні (теорії прийняття рішень)**: раціональний, послідовних порівнянь, змішано-скануючий, теорії груп, ігрова теорія тощо.

Окресливши загальні теоретичні засади архітектури і внутрішніх зв'язків глобального громадянського суспільства, мусимо усвідомити, що практичні засади його функціонування мають не менш важливе значення, ніж теоретичне осмислення та аналіз концептуальних основ життя такого суспільства. Відтак **політичний менеджмент глобального громадянського суспільства** має розглядатися як загальна і головна функція його управління (самоуправління). Отже, назовемо основні **типи політичного менеджменту глобального громадянського суспільства**:

- **програмово-цільовий** (відповідно до мети спрямування, часу дії та наслідків реалізації управлінських впливів);
- **ієрархічно-територіальний** (згідно з ієрархічно-територіальним рівнями і просторами суспільного управління);
- **ієрархічно-регулятивний** (з врахуванням особливостей та ієрархії об'єктів суспільного управління);
- **об'єктно-процедурний** (в залежності від базових сфер суспільства та притаманних їм методів (процедур) управління);
- **функціонально-галузевий** (на підставі врахування особливостей основних сфер суспільної діяльності).

Програмово-цільовий тип політичного менеджменту, відповідно до мети спрямування, часу дії і наслідків реалізації управлінських впливів, містить такі види політичного менеджменту:

- **стратегічний політичний менеджмент** (спрямований на здійснення довготермінових планів розвитку глобального громадянського суспільства, його структур, окремих національних моделей; міжнародних, регіональних, національних та інших громадських організацій тощо);
- **тактичний політичний менеджмент** (пов'язаний з вирішенням поточних проблем управління глобальним громадянським суспільством, його структурами, окремими його національними моделями; міжнародними, регіональними, національними та іншими громадськими організаціями — щоправда, в межах загальної стратегії розвитку цих

суб'єктів глобального громадянського суспільства);

- **технічний політичний менеджмент** (забезпечує безпосереднє управління використанням наявних ресурсів структур глобального громадянського суспільства: правових, політичних, матеріальних, інформаційно-комунікаційних тощо, необхідних для реалізації відповідних функцій суб'єктів цього суспільства).

Ієрархічно-територіальний тип політичного менеджменту, згідно з ієрархічно-територіальними рівнями і просторами суспільного управління, включає в себе такі види політичного менеджменту:

- **глобальний політичний менеджмент** (всесвітній рівень управління глобальним громадянським суспільством);

- **цивілізаційно-територіальний політичний менеджмент** (рівень управління сукупністю національних моделей глобального громадянського суспільства, об'єднаних спільними цивілізаційними ознаками — західна, православна, ісламська, конфуціанська, індуїстська, буддистська, африканська, латиноамериканська, японська цивілізації);

- **національний політичний менеджмент** (рівень управління національною моделлю глобального громадянського суспільства);

- **регіональний політичний менеджмент** (рівень управління структурами глобального громадянського суспільства, розташованих на територіях, що мають спільні економічні, соціальні, екологічні, етнічні та інші інтереси, межі яких можуть і не збігатися з державними кордонами);

- **локальний політичний менеджмент** (рівень місцевого управління і самоврядування міста, селищної, сільської ради та відповідних структур глобального громадянського суспільства).

Ієрархічно-регулятивний тип політичного менеджменту, враховуючи особливості та ієрархію об'єктів суспільного управління, включає в себе такі види політичного менеджменту:

- **політико-державний менеджмент** (поширюється на всю суспільну сферу шляхом ухвалення і реалізації виконання — в межах певного суспільства — міжнародних угод, національних конституцій, законів, постанов тощо, а також методів соціально-економічного та соціально-психологічного впливу на суспільну свідомість і поведінку суб'єктів глобального громадянського суспільства);

- **політико-адміністративний менеджмент** (охоплює своїм впливом регіонально-територіальні чи суспільно-галузеві суб'єкти глобального громадянського суспільства (соціально-демографічні, професійні, конфесійні та інші структури) шляхом ухвалення і реалізації адміністративно-правових, суспільно-політичних, економічних рішень та використання відповідних методів адміністративного-правового, соціально-економічного і соціально-психологічного впливу);

- **політико-організаційний менеджмент** (забезпечує управління і

регламентацію нормативно-правовими, соціально-економічними та соціально-психологічними методами внутрішньої діяльності структур глобального громадянського суспільства: керівних органів формальних і неформальних громадських організацій, політичних партій, суспільно-політичних, економічних, екологічних та інших рухів, виборчих та політичних кампаній, релігійних і професійних організацій тощо).

Об'єктно-процедурний тип політичного менеджменту, в залежності від особливостей базових сфер суспільства та характерних їм методів (процедур) управління, включає такі види політичного менеджменту:

- **політико-правовий менеджмент** (забезпечує правове регулювання життя глобального громадянського суспільства через діяльність структур новостворюваної глобальної держави: наддержавних, міждержавних і державно-національних органів, що ухвалюють закони, постанови та інші правові акти);

- **політико-економічний менеджмент** (регулює економічні засади функціонування глобального громадянського суспільства, детермінує економічні інтереси, економічні відносини, визначає економічну діяльність суб'єктів глобального громадянського суспільства);

- **політико-соціальний менеджмент** (полягає в регулюванні соціальної сфери глобального громадянського суспільства, узгодженні соціальних відносин, інтересів і потреб особистостей, соціальних груп та інших суб'єктів глобального громадянського суспільства);

- **політико-гуманітарний менеджмент** (спрямований на забезпечення прав людей в культурній, етнонаціональній, освітній, інформаційній, науковій та інших сферах діяльності).

Функціонально-галузевий тип політичного менеджменту, на підставі врахування особливостей основних сфер суспільної діяльності, включає такі види політичного менеджменту:

- **політико-кадровий менеджмент** (опікується питаннями управління людськими ресурсами, проблемами мотивації, організації та контролю громадської діяльності людей);

- **політико-інтелектуальний менеджмент** (полягає в управлінні розпізнаванням, аналізом знань про суспільне життя, виробленням ефективних дій суб'єктів глобального громадянського суспільства та створенням нових знань про суспільну сферу через організацію і проведення відповідних наукових досліджень);

- **політико-технологічний менеджмент** (реалізується через вироблення і реалізацію нових технологій функціонування та взаємовідносин елементів і структур глобального громадянського суспільства);

- **політико-маркетинговий менеджмент** (зорієнтований на організацію, узгодження і взаємодію внутрішнього середовища суб'єкта глобального громадянського суспільства з умовами ринку (політичного,

економічного, соціального, інтелектуального тощо) шляхом реалізації властивих цьому суб'єктові конкурентних переваг);

• **політико-інноваційний менеджмент** (передбачає вироблення планів і програм інноваційної громадської діяльності, здійснення узгодженої інноваційної політики суб'єктів глобального громадянського суспільства, розгляд нових проектів і технологій, створення і організацію діяльності цільових робочих груп тощо для підвищення ефективності функціонування зазначених суб'єктів);

• **політико-фінансовий менеджмент** глобального громадянського суспільства (полягає в управлінні фінансовими потоками і ресурсами суб'єктів глобального громадянського суспільства та новими інвестиційними проектами, в громадському контролі за суспільним фондовим портфелем, сприянні нагромадженню фінансових ресурсів цих суб'єктів, перетворенню їх на прибутки з додатковими дивідендами).

Насамкінець зазначимо, що глобальний світ перебуває лише в процесі становлення. Це стосується структур і новостворюваної глобальної держави, і структур глобального громадянського суспільства. У цьому зв'язку запропонована концепція дослідження і управління глобальним громадянським суспільством є рухом на випередження і не є чимось остаточно концептуально і практично вивіреним. Але ми маємо предмет для обговорення і можемо йти вперед у вивченні таких непростих, поки що фрагментарних і доволі неоднозначних тенденцій, які демонструє сучасна версія глобалізації.

Література:

1. **Бебик В.** Політологія для політика і громадянина. - К., 2004.
2. **Бебик В.** Інформаційно-комунікаційний менеджмент глобального суспільства: психологія, технології, техніка паблік рилейшнз. - К., 2005.
3. **Бебик В.** Освіта у глобальному суспільстві: проблеми і перспективи // Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в європейський простір вищої освіти (за ред. В. Бебика).- К., 2004.- С. 18 – 25.
4. **Зуев А., Мясникова Л.** Глобализация: аспекты, о которых мало говорят // МЭиМО. - 2004. - №8. - С. 54 – 60.
5. **Иноземцев В.** „Nation-building”: к истории болезни // МЭиМО. - 2004. - №11. - С. 14 – 21.
6. **Колосов В. А., Мироненко Н. С.** Геополитика и политическая география. - М., 2002.
7. **Цыганков П.** Теория международных отношений. - М., 2003.

Українська „помаранчева революція” і Франція

Оксана Митрофанова,

кандидат політичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту європейських досліджень НАН України

У період від незалежнення України і до подій „помаранчевої революції” рівень українсько-французьких відносин аж ніяк не відповідав потенціалові обох країн. Франція обережно (якщо можна так сказати) поставилася до утворення молодого держави. Це обумовлювалося, зокрема, й тим, що французькі науково-аналітичні кола не були готові одразу приступити до українознавчих досліджень, оскільки найпомітніші радянологи країни відразу перекваліфікувалися на фахівців з проблематики Росії. (Не останню роль у цьому зіграло те, що ніхто з них не володів українською мовою). Та й українська дипломатія, яка тільки почала формуватися, не мала чітко окресленої стратегії співробітництва з Францією.

Події „помаранчевої революції”, які директор Французького інституту міжнародних відносин Т. де Монтбріаль охарактеризував як біфуркаційні, відкрили нову сторінку французько-українських відносин. Вчений у ті дні писав: „Неординарний народний рух, що відбувається протягом кількох тижнів у Києві попри дуже складні погодні умови, є політичним фактом, що увійде до анналів історії як справжня біфуркація. Цей рух методично готувався, проте лише технологічно неможливо пояснити ні його масштабу, ні тривалості. І як будь-яку біфуркацію його було важко передбачити” [1]. Репортажі про тодішні події в Україні вийшли на перші сторінки французької преси, з них починалися випуски теленовин. У провідних центрах з дослідження міжнародних відносин відбулися семінари з української тематики. Офіційна ж позиція Франції була доволі стриманою. Проте президент Ж. Ширак на саміті франкомовних країн в Буркіна-Фасо (26 листопада 2004 р.) визнав, що вибори в Україні не були „цілком прозорими”. Вирішення проблеми він вбачав у тому, щоб „вести політичний діалог” аби „уникнути не потрібної Україні драми “

[2].

Франція в Україні асоціюється з високорозвиненою країною, колискою демократії, країною, яка прагне здійснювати активну політику на світовій арені. Вона є однією із засновниць Європейського Союзу і послідовно обстоює європейські цінності. Тому не дивно, що недостатньо активна позиція французького політичного істеблішменту під час подій „помаранчевої революції” породила в українських колах, що здійснюють моніторинг міжнародної політики, певну втрату довіри щодо підтримки Франції.

Варто зазначити, що на тлі неактивної позиції французького уряду привертають увагу підходи деяких французьких парламентаріїв, котрі визнали важливість „української проблеми” для Європи та доцільність у майбутньому вступу України до ЄС. Так, депутат Національних Зборів від провідної партії „Союз за народний рух”, член групи дружби „Франція – Україна” К. Гоазген заявив в інтерв'ю радіопрограмі „Франс-Інтер”, що з часом Україна буде покликана приєднатися до Євросоюзу [3]. П. Леллуш, теж депутат від „Союзу за народний рух” та спостерігач на президентських виборах 26 грудня 2004 року, був більш рішучим: „Я хотів би, щоби президент Ж. Ширак і уряд виявили до України таку ж щирість, яку вони виявили щодо Туреччини. Безглуздо ставити Україну позаду Туреччини або ж зараховувати її до категорії „втрачених” країн. Було б драмою, якби Європа забула про українців, котрі є такими ж європейцями, як і поляки”. Він підкреслив, що „бюрократи та еліти (французькі та європейські) виявили нерішучість” щодо України, „наче була втома від розширення. До того ж, дехто не хоче засмучувати Путіна” [4].

Отже, якщо до „помаранчевої революції” Україна не була достатньо відомою багатьом французам, то події, пов'язані з президентськими виборами в Україні, зіграли роль каталізатора зацікавленості Україною та українцями.

Активізація візитів на найвищому рівні

Знаковим явищем, яке знаменує перехід до нового етапу французько-українських відносин, стала суттєва активізація візитів на найвищому рівні з метою посилення французько-українського діалогу. 5 лютого 2005 року міністр закордонних справ Франції М. Барньє здійснив робочий візит до України, під час якого зустрівся з Президентом В. Ющенком, тодішнім Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко та провів переговори з міністром закордонних справ України Б. Тарасюком. До речі, французький міністр закордонних справ був першим міністром такого рівня, що відвідав Україну після „помаранчевої революції”.

Прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко свій перший закордонний візит здійснила 12 – 14 червня 2005 року саме до Франції. Вона

наголошувала, що вирішила зробити цей крок, бо впевнена, що Франція відіграє першорядну роль у європейських перспективах її країни [5]. Результатом візиту стало укладання між Францією і Україною низки економічних угод. Ю. Тимошенко і Прем'єр-міністр Франції Д. де Вільпен підписали одинадцять важливих документів.

22 червня 2005 року відбувся візит Президента України В. Ющенка до Франції. Візит проходив у доволі специфічних умовах – після „Ні!”, висловленого французами на референдумі щодо європейської конституції. В. Ющенко все ж відзначив, що Франція підтримує європейські прагнення України та її бажання приєднатися до Світової організації торгівлі. Другий візит Президента В. Ющенка відбувся 15 – 16 листопада 2005 року, коли ситуація у Франції теж була досить складною через певні внутрішні проблеми цієї країни. Тому цей візит не привернув такої уваги французьких медіа, яку він отримав би за іншої ситуації.

Французькі кола, що опікуються міжнародною діяльністю, уважно аналізували, з чим В. Ющенко приїхав до Парижа. Якщо на офіційному сайті Ж. Ширака зазначалося, що „Франція і французи глибоко поважають прогрес, досягнутий Україною від початку „помаранчевої революції”, і підкреслювалося, що „Президент бажає, аби Франція надавала всіляку підтримку цьому процесові”, то це не було простою протокольною ввічливістю. Ж. Ширак – діяч доволі консервативний і, в дусі французьких традицій, уважно дослухається до думки офіційної Москви і не вважає за потрібне робити „дипломатичні реверанси” країні, яка його особливо не обходить. Далі Президент Франції зазначав, що саміт Україна – ЄС 1 грудня 2005 року в Києві може надати новий імпульс прогресу у відносинах двох країн, зокрема щодо просування угоди про спрощення візового режиму для українців і визнання економіки України ринковою [6].

Показово, що розкол „помаранчевої” коаліції не пройшов повз увагу французьких спостерігачів. Так, газета „Фігаро” писала, що „В. Ющенко прибув до Парижа для посилення зв'язків між Парижем і Києвом, коли Україна готується святкувати першу річницю „помаранчевої революції” в стані депресії”. Зазначалося також, що „Україна хоче позбутися залежності від Росії в енергетиці та безнадійно шукає допомоги ЄС. Після „Ні!” французів європейській конституції ЄС намагається мобілізуватися для України, котра все ще сприймається як доважок до Росії. Революція 2004 року змушує змінити такий погляд. Але розвал „помаранчевої” коаліції знову затьмарив імідж України” [7].

Відомо, що після „помаранчевої революції” українські лідери В. Ющенко і Ю. Тимошенко викликали значну симпатію та довіру у Франції. Але Україна сама значно попсувала власний імідж. Але Франція не змінить своєї політики щодо України у зв'язку з призначенням Ю. Сханурова на посаду Прем'єр-міністра, якщо він продовжуватиме

політику Президента В. Ющенка. Проте Франція не забуде харизматичної особистості экс-прем'єра Ю. Тимошенко.

На мою думку, Франція, як і завжди, прагне мислити стратегічно. Через чотири роки в Україні відбудуться чергові президентські вибори. І навіть коли В. Ющенко буде обраний на другий термін, то згодом, згідно з Конституцією, залишить свою посаду. Отже, не виключено, що через дев'ять років экс-прем'єр стане Президентом України. Французи з приємністю згадують, що саме Ю. Тимошенко вони колись запросили до Франції за програмою стажування французького МЗС для перспективних молодих іноземних діячів.

Під час візиту В. Ющенко подав два важливі для Франції сигнали. По-перше, що „Росія є і залишиться важливим стратегічним і торговим партнером для України, навіть після вступу до ЄС”. Це було важливо, оскільки французи уважно відстежують, як складаються відносини України з Росією, бо, висловлюючись алегорично, „Франція не буде воювати з Росією через Україну”. По-друге, Ющенко закликав французьких інвесторів до України. Відносини України з ЄС не дуже актуальні для французів, проте її відносини з Францією – інша, цілком конкретна сфера, і прагматичні французи не захочуть залишитися осторонь інвестиційних процесів в Україні [8].

Питання євроінтеграції України і Франція

„Помаранчева революція” активізувала роздуми в ЄС стосовно євроінтеграційного курсу України. Не лишилися осторонь цього і французькі політичні, дипломатичні та наукові кола. Журналістка А. Лазарева, яка спеціалізується на дослідженні французької політики, зазначила у статті „Французькі примхи”, що „коли Україна в розпал „помаранчевої революції” проголосила курс на європейську інтеграцію, Франція однією з перших країн – членів ЄС висловилася проти такої перспективи. Саме в Парижі проросійське лобі намагається переконати громадську думку, що вступ України до ЄС не вигідний за більшістю параметрів” [9].

Спробуємо простежити, які ще, крім названих у статті А. Лазаревої, існують у Франції підходи щодо євроінтеграції України і чим вони аргументуються. І чи не було випущено з уваги ознаки прихильного ставлення до українського майбутнього в ЄС?

Справді, у Франції досить поширена думка, що вступ України до ЄС не дуже бажаний. Її, зокрема, дотримується науковець Ж. Сапір, причому він у своїх висновках досить категоричний. Ж. Сапір наголошує, що Україна заборгувала Росії десь 1,5 – 3,2 мільярда доларів за енергоносії. Американці і європейці не готові їх погасити. Отже, Захід може зігнорувати Україну [10].

Існує і поміркована позиція. Так, політолог А. Дюбієн, вважає, що

вибір В. Ющенка відкриває нові перспективи партнерства України із Заходом, особливо з ЄС. ЄС повинен виробити чітку позицію щодо українського кандидатування. Проте немає певності, що країни – нові члени ЄС, традиційні адвокати європейських прагнень Києва, зможуть переконати „стару Європу” піти далі „нової політики сусідства” для України [11].

Тим часом голова групи дружби „Франція – Україна” депутат Т. Мар'яні переконаний: „Україна має посісти своє місце в Євросоюзі, питання лише в тому, коли це станеться”. На його думку, нагальним завданням є врегулювання проблем, що виникають внаслідок приєднання десяти нових членів. Вступ України залежить передусім від неї самої. На початковому етапі не варто порушувати питання про негайний вступ України до ЄС, а укласти білатеральні угоди та намагатися отримати полегшення візового режиму.

Франція стосовно України дотримується обережної позиції, на думку Т. Мар'яні, через свою недостатню обізнаність про нашу країну. Ще й нині обмін різними делегаціями незначний. Предметом дискусій стають, насамперед, такі питання, як наближення України до європейських стандартів демократії; правова захищеність інвесторів (адже були приклади, коли деякі французькі підприємці започатковували свій бізнес в Україні, однак він руйнувався шляхом сфабрикованих процесів).

Т. Мар'яні вважає, що Україна має виявити ініціативу щодо розширення співробітництва з Францією [12].

Міжнародний коментатор Б. Гета розглядає дві можливі перспективи розвитку відносин ЄС з Україною. Перша – зачинити двері перед Україною і Туреччиною, запропонувавши їм звичайне „партнерство”. На практиці це означає: не ламати голову над вирішенням складної проблеми, а скерувати ці країни до „іншого горизонту” – до Росії та мусульманського світу. Інша – відважитись на процес інтегрування України і Туреччини, пришвидчити їх об'єднання з ЄС, аби створити європейський авангард, який дозволить ЄС розширитись без ослаблення. Б. Гета зазначає, що це нелегкий шлях, але в глобалізованому світі, де Європі треба зміцнюватись економічно й політично, його необхідно подолати [13].

Ймовірно, українцям непросто розібратися в нюансах французьких підходів до проблеми „Україна – ЄС”. На умовах конфіденційності один з французьких високопосадовців визнав, що Україна має підстави бути розчарованою французьким ставленням до цієї проблеми. Франція схильна розвивати політику сусідства ЄС, проте вона вважає передчасним вести мову про вступ України до Євросоюзу. Україна сприймає таку політику як нерішучість та обережність французів на тлі підходів інших країн ЄС. Однак Франція не ставить жодних перепон розриву співпраці, і якщо вона не веде зараз мови про вступ України

до ЄС, то це зовсім не означає рішучого „ні”. Франція наполягає на необхідності діалогу та активізації взаємин з Україною. Французи симпатизують новій українській владі. У європейців з’явилася надія на успіх демократичних реформ в Україні, вони розуміють, що успіхи України – в інтересах усіх європейців [14].

В журналістських колах Франції є розуміння, що великі європейські країни і, особливо, Франція, які мали тенденцію розглядати Україну таким собі доважком Росії, приреченим завжди лишатися під її „опікою”, тепер стали свідками народження нової геополітичної конфігурації. Не виключено, що події в Україні з „мрією про Європу” її нової генерації та боротьбою з корумпованим режимом матимуть вплив на інші колишні радянські республіки. (Йдеться, передусім, про Молдову і Білорусь). Є думка, що прагнення українців до ЄС необхідно підтримувати, хоча перспектив інтеграції України в НАТО і ЄС ще досить примарні [15]. Вже на самому початку „помаранчевої революції” М. Мандрас, яка досліджує ситуацію в країнах СНД, заявила, що Україна після Л. Кучми не буде антиросійською, вона матиме торгові та культурні зв’язки з росіянами, але захищатиметься від втручання Москви у свої внутрішні справи. Україна не обиратиме Схід чи Захід – вона робитиме вибір між демократією та авторитаризмом [16].

Відтак можна зробити загальні **висновки** та запропонувати деякі **рекомендації** щодо поліпшення французько-українських відносин:

1. Необхідно активізувати білатеральні політичні контакти. Адже до 2005 року вони були незначними.

2. Існує нагальна потреба у виробленні стратегічних поглядів на розвиток французько-українських взаємин, які мають спиратися більше на ідею „розбудови спільної Європи” як простору безпеки та миру, а не розроблятися з огляду на можливу конфронтацію України з Росією через українські прагнення інтегруватися в європейські та євроатлантичні структури. В цьому сенсі негативним є те, що вже майже забуто загальноєвропейські ідеї французьких президентів Ш. де Голля („Європа від Атлантики до Уралу”) та Ф. Міттерана („європейська конфедерація”), які ґрунтувалися саме на засадах співробітництва.

3. Досягненням слід вважати не кількість підписаних угод, які можуть лишитися незреалізованими, а рівень реалізації конкретних заходів білатерального співробітництва. Уважний аналіз може виявити сфери, де французька допомога і досвід можуть зіграти певну позитивну роль. Франція, наприклад, перейшла до формування своїх збройних сил на професійній основі, а в Україні цю проблему проголошено одним з пріоритетних завдань. Отже, це може бути однією з тих сфер, де Франція може поділитися своїм досвідом, надати практичні консультації.

4. З французького боку необхідно посилити аналіз подій в Україні в

контексті розуміння становлення незалежної держави та формування єдиної політичної нації. Зайва проекція поглядів офіційної Москви на українські реалії породжує небезпеку потрапити в дипломатичну пастку та гіперболізувати окремі питання (наприклад, статус російської мови в Україні), з якими французам варто ознайомитися безпосередньо, а не через рефлексії деяких російських політиків. З українського боку важливо посилити саме прагматичний, а не декларативний вимір французько-українських відносин. Різниця менталітетів (так звана картезіанська логіка, схильність французів до конкретики, які можуть сприйматися українцями як небажання активізувати співробітництво і прохолоду при реалізації співпраці; підвищена слов'янська емоційність, яка може витлумачуватись французами як невірноваженість і небажання сконцентруватися на практичних складових співпраці та конкретних шляхах її реалізації), повинна враховуватися обома сторонами.

5. Корисно буде, якщо Франція підтримуватиме зв'язки з українцями, які пройшли навчання у Франції і працюють нині в державних структурах України, шляхом надання інформації та допомоги їм у висвітленні саме французького досвіду і підходів, про які в Україні просто не знають. Слід активніше залучати таких фахівців для презентації українських реалій у Франції.

6. В Україні, яка стала на шлях євроінтеграції, слід ставитися до французько-українських взаємин як до суттєвого індикатора прогресу на цьому шляху. Нагальною є проблема гарантування цивілізованих норм і умов бізнесу та юридична захищеність підприємців в Україні; нестабільність у сфері бізнесу невідповідність українського законодавства нормам європейського права відлякуватиме французьких бізнесменів, а звідси й низький рівень французьких інвестицій в українську економіку.

Література:

1. **Montbrial Thierry de.** L'Ukraine joue son unite et son identite // Le Monde. - 16 dec. 2004.
2. Cite par Alain Guillemoles, Meme la neige etait orange. La revolution ukrainienne. - Paris: Les petits matins, - 2005, - p. 75.
3. Entretien a France-Inter, 28 dec. 2004.
4. www.archiquo.nouvelobs.com/cgi/une?date=20041227.
5. Premier ministre d'Ukraine I. Tymochenko continue de croire a l'Europe // Le Monde. - 13 juin 2005.
6. Compte rendu de l'entretien avec M. Iouchtchenko, president de l'Ukraine // www.elysee.fr/elysee/francais/actualites/a_1_elysee/2005/novembre/compte_rendu_de_l_entretien_avec_m_viktor_iouchtchenko_president_de_l_ukraine.32035.html

7. Le president Iouchtchenko a Paris. - Le Figaro. - 18 novembre 2005.
8. En visite a Paris, Viktor Iouchtchenko plaide pour une integration europeenne de l'Ukraine // Le Monde. - 16.11.2005.
9. **Лазарєва Алла.** Французькі примхи // Дзеркало тижня. - 12 лютого 2005.
10. La Bordurie sous Plexiglas comme dans Tintin (Entretien avec Jacques Sapir) // www.humanite.fr/popup_print.php3id_article=450542
11. **Dubien Arnaud, Duchene Gerard.** Ukraine 2004. L'heure des choix / / Le courrier des pays de l'Est. - № 1047 - janvier-fevrier 2005.
12. Інтерв'ю з Тьєрі Маріані, депутатом Національних Зборів Франції, голови групи дружби „Франція –Україна”. Париж. - Франція. - 11.05.2005.
13. **Guetta Bernard.** Le nouveau pretendant de l'Europe // France Inter. Chronique du 24 janvier 2005.
14. Інтерв'ю з французьким державним службовцем. Париж. - Франція. - 21 квітня 2005.
15. **Nougayrede Natalie.** Les consequences regionales de la revolution en Ukraine // Le Monde. - 05. 01.2005.
16. **Mendras Marie.** La methode Poutine echoue en Ukraine – novembre 2004 // www.ceri-sciences-po.org

Рада національної безпеки в системі зовнішньої політики США

Ірина Дудко,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичної історії
Київського національного
економічного університету

У статті аналізуються тенденції становлення, а також реорганізаційних змін і функціонального спрямування Ради національної безпеки в системі зовнішньополітичного механізму США у постбіполярні часи.

Розгляд тенденцій сучасної зовнішньої політики США об'єктивно вимагає й розгляду принципів формування державних структур, залучених до процесу її реалізації.

Система виконавчої влади США включає в себе значну кількість відомств, пов'язаних із зовнішньою політикою країни: Раду національної безпеки (РНБ), Держдепартамент, Міністерство оборони, Центральне розвідувальне управління, Департамент внутрішньої безпеки (ДВБ), Департамент юстиції, а також департаменти торгівлі, фінансів, енергетики... Та саме РНБ традиційно посідає в цій сукупності особливе місце. Це, на думку аналітиків, пояснюється не тільки безпосередньою підпорядкованістю цієї структури президентові, а й закріпленою за нею функцією координації діяльності інших відомств, причетних до формування та реалізації зовнішньої політики держави, залишаючись при цьому головним дорадчим органом при президентові [1, р. 47]. Саме це традиційно зумовлює науковий інтерес до діяльності РНБ, причому в постбіполярних умовах такий інтерес значно підвищився. Йдеться не тільки про специфічні реорганізаційні зміни зовнішньополітичних відомств США під впливом кардинальних трансформацій системи міжнародних відносин в сучасних умовах, а й про нові тенденції функціонування виконавчої влади країни в цілому під впливом як зовнішньополітичних, так і внутрішніх (функціональних) змін. Слід додати, що сучасна вітчизняна історіографія ще не здійснила досліджень, які б відображали тенденції розвитку зовнішньополітичних структур

США і, зокрема, РНБ в постбіполярний період. Аналіз цієї проблематики стосується лише періоду 1940 – 1980-х років [2 – 6].

Отже, вивчення проблем функціонального забезпечення американської зовнішньої політики диктує необхідність нових розвідок стосовно діяльності зовнішньополітичних відомств США, причому тенденції формування таких досліджень передбачають як узагальнення вітчизняних джерел, так і аналіз сучасної американської літератури, а також доступних для аналізу документів, що стосуються діяльності відповідних відомств США, насамперед – РНБ. Серед проблем, які набувають при цьому особливої актуальності – традиційні, характерні для біполярного часу, і специфічні, визначені постбіполярним періодом, риси організаційної будови і функціонування РНБ, система взаємодії президента і РНБ як механізму реалізації зовнішньої політики або, іншими словами, керівництва зовнішньополітичним процесом у постбіполярні часи.

Слід зазначити, що структура, роль та функціональне спрямування РНБ в системі зовнішньополітичного механізму США вперше були визначені Актом національної безпеки від 1947 року, а потім доповненнями до цього Акту від 1949 року, а також Реорганізаційним планом від 1949 року. Щодо структури, то, ставши компонентом Виконавчого офісу президента, РНБ мала складатися з Ради – формального органу вироблення рішень, представленого високопрофесійними спеціалістами з проблем зовнішньої політики (як правило, керівниками провідних підрозділів зовнішньополітичного механізму) та невеликого штату підтримки Ради для здійснення порад президентові і координації процесу забезпечення національної безпеки країни [7].

Офіційно метою функціонування РНБ було визначено раціоналізацію процесу забезпечення національної безпеки і формалізації участі президента у керівництві зовнішньою політикою держави через бюрократію зовнішньополітичних відомств та – особливо – військових. Від самого початку функціонування Ради президенти виявили тенденцію до використання її і в дещо іншому напрямі. Йдеться про відверте перебирання президентом функцій керівництва зовнішньополітичним механізмом і формування через РНБ надійної опори глави держави в його протидії прошаркам державної бюрократії, які могли б мати протилежне за президентське бачення завдань і шляхів реалізації зовнішньої політики. Згодом ця тенденція забезпечила не тільки перетворення РНБ і загалом Білого дому в центр формування зовнішньої політики, а й можливість перерозподілу впливів у межах самої Ради із зменшенням ролі органу формування рішень і зростання ролі радника з питань національної безпеки та, відповідно, штату РНБ з наданням йому незалежних джерел інформації, а відтак і можливості надавати

Ірина Дудко

президентові консультації та поради незалежно від інших структур.

Розглядаючи процес формування політики на президентському рівні в другій половині XX століття, американські дослідники називають три його головні етапи. Перший етап – президентство Г. Трумена і Д. Ейзенхауера, за яких РНБ (як і штат підтримки) використовувалась як дорадчий орган при президенті, що забезпечує зв'язки (довірчі стосунки) президента з кабінетом секретарів та департаментами державного механізму США. Другий етап пов'язаний з президентством Дж. Кеннеді і Л. Джонсона. Тоді роль РНБ як формального органу формування рішень зменшилася з одночасним зростанням ролі радника з питань національної безпеки і штату РНБ, які починають протистояти провідним структурам зовнішньополітичного механізму, насамперед – Держдепартаменту США. Третій етап – президентство Р. Ніксона і всіх його наступників: радник з питань національної безпеки і штат РНБ почали відігравати провідну роль у процесі формування зовнішньої політики на президентському рівні [8].

На нашу думку, такий підхід аналітиків не можна прийняти без застережень, адже, попри зростання впливу радника з питань національної безпеки і штату РНБ в системі зовнішньополітичного механізму США, суттєву роль у процесі формування і реалізації зовнішньої політики продовжували відігравати й інші агенції, зокрема Держдепартамент. Водночас цей підхід відображає певні суттєві особливості процесу прийняття зовнішньополітичних рішень на президентському рівні, пов'язані з перетворенням РНБ на головний консультаційний орган президента в межах Білого дому і всієї виконавчої влади щодо проблем зовнішньої політики. З іншого боку, може йтися про те, що саме РНБ (насамперед – через радника з питань національної безпеки і штату РНБ) перебрала на себе функції контролю щодо підготовки рішень на президентському рівні як через координацію майже усього обсягу необхідної для цього інформації, так і діяльності залученої до зовнішньополітичного механізму бюрократії.

Зазначені принципи, утвердившись у біполярний період, чітко проявлялись і в постбіполярні часи, хоча різний стиль керівництва зовнішньополітичним механізмом з боку президентів зумовив і різний ступінь ефективності та вагомості РНБ як важеля формальних зв'язків у межах зовнішньополітичного процесу США.

Керівництво зовнішньополітичним механізмом через формальний посередницький процес, що здійснювався штатом РНБ і координувався радником з питань національної безпеки, було особливо очевидним, наприклад, в часи президентства Дж. Буша-старшого. Так, збір інформації і підготовка політичних рекомендацій здійснювалися за допомогою РНБ через посередницькі групи різного рівня – для вищих урядовців, безпосередньо залучених до підготовки найважливіших і

узагальнюючих рішень зовнішньої політики, і груп бюрократії, що відповідали за аналіз менш важливих проблем, сфокусованих переважно на географічних чи функціональних напрямках діяльності зовнішньополітичного механізму країни [9 – 10].

На практиці координацію діяльності зовнішньополітичного механізму за адміністрації Дж. Буша-старшого здійснювали Б. Скоукрофт як радник з питань національної безпеки та його заступник Р. Гейтс: вони очолювали, відповідно, два провідні координаційні комітети РНБ – Комітет голів як групи рівня президентського кабінету (NSC Principals Committee – NSC/PC) і комітет заступників голів як групи рівня заступників секретарів (NSC Deputies Committee – NSC/DC). Крім цих комітетів у межах адміністрації Дж. Буша-старшого діяла ще низка політичних координаційних підконтрольних РНБ комітетів (NSC/PCC), що виступали в якості посередницьких груп між двома провідними комітетами і, у свою чергу, РНБ та іншими структурами зовнішньополітичного механізму в цілому. Саме ці політичні координаційні комітети виконували головний обсяг роботи щодо формулювання політичної платформи для її розгляду на більш високому рівні, а також контролю і координації кроків з реалізації прийнятих рішень. Ці комітети, або робочі групи, організовані за регіональним (країни Європи, СРСР, країни Латинської Америки) та функціональним (контроль за озброєннями, обороною, розвідкою) принципом, очолювалися помічниками секретарів (міністрів) – помічниками держсекретаря щодо регіонального напрямку і помічниками міністрів оборони, фінансів, директора ЦРУ і т. д. щодо функціонального напрямку діяльності. Водночас для підвищення контролю і координації діяльності цих груп з боку Білого дому виконавчими секретарями кожного з політичних координаційних комітетів призначалися члени штату РНБ.

Така система передбачала, що комітет заступників голів через заступника секретаря з питань національної безпеки контролював роботу інших координаційних комітетів і формулював рекомендації для комітету голів і безпосередньо штату РНБ, а комітет голів, у свою чергу, виступав як виконавчий комітет РНБ під керівництвом радника з питань національної безпеки, що безпосередньо підпорядковувався президентові. Ця схема не тільки сприяла централізації контролю щодо зовнішньополітичного механізму, відводячи особливу роль в реалізації такого контролю РНБ, а й забезпечувала чітку роботу самої Ради як провідної структури, відповідальної за формування зовнішньополітичного курсу країни [11].

Слід зазначити, що успіх в реалізації налагодженого функціонування РНБ за Дж. Буша-старшого пов'язується переважно і з призначенням на посаду радника з питань національної безпеки відомого політичного функціонера Б. Скоукрофта, що добре зарекомендував себе в РНБ ще

Ірина Дудко

коли цим органом керував Г. Кіссінджер (президентство Р. Ніксона), а потім, в останній період президентства Дж. Форда, був радником з питань національної безпеки. Він відзначився також як голова президентського комітету з розслідування скандалу Іран-контра за часів президентства Р. Рейгана.

Стиль Б. Скоукрофта як керівника відзначався неформальністю та інтенсивністю зв'язків з президентом. Йому вдалося підтримувати позитивні стосунки з іншими агентствами і, зокрема, Держдепартаментом, що дало аналітикам підстави розглядати діяльність зовнішньополітичної бюрократії в часи Дж. Буша-старшого як одну з найбільш ефективних президентських команд. Якщо додати до цього досить чітко сформульовану зовнішньополітичну платформу США на переломному етапі світового розвитку (розпад СРСР, об'єднання Німеччини), а також успішне проведення низки зовнішньополітичних, у тому числі й силових операцій („Справедлива справа” в грудні 1989 року в Панамі, „Буря в пустелі” в грудні 1991 року в Кувейті), зовнішньополітичну команду Дж. Буша-старшого розглядають як одну з найрезультативніших в американській історії постбіполярного періоду [1, р. 47, 50].

Досить високий рівень ефективності механізму координації і посередництва в межах зовнішньополітичної бюрократії, забезпечений за Дж. Буша-старшого через РНБ, зумовив звернення до Ради як важеля зовнішньополітичного механізму й наступного президента – Б. Клінтона, хоча саме в цей період стався помітний перехід від формального процесу прийняття рішень на президентському рівні, що мав узагальнювати підготовчу роботу підпорядкованої президентові бюрократії, до неформального процесу, побудованого переважно на консультаціях президента з найближчими радниками зі сфери зовнішньополітичного механізму. Так, особистих преференцій, особливо в перший термін президентства Б. Клінтона, набули неформальні зустрічі президента з держсекретарем У. Кристофером, а потім з М. Олбрайт, радником з питань національної безпеки Е. Лейком, міністром оборони Л. Еспіном та наступником Л. Еспіна У. Перрі. Такий підхід сприймався (і сприймається) деякими американськими аналітиками як прагнення Б. Клінтона віднайти збалансований метод керівництва зовнішньополітичним механізмом, хоча зворотною стороною цього (особливо протягом першого строку президентства Б. Клінтона) був брак чітко сформульованої стратегії адміністрації на зовнішній арені – тенденція, що викликала гостру критику опонентів президента, насамперед з табору Республіканської партії.

Щодо РНБ, то її діяльність в адміністрації Б. Клінтона зосереджувалась, насамперед, на виробленні попередніх рішень, причому специфікою функціонування Ради за таких обставин стало не тільки

розширення її загального складу, а й зростання чисельності підрозділів. Йдеться, передусім, про розширення представництва комітету голів РНБ, до складу якого, поряд з президентом, віце-президентом, держсекретарем, міністром оборони як постійними членами (згідно з Законодавчим актом 1947 року) та директором ЦРУ, головою комітету начальників штабів як радниками РНБ, що могли відвідувати її засідання, додавались такі нові члени, як міністр фінансів, представник США в ООН, помічник президента з питань національної безпеки, помічник президента з економічної політики та голова адміністрації президента. На засідання Ради могли запрошуватися міністр юстиції, голови виконавчих департаментів та агентств, спеціальні (затверджені законодавством) радники РНБ та інші посадовці вищого рівня як спеціалісти в галузі зовнішньої політики.

Зазнала змін і структурна будова РНБ, де замість офісу з європейських справ з'явилися офіс у справах Західної Європи, офіс у справах Росії, України, Євразії, а також утворено інші офіси, що відображали найбільш актуальні аспекти зовнішньої політики адміністрації Б. Клінтона [12, р. 42 – 73]. Крім того, для координації та централізації внутрішньо- і зовнішньоекономічної політики за умов, коли проблеми світової економіки посіли особливе місце у зовнішньополітичній стратегії США, було утворено Національну економічну раду під керівництвом спеціального помічника (радника) президента з економічної політики та штату аналітиків, побудованого за зразком РНБ. Це утворення мало посилити можливості президента керувати зовнішньополітичною і зовнішньоекономічною бюрократією, і, зокрема, тими її прошарками, що мали можливість безпосередньо впливати на прийняття рішень на президентському рівні [11].

В цілому організаційні зміни за часів Б. Клінтона призвели до значного структурного зростання РНБ, чисельність якої (більше ста осіб у період другого президентства Б. Клінтона) була найбільшою за всю історію Ради. Водночас ефективність цієї структури в системі зовнішньополітичних відомств не була досить показовою з урахуванням специфіки підходів Б. Клінтона до керівництва зовнішньополітичним процесом, де особливої ваги набували не стільки чітко визначені механізми, скільки неформальні впливи на президента його радників зі сфери зовнішньої політики. Так, не можна не відзначити, наприклад, набуття особливої ваги в системі американської адміністрації держсекретаря М. Олбрайт, яка протягом усіх восьми років президентства Б. Клінтона була активною учасницею найбільш важливих і драматичних подій, що стосувались зовнішньої політики, і чий вплив на процес формування і реалізації зовнішньополітичного курсу США був набагато помітнішим, ніж вплив, скажімо, радника з питань національної безпеки Е. Лейка попри його значний досвід роботи в системі

Ірина Дудко

зовнішньополітичних відомств країни. Е. Лейк і його заступник С. Бергер (з 1997 року С. Бергер стає радником з питань національної безпеки після призначення Е. Лейка директором ЦРУ) піддавались постійній критиці з боку оглядачів зовнішньополітичної діяльності американської адміністрації як за недостатню ефективність дій щодо управління штатом Ради і посередницької (координаційної) роботи в межах зовнішньополітичного механізму, так і за надмірне прагнення будь-що зберегти консенсус зовнішньополітичних структур президентського рівня, що перешкоджало необхідному рівню фахових консультацій з боку РНБ, а також негативно позначалося на результатах зовнішньополітичних операцій США [1, р. 51].

Характерно, що чергові зміни, які розпочалися з обранням президентом Дж. Буша-молодшого, спрямовувалися на підвищення ефективності діяльності Ради в системі зовнішньополітичного механізму як через вдосконалення її структури, так і залучення до неї нових професіоналів. Так, радником з питань національної безпеки в січні 2001 року було призначено К. Райс – професора політичних наук, фахівця з питань радянської і східноєвропейської зовнішньої та оборонної політики, що вже мала значний досвід роботи у зовнішньополітичних відомствах, включаючи й (за часи Дж. Буша-старшого) в РНБ США [13].

При збереженні у незмінному вигляді сформованого в часи Б. Клінтона складу вищого консультативного органу (Комітету голів) РНБ, К. Райс ініціювала скорочення на третину штату Ради і провела його реорганізацію відповідно до сформованих новою адміністрацією національних інтересів, зокрема й спрямування зовнішньополітичної діяльності на посилення оборонної ініціативи, включаючи національну систему ПРО, а також реалізацію прагматичних підходів щодо надання допомоги новим демократіям тощо.

В сенсі зазначеного, наприклад, було проведено об'єднання відділів, які окремо опікувалися проблемами Європи, країн пострадянського простору, Балканського півострова – тенденція, що не тільки відображала наміри нової адміністрації скоротити присутність США на Балканах, а й відмовитися від виокремлення лінії на підтримку нових демократій із загальноєвропейської чи азійської стратегії. К. Райс та її команда значно змінили й структуру відділів РНБ за географічною ознакою, об'єднуючи країни в такий спосіб, щоби краще враховувалися зовнішньополітична стратегія та орієнтири США. Так, країни Південно-Східної Азії, які за Б. Клінтона були об'єднані з країнами Близького Сходу, знову було віднесено до відділу Азії, а країни Близького Сходу, у свою чергу, були об'єднані в одному відділі з країнами Північної Африки.

Щодо посад керівників новоутворених відділів, то на них, на пропозицію К. Райс, призначалися не ідеологи (винятково представники Республіканської партії), а досвідчені фахівці з проблем зовнішньої

політики, що вже проявили себе в попередні роки. Так, новим директором відділу у справах Європи і Євразії став Д. Фрейд – кадровий співробітник зовнішньополітичних відомств з досвідом роботи в Центральній Європі та СРСР, що працював в РНБ адміністрації Б. Клінтона і відіграв помітну роль у розширенні НАТО. Новим директором відділу Азії став Дж. Паттерсон як фахівець з проблем Японії, що працював в РНБ під керівництвом Б. Скоукрофта. Директором відділу у справах Близького Сходу та Північної Африки став кадровий співробітник РНБ за часів Б. Клінтона Б. Райдель, а керівником управління у справах Західної півкулі – кадровий співробітник зовнішньополітичних відомств Дж. Мейсто.

Інші помітні новації в межах РНБ, ініційовані К. Райс, були пов'язані з ліквідацією юридичного відділу, а також низки інших відділів, зокрема тих, що опікувалися питаннями екології, охорони здоров'я, зв'язку тощо, тоді як відділ транснаціональної загрози, наприклад, утворений ще за Б. Клінтона і очолюваний тоді ж Д. Кларком, до подій 11 вересня 2001 року продовжував діяти майже у незмінному вигляді [14].

Не можна не визнати суттєвого характеру змін, проведених в РНБ командою К. Райс, – при вельми суперечливих наслідках цих змін в системі зовнішньополітичного механізму країни. Може йтися, з одного боку, про значне зростання впливу РНБ як структури і, відповідно, радника з питань національної безпеки як голови цієї структури щодо прийняття зовнішньополітичних рішень на президентському рівні. Причому, це відбувалося всупереч прогнозованої деякими аналітиками ситуації, за якою К. Райс мала значно поступатися за впливами таким політичним діячам, як Р. Чейні – глава адміністрації, К. Пауелл – держсекретар чи Д. Рамсфелд – міністр оборони. Слід визнати, що К. Райс не тільки стала першою серед рівних в системі вищих посадовців і радників президентського рівня, а й забезпечила чільне місце РНБ в системі зовнішньополітичного механізму США. Окресливши первісно функції Ради як реалізацію координаційної роботи діючих у сфері зовнішньої політики відомств або, більш конкретно, за словами самої голови РНБ, „як обробку швів з ущемленням зв'язків: між численними відомствами, розгорнутими Сполученими Штатами у всьому світі” [14], К. Райс надала цьому процесові політичного значення, що, зрештою, зумовило визнання РНБ протягом першого строку дії адміністрації Дж. Буша-молодшого в якості головного інструмента щодо відображення позицій президента у зовнішньоекономічній, зовнішньополітичній та дипломатичній сферах.

Втім, ані РНБ, ані зовнішньополітичний механізм США в цілому не виявили високої дієздатності перед загрозою та атаками міжнародного тероризму, що стало підставою для критики дій уряду Дж. Буша-молодшого з боку конгресу, мас-медіа, політичних і громадських кіл країни. Відповідною реакцією щодо цього стало не тільки утворення

Ірина Дудко

незалежної комісії конгресу (так званої комісії 9/11) стосовно аналізу стану зовнішньополітичного механізму з подальшими рекомендаціями його трансформаційних змін [15 – 16], а й персональні слухання К. Райс як радника з питань національної безпеки в сенатській комісії (квітень 2004 року) у зв'язку із звинуваченнями в недостатньому рівні пильності та ефективності дій РНБ, і, зокрема, підпорядкованих їй служб розвідки перед загрозою терористичних атак у вересні 2001 року [17].

Відтак, повністю об'єктивними можуть видаватися кадрові зміни в системі структур національної безпеки з призначенням у січні 2005 року на посаду радника з питань національної безпеки нової особи – Ст. Дж. Хедлі як кадрового фахівця з питань зовнішньої політики, який працював заступником К. Райс протягом першого строку президентства Дж. Буша-молодшого [18]. Такий підхід не виключає зусиль на зміцнення функціональної ваги РНБ за умов зростання транснаціональних (наприклад, міжнародний тероризм) загроз національній безпеці США із збереженням за РНБ ролі провідного механізму в системі підготовки і реалізації зовнішньополітичних рішень на президентському рівні.

Водночас призначення К. Райс у січні 2005 року на посаду держсекретаря (замість К. Пауелла) із збереженням особливої ваги цієї посадової особи в дипломатії і зовнішньополітичній діяльності Дж. Буша-молодшого дає можливість стверджувати, що визначення надалі центру політичного керівництва зовнішньополітичним механізмом в діяльності чинної адміністрації може пов'язуватися не із зазначеною структурою, а з впливами окремих радників, або навіть радника, що посідає провідний пост. Може йтися при цьому про зростання неформальних зв'язків у системі керівництва зовнішньополітичним механізмом з боку президента, а також про переміщення центру зовнішньополітичного процесу США від РНБ до інших впливових структур, серед яких особливе місце можуть посісти Держдепартамент і утворена 2002 року Рада внутрішньої безпеки [19] або (з урахуванням останніх реформ) міністерство оборони чи навіть розвідувальне відомство.

За таких обставин місце РНБ в системі американського зовнішньополітичного механізму, як і схема функціонування самої системи, визначені не чітко. Так, реформи, що здійснювалися відносно РНБ в постбіполярний період, стосувались переважно її внутрішньої структури, не зачіпаючи суттєво (за винятком періоду президентства Дж. Буша-старшого) системи внутрішніх зв'язків державного механізму – тенденція, що зумовлювала ступінь використання координаційних функцій РНБ особистим ставленням до цієї проблеми президентів. Зростання ж ваги неформальних зв'язків в адміністративній діяльності американських президентів пов'язується, як нерідко підтверджує практика, не тільки з посиленням суб'єктивності оцінок вищого керівництва відносно внутрішньої і зовнішньої політики, а й

непередбачуваністю наслідків політичного курсу для національних інтересів країни.

Зазначене не може не враховуватись при аналізі специфіки функціонування американського зовнішньополітичного механізму, також як і підходів щодо формування найважливіших зовнішньополітичних рішень на президентському рівні. Йдеться про додаткові чинники розгляду тенденцій сучасного зовнішньополітичного курсу США, висновків, які стосуються перспектив його реалізації з урахуванням як міжнародного становища, потреб внутрішнього розвитку, так і функціонального забезпечення процесу керівництва державним механізмом з боку президента країни.

Література:

1. After the End. Making U. S. Foreign Policy in the Post-Cold War World. / Ed by Scott J. M. – Durham and London: Duke University Press, 1998. – 427.
2. **Иванян Э. А.** Белый дом: Президенты и политика. – М.: Политиздат, 1979. – 383 с.
3. Механизм формирования внешней политики США. – М.: Наука, 1986. – 203 с.
4. Политические институты США: История и современность. – М.: Наука, 1988. – 272 с.
5. Современные Соединенные Штаты Америки. – Энциклопедический справочник. – М.: Политиздат, 1988. – 542 с.
6. США: внешнеполитический механизм. Организация, функции, управление. – М.: Наука, 1972. – 368 с.
7. Establishment of the National Security Council. Membership of the National Security Council. National Security Function. – <http://www.whitehouse.gov/nsc/>.
8. **Destler I. M., Gelb L. H., Lake A.** Our Worst Enemy: The Unmaking of American Foreign Policy. – New York: Simon and Schuster, 1984.
9. **Hoffman D.** President Scales Back National Security Council. – Washington Post. – February 3, 1989. – P. A.8.
10. **Rosenthal A.** Scowcroft and Gates: A Team Rivals Baker. – New York Times. – February 21, 1991. – P. A.6.
11. History of the National Security Council, 1947 – 1997. – <http://www.whitehouse.gov/nsc/history.html>.
12. **Ripley R. B., Lindsay J. M.** US Foreign Policy After the Cold War. – Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1997.
13. Biography of Dr. Condoleezza Rice. National Security Advisor. – <http://www.whitehouse.gov/nsc/ricebio.html>.
14. Реструктуризация Совета национальной безопасности США. –

Ірина Дудко

<http://npc.sarov.ru/digest/12001/appendix 2.htm>.

15. About the Commission. – <http://www.9-11commission.gov/about/index.htm>.

16. Commission on Terrorist Attacks upon the United States. Executive Summary. – http://www.9-11commission.gov/report/9-11Report_Exec.htm.

17. Dr. Condoleezza Rice's Opening Remark to Commission on Terrorist Attacks. The National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States. Hart Senate Office Building/ Washington, DC April 8, 2004. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/04/20040408.html>.

18. Biography of Stephen Hadley, Assistant to the President For National Security Affairs. – <http://www.whitehouse.gov/nsc/hadleybio.html>.

19. **Дудко І.** У рамках антитерористичної стратегії. Рада внутрішньої безпеки і департамент внутрішньої безпеки в системі президентської влади США: від адміністративних до політичних змін. // Політика і час. – №12. С. 50 – 56.

Ісламський фундаменталізм як політична доктрина

Андрій Єдаменко,

аспірант кафедри політології

філософського факультету

Національного університету ім. Т. Шевченка

У статті аналізуються причини виникнення та швидкого поширення сучасних фундаменталістських ідей в країнах мусульманського Сходу та можливі наслідки прискореної політизації ісламу в умовах глобалізації світових процесів.

Однією з глобальних тенденцій суспільного розвитку кінця XX – початку XXI століть є процес релігійного відродження. Ісламський фундаменталізм у його легальних проявах виступає як уособлення сподівань та інтересів великих соціальних груп та прошарків і користується значним впливом у сучасному світі. Розмах цього процесу, залучення до нього держав і народів по суті роблять ісламський фундаменталізм впливовим суб'єктом світової політики.

Аналіз проблем, викликаних посиленням ідей „ісламського фундаменталізму” вимагає об'єктивного дослідження, а пошук шляхів їх вирішення потребує зваженого й неупередженого підходу. Це викликано не лише загрозливим характером будь-яких екстремістських проявів релігійного характеру, які загострюються в наш час, але й делікатністю релігійного аспекту проблеми. Багатоплановість цієї проблематики передбачає розгляд досить складної і багато в чому суперечливої сукупності як внутрішніх, так і зовнішніх передумов соціально-економічного і політичного характеру. До них можна віднести суперечності „наздоганяючої модернізації”, деформуючу роль „залежного розвитку”, демографічні диспропорції, інструментальне використання ісламу в цілому як мобілізуючої ідеології.

Слід відзначити наявність постійної дискусії у сходознавчій політичній думці щодо співвідношення внутрішніх і зовнішніх причин зближення ісламу і політики, а також факторів, які сприяють появі і розвитку ісламізму як ідеологічної доктрини.

На жаль, у вітчизняній науковій думці дослідженню цієї проблематики

надається ще мало уваги. Основний масив наукових праць належить зарубіжним вченим. Зокрема, варто відзначити праці російських дослідників, присвячені безпосередньо теорії й практиці ісламського фундаменталізму (А. Ігнатенко, А. Малашенко, В. Наумкін, А. Германович). Визначенню політологічного спрямування ісламського фундаменталізму на пострадянському просторі та аналізу причин відродження ісламу на теренах СНД присвячені монографії К. Полякова, А. Кудрявцева, В. Бушкова. Аналіз зміни геополітичної ситуації у зв'язку з появою зон стійкої мусульманської релігійно-політичної активності на пострадянському просторі, залучення колишніх радянських республік до складних зовнішньополітичних відносин мусульманського світу й Заходу досліджують В. Дегоєв, Г. Милославський.

Аналіз літератури свідчить, що більшість досліджень присвячена розкриттю саме екстремістського спрямування ісламського фундаменталізму. Поза увагою залишається аналіз політичної сутності, конкретних форм прояву ісламського фундаменталізму, причин та наслідків політизації ісламу в умовах глобалізації світових процесів.

Сучасні процеси політизації ісламу по-різному розглядаються та інтерпретуються як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Згідно з одним підходом, події у мусульманському світі розглядаються з позицій „відродження ісламу”. Сучасний фундаменталізм, відзначають дослідники цього напрямку, – закономірне явище „ісламського ренесансу”, оскільки воно відображає природне прагнення мусульман до відродження „істинних” ісламських цінностей в умовах наростання уніфікації культур, викликаній глобалізацією. Зокрема, Д. Макаров зазначає: „Визнаючи очевидну роль зовнішнього фактора у розповсюдженні фундаменталістських ідей на Північному Кавказі, слід підкреслити, що цей процес, перш за все, відображає глибинні соціокультурні зрушення у межах місцевих суспільств і нездатність традиційного ісламу забезпечити нові інтелектуальні, духовні, політичні інтереси, які формуються у цих суспільствах” [1, с. 42].

Інші дослідники наголошують на конкретних соціально-економічних інтересах, які стоять за активізацією ісламських рухів. Серед факторів, які сприяють переходу ісламістів до політичного екстремізму, вони називають як нинішню нерівність держав на міжнародній арені, викликану домінуванням США і розвинених країн Заходу, так і невирішеність гострих соціально-економічних проблем у межах безпосередньо ісламського суспільства. Цей підхід трактує проблему „ісламського тероризму” як відображення боротьби за рівноправну участь у здійсненні світової політики, як реакцію на домінування західних країн на міжнародній арені, боротьбу за збереження національного, конфесійного суверенітету, права на соціокультурну самобутність.

Аналіз геополітичних інтересів на міжнародній арені став

визначальним фактором ще одного дослідницького погляду на причини зростаючої політизації ісламу у світі. Зазначається, що за такими рухами як „ваххабізм” в Росії, рух „Талібан” в Афганістані, „салафіти” в Єгипті, стоять певні політичні сили, які використовують радикалізм цих та інших організацій і рухів у власних цілях. З цієї точки зору, ісламські екстремісти є лише знаряддям проведення своєї політики окремими західними та східними державами. Метою здійснення такої політики дослідники вважають: створення і утримання позицій в життєво важливих для цих держав регіонах, встановлення свого контролю над торгівельними шляхами, видобутком і транспортуванням енергоносіїв.

В цілому, аналіз наведених точок зору на проблему поширення ісламського фундаменталізму засвідчує, що в сучасному світі вона є дуже актуальною і не достатньо дослідженою саме в контексті впливу наслідків і можливих загроз, викликаних радикалізацією і політизацією ісламу.

В сучасному світі проблема поширення ідей ісламського фундаменталізму має глобальний характер. На думку науковців, успіх прихильників „чистого” ісламу визначається конкретною політичною позицією держави, яка обирає ісламський шлях розвитку. Це визначається також соціально-економічним рівнем розвитку суспільства, яке починає прагнути до відродження або „істинного” ісламу, або активно засвоює привнесений ззовні іслам, в тому числі й фундаменталістського спрямування.

За останні тридцять років зростання ролі політичного ісламу привернуло увагу як засобів масової інформації, так й академічної науки. Незважаючи на те, що йому дають різні назви, такі як „ісламський фундаменталізм”, „войовничий іслам”, „політичний іслам”, усе це зумовлюється тим, що певна тенденція в ісламському русі набуває все більшого впливу в питаннях політики і безпеки в глобальних масштабах. Неухильна політизація і радикалізація ісламського фундаменталізму розпочалася в 1950-ті роки. Наприкінці 1980-х доктрина ісламського фундаменталізму набуває реальної сили і виходить на міжнародну арену.

У загальному розумінні фундаменталізм – це „громадські ідеологічні релігійні рухи, які проголошують свою відданість вихідним ідеям, приписам, цінностям певних учень, доктрин, які висувають вимоги подолання перекозень, ухилів, ересей, що з’явилися в ході їх розвитку, а також „повернення до джерел” [2, с. 280]. У філософській енциклопедії під релігійним фундаменталізмом розуміється тенденція, яка „виражає негативну реакцію консервативних релігійних кіл (XIX – XX ст.) на секуляризацію науки, культури і суспільного життя, що стало причиною маргіналізації останньої” [2, с. 280 – 281].

Фундаменталісти проголошують своєю метою відновлення в сучасному житті мусульман конкретних інститутів і норм раннього ісламу, тобто

ісламу часів пророка Мухамеда і перших халіфів. Саме в ранньоісламській громаді вони вбачають ідеальне об'єднання віруючих на основі рівності і справедливості.

Прихильники фундаменталізму закликають очистити іслам від пізніших нашарувань, відновити його в первісній чистоті. В цьому вони відрізняються від консерваторів, які вважають, що треба залишити іслам таким, який він є, та від модерністів, котрі прагнуть змінити його, поставити на службу модернізованим секуляриським системам, як аргументацію їх легітимності, шляхом додавання нових положень до релігійних догм і перетлумачення старих. Сутність фундаменталістської ідеї зводиться до твердження, що іслам – це всеохопна світова доктрина, єдиний шлях порятунку для всього людства. Сутність фундаменталізму полягає в тому, що для розуму основи віри є недосяжні. Головне завдання фундаменталізму – захист віри, тому він і асоціюється з необхідністю виконання цього обов'язку.

З іншого боку, фундаменталісти не закликають до повної реставрації минулого, а прагнуть до перетворення сучасності, і власне релігійний елемент відіграє в цьому прагненні службову роль. Сучасний іслам поступово набуває рис, притаманних більше політичній ідеології, ніж релігії. Характерними рисами ісламського фундаменталізму як ідейно-політичної течії є: вимога тотальної ісламізації всіх аспектів життя мусульманських країн, суворе дотримання коранічних приписів, норм шаріату. Однак, на думку фундаменталістів, обґрунтованість введення ісламської форми правління полягає навіть не стільки в універсальності норм шаріату для значної частини мусульманських суспільств, стільки в його альтернативності законодавству, яке приймається згідно із західним шляхом розвитку. Крім того, вони наголошують на життєвості принципів „умми” (мусульманської громади), яка, незалежно від національної та культурної приналежності, об'єднує всіх правовірних.

Суттєвою рисою доктрини ісламського фундаменталізму є також пропаганда економічного та ідеологічного ізоляціонізму мусульманського світу. В межах цієї ідеології критикуються існуючі мусульманські соціально-політичні системи і уряди. В цілому фундаменталісти стоять на антизахідних позиціях, несприйнятті будь-яких західних суспільних моделей, західної культури. Антизахідні мотиви в ідеології фундаменталістів мають важливе пропагандистське значення. Усі проблеми, які існують в сучасному мусульманському світі, зручно пояснювати негативним впливом привнесення західних моделей розвитку в традиційні суспільства Сходу. У порівнянні з цим істинно ісламський шлях розвитку виступає як переконлива і приваблива перспектива для всього суспільства. Звичайно, критичний погляд на такі положення ісламізму знаходить утопічні риси цієї ідеології. Але, як відомо, риси міфологічності і утопічності властиві взагалі будь-якій ідеології. Без них

вона не була б життєздатною.

Разом із тим, аналізуючи еволюцію поглядів мусульманських політичних рухів, російський дослідник М. Піотровський відзначав появу нових рухів, „консервативних за сутністю, але таких, що вдало поєднують мусульманські політичні традиції з перебудованими в мусульманському стилі західними принципами та ідеями” [3, с. 17]. На його думку, така тенденція властива лише тій частині фундаменталістів, які під тиском політичних обставин прагнуть розширити свою соціальну базу, але при цьому зберігають відданість основним положенням „відродженої” політичної доктрини.

Слід зазначити, що в сучасному світі складно знайти цілісні культури, які можна було б віднести до винятково фундаменталістських, скоріше йдеться про певні субкультури. Отже, явище ісламського фундаменталізму не становить єдиної світоглядної системи, а є переважно конгломератом різних теорій, які поєднуються спільністю деяких первісних настанов і спільними поглядами на сучасний світ.

Фундаменталістські течії логічно диференціювати, виходячи з їх релігійно-громадської належності й ідеології, бо практична діяльність різних груп досить мінлива й зумовлюється загальною політичною ситуацією в певній країні й тактичними міркуваннями лідерів різних рухів. Під релігійно-громадською належністю розуміється, зокрема, належність до сунітської чи шиїтської гілки ісламу. Це багато в чому визначає деталі політико-ідеологічної програми, орієнтацію зовнішніх контактів та форми діяльності.

Варто зауважити, що розбіжності, котрі визначаються різною релігійно-громадською приналежністю, не мають абсолютного характеру. Суніти і шиїти проживають разом, в межах однієї держави, а релігійно-політичні організації, що репрезентують їхні інтереси, часто функціонують у взаємозв'язку і співпраці.

В рамках сучасного фундаменталізму існують також певні ідеологічні відмінності. Виокремлюють два головних підтипи: поміркований і екстремістський. Головним критерієм, що їх розділяє, є принцип такфіру – звинувачення в зневірі.

Помірковані фундаменталісти вважають вестернізованих, включених у процес модернізації мусульман, правовірними, хоча й грішними, а право на такфір визнають лише за державою. Екстремісти ж упевнені, що ті, хто позитивно сприймає модернізаційні стратегії перетворень за зразком західних країн, втратили право зватися мусульманами і стали невірними (кафірами). Тому більшість існуючих на Сході суспільств оцінюється екстремістами як антиісламські. Право ж на такфір вони визнають за окремими групами і навіть за кожним „справжнім” мусульманином.

В цілому, відродження ісламського фундаменталізму, яке гостро

проявилось на межі 1970 – 1980-х років, є комплексом процесів, пов'язаних з посиленням політичної ролі ісламу в суспільному житті мусульманських країн. З одного боку, це явище не постає якісно новим феноменом ні в історичному, ні в політичному плані. Протягом усього історичного розвитку ісламська цивілізація зазнавала певного впливу політичних сил фундаменталістської орієнтації.

З іншого ж боку, активізація ісламського фундаменталізму саме як домінуючої ідеології має конкретну основу історичного характеру, яка визначається традиційними соціально-економічними відмінностями між західним і східним суспільством. Сучасний ісламський фундаменталістський рух відзначається більшим ступенем активності і впливовості як всередині ісламських країн, так і на міжнародному рівні.

Російський дослідник К. Поляков зазначає: „Слід визнати, що в останній чверті XX ст. ісламським фундаменталістам вдалося використати невдоволення частини населення для розширення свого ідеологічного впливу. Їхня соціальна база сформувалася багато в чому завдяки специфічній ролі ісламської релігії в політичному житті Сходу” [4, с. 14].

Політологи, відзначаючи різницю між суспільним устроєм у „християнському” і „мусульманському” світі, роблять наголос на тому, що „іслам як релігійна доктрина і форма соціальної організації завжди відігравав на мусульманському Сході трохи іншу роль, ніж християнство в Європі. Він заповнив усі клітини мусульманського суспільства, визначив характер економічних відносин і форми політичної організації, соціальну структуру, культуру і побут правовірних. Духовне життя в мусульманських країнах плине в рамках ісламу і є ісламським як за своєю сутністю, так і за формою. Для мусульманина виступити проти ісламу означає виступити проти всього, що є в житті і в суспільстві, тобто протиставити себе цьому суспільству, опинитись поза ним, поза його законами” [5, с. 465].

Крім релігійних та історичних передумов, розвиток фундаменталістських тенденцій у мусульманських країнах був викликаний сучасними умовами світового розвитку й процесами глобалізації.

Більшість дослідників серед основних соціально-економічних причин політизації ісламу називає такі. По-перше, історична невідповідність інтенсивності зростання товарно-грошових відносин і масштабів відокремлення виробника від засобів виробництва, з одного боку, та їх можливість об'єднання з новими засобами виробництва на капіталістичній основі – з іншого. По-друге, підлегле становище ісламських держав у глобальній капіталістичній економіці. По-третє, кризові явища всередині економіки мусульманських країн, що певною мірою визначаються прискореними темпами модернізації їх господарських систем за

західними зразками, без належного врахування економічних особливостей на локальному рівні.

Серед політичних факторів найпотужніший вплив на розвиток ісламського фундаменталізму справили ісламська революція в Ірані 1979 року, „нафтовий бум” 1970-х років, арабо-ізраїльський конфлікт, війна в Перській затоці 1990 року.

Протягом останніх років відбувається прискорення процесу політизації мас у порівнянні з темпами соціально-економічного розвитку країн поширення ісламу. В соціальному плані це призводить до прискореної диференціації, розмивання патріархальних верств суспільства, великого ступеня урбанізації. Зростає кількість незадоволених економічним станом верств, представники яких є носіями традиційних релігійних поглядів. Вони ворожо ставляться до процесів модернізації суспільно-політичного життя і тому є відкритими для сприйняття фундаменталістських ідей. В цьому контексті цікава позиція російського науковця Г. Мирського. Він, зокрема, пише: „Хоча іслам в принципі не є релігією, яка б була несумісна з демократією і правами людини, її легко використовувати саме в цьому сенсі, експлуатуючи гнів бідних і знедолених народів, які прагнуть перемоги справедливості і тому здатні повірити тим, хто стверджує, що все зло вкорінене у відході ісламського суспільства від „джерел”, від праведного шляху, що всі проблеми принесло народові наслідування чужих норм і цінностей, притаманних Заходу” [6, с. 139]. Ця цитата ще раз підтверджує висловлену вище думку про те, що ісламський фундаменталізм, граючи на антизахідних настроях ісламського суспільства, виступає повноцінною політичною ідеологією з усіма притаманними їй основними ознаками.

Ще одним вагомим фактором політизації ісламу сходознавці вважають „крах ідеалістичних уявлень щодо можливості перетворення колишнього колоніального або напівколоніального суспільства на основі „західних” моделей [7, с. 348 – 350]. Крім того, значна кількість учасників національно-визвольного руху взагалі ототожнює іслам з націоналізмом.

В цілому, відродження ісламського фундаменталізму пов’язане не лише з характером соціально-політичних та економічних перетворень останнього часу, а й з їх суміщенням на досить невеликому історичному проміжку. Сьогодні ні в кого не викликає сумніву, що потужні антизахідні настрої, які експлуатуються adeptами фундаменталістської доктрини, є не лише однією зі складових ідеології, а мають об’єктивну основу історичного характеру.

Історична доля ісламської цивілізації формувалася в рамках духовно-релігійного протистояння з християнським Заходом. У середні віки період розвитку і добробуту мусульманських країн змінився періодом занепаду і підкорення чужій цивілізації. Століття економіко-політичної безправності й гноблення викликали у свідомості мусульманського

суспільства глибоке почуття враженої національної і релігійної гідності та сильні антизахідні настрої.

У наш час Захід також здійснює неоднозначний вплив на незахідний світ: він пропонує йому свої ідеали, нав'язує свої уявлення як заздалегідь більш істинні. Спроби правлячих кіл орієнтованих на Захід держав впровадити західні ідеї в життя зіштовхуються з необхідністю примусу населення до нового, незрозумілого йому способу життя. Прагнення Заходу нав'язати ісламському суспільству цінності й ідеали ліберальної демократії, свободи, західних стандартів життя і розвитку напостовхується на несприйняття населенням, яке живе зараз так, як і століття тому; населення, яке пережило негаразди незавершеної модернізації і яке не бажає знову їх відчувати. Нав'язування традиційному суспільству західних стандартів і моделей розвитку з боку прозахідних еліт породжує тенденції до відторгнення західного впливу будь-яким шляхом, включаючи навіть екстремізм і його крайній прояв – тероризм.

Для країн, що розвиваються, взагалі стало аксіомою, що модернізація економіки і демократизація суспільно-політичного життя, яка здійснюється за зразком західних демократій, викликає лише соціально-економічний і культурний занепад. Однак жодної уваги не звертається на те, що ліберальна демократія, яка сформувалась на Заході в її сучасному вигляді, є результатом еволюції суспільно-політичних інститутів саме на західній основі. Не враховується також і те, що східне суспільство в основному залишається традиційним суспільством, яке суттєво відрізняється від західного типом економічної системи, культурою, соціальною структурою, менталітетом.

Дослідники зазначають, що традиційні суспільства відрізняються від сучасних певними особливостями. Серед них: залежність в організації соціального життя від релігійних чи міфологічних уявлень; циклічність розвитку, колективістський характер суспільства, брак чіткої персоналізації; переважна орієнтація на метафізичні, а не на інструментальні цінності; авторитарний характер влади; брак масової освіти; домінування локального над універсальним [8, с. 45].

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що поява сучасного ісламського фундаменталізму зумовлена сукупністю історичних, ідеологічних і культурних факторів. Вихід ісламських фундаменталістів на міжнародну політичну арену, який супроводжувався встановленням домінуючого ідеологічного впливу на мусульманське суспільство, був спричинений, в основному, дією соціально-економічних чинників. Напружена економічна ситуація дала змогу радикальним ісламським угрупованням отримати симпатії найбільш вразливих верств населення. Основою фундаменталістських рухів спочатку були борці за чистоту ісламу, які вимагали соціальної рівності і справедливості для мусульманського суспільства. Зростання ролі політичного ісламу пов'язане з перетворенням лідерів

фундаменталістської доктрини на виразників інтересів соціальних верств, невдоволених впливом Заходу в цілому та результатами західної модернізації зокрема.

Література:

1. **Макаров Д. В.** Радикальный исламизм на Северном Кавказе. Дагестан и Чечня // Этнополитическая ситуация на Северном Кавказе. - М., 1999.
2. Религиозный фундаментализм // Новая философская энциклопедия. -Т. 4. - М., 2001.
3. **Пиотровский М. Б.** Исторические судьбы мусульманского представления о власти // Социально-политические представления в исламе. - М., 1987.
4. **Поляков К. И.** Арабский Восток и Россия: Проблема исламского фундаментализма. - М., 2003. - 160 с.
5. **Мельник В. А.** Политология. - Минск, 1996.
6. **Мирский Г. И.** Авторитаризм и демократия: две модели? // ПОЛИС (Политические исследования). - 1996. - №6. - С. - 138 - 142.
7. **Примаков Е. М.** История одного сговора. - М., 1985.
8. **Федотова В. Г.** Модернизация „другой” Европы. - М., 1997.

Самоорганізація українського етносу: минуле і майбутнє

Олег Траверсе,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології і соціальних технологій
Національного авіаційного університету

*Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико
М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України,
2005. – 792 с.*

Реалізація національних інтересів і перспективи людського розвитку в Україні належать до найбільш пріоритетних напрямів сучасної вітчизняної гуманітарної думки. Визначення стратегічних орієнтирів у цій царині потребує наукового осмислення в сенсі вироблення теоретичних поглядів щодо соціальних і політичних складових українського державотворення. Науковий колектив Національного інституту стратегічних досліджень спільно з іншими провідними науковими установами України на цьому шляху здійснили крок, який без перебільшення можна вважати етапним. Він пов'язаний з ознайомленням громадськості з результатами дослідження розвитку українського етносу у світовому суспільно-політичному контексті. Колективна монографія „Український соціум” репрезентує результати нових підходів як до розуміння сучасної української дійсності, так і до її джерел.

Книгу відкриває вступне слово директора Національного інституту стратегічних досліджень, народного депутата України І. Гриніва. У ньому зазначається, що колектив дослідників „намагався проаналізувати і визначити вихідні пункти, актуальний стан та подальший маршрут історичного поступу українського суспільства” [с. 7]. Тобто, йдеться про місце та історичне спрямування нашого соціуму в системі конкретних етнічних, національних, економічних, конфесійних, культурних та інших чинників взаємодії (де він з власною необхідністю здійснюється). У монографії представлено ґрунтовні теоретико-методологічні підвалини щодо розуміння сутнісних характеристик української дійсності.

Багатющий матеріал дослідження подається за проблемно-

хронологічним принципом. В одинадцяти розділах послідовно розглядаються: філософія і методологія дослідження українського соціуму; його історико-генетичні виміри; етнічна палітра українського соціуму; український конфесійний плюралізм; національна ідентичність та проблема її збереження; становлення сучасної української держави в контексті національного поступу; духовно культурні виміри українського соціуму; його економічні підвалини; формування громадянського суспільства в Україні; реалії суспільно-політичного життя сучасного українського соціуму; перспективи людського розвитку в Україні. Книга також містить передмову та післямову, інформацію про авторів.

Концептуальні підходи, ключові проблемні питання українського державотворення у дослідженні постійно перетинаються з розглядом проблем соціокультурного розвитку етносу, що сформувався на теренах України. При цьому, держава розглядається як „політичний атрактор самоорганізації” українського етносу [с. 10]. Увага авторів акцентується на моментах суспільної активності у змісті побудови соціальної, демократичної, правової держави і становлення громадянського суспільства, яка зумовлює саме такий (а не інший) вклад українства у цілісний цивілізаційний поступ. У зв'язку з цим проводиться думка, що сплетення зі всесвітом у бутті українського соціуму „як планетарного цивілізаційного феномена” багато в чому відбувається завдяки діаспорним українським мікросоціумам.

Зацікавленість викликає визнання існування в Україні сформованої верстви політичної владної та інтелектуальної еліти найвищого рівня. Особливу увагу привертає постулат, що ця еліта – „одне з головних надбань України в межах колишнього СРСР” [с. 18]. Водночас констатується, що „та сама партноменклатура, яка в радянській системі була створена для того, щоб панувати над українським народом, управляти ним, тепер переформувалася в демократичні, народні, трудові партії і продовжує визискувати народ. У владних структурах не було людей, які походили б зі славних старих родів. Прийшли інші люди, які знають лише по два-три покоління предків. Більшовизм перервав історичні зв'язки” [с. 367]. Перспективним уявляється запропонований підхід щодо аналізу соціальної структури українського суспільства [с. 16].

Видання привертає до себе увагу прагненням сформулювати та відшукати відповіді на найскладніші питання минулого і сучасного України. Наприклад, це стосується таких проблем, як: створення дієвої системи народовладдя та основних напрямів її розбудови; формування політичної нації; місця і ролі політичної еліти в суспільному житті; консолідації українського суспільства на засадах демократії і загальнолюдських цінностей тощо. Продовжувати перелік навряд чи

доцільно, оскільки він розпросторився б не одну сторінку тексту.

Відмова від спрощення, постійне звернення до різних оцінок та думок, їх співставлення з іншими науковими підходами дає читачеві можливість робити власні висновки щодо проблем, які розглядаються. Книга насичена іменами відомих і маловідомих нам вчених різних країн і часів, унікальними історичними фактами, статистичними даними, матеріалами соціологічних досліджень.

В монографії піддається розглядові низка проблемних питань українського сьогодення. Назвемо декотрі з них. Це – дитяча безпритульність та її соціальні наслідки, досягнення політичного консенсусу і проблеми сепаратизму, контексту і розумінню поняття „національна ідея” тощо.

Постановка і аналіз проблеми саморозвитку українського етносу у поєднанні з філософським, історичним, соціологічним і політичним аналізом можна характеризувати як дослідницький досвід українського соціуму новітнього часу. В результаті появи колективної монографії бачення цих процесів набувають логічної завершеності. Це стосується, зокрема, обґрунтування специфіки аналізу сучасного соціуму стосовно проблеми виокремлення етапів його становлення та їх критеріїв у понятійному ряді: „капіталізм”, „комунізм”, „державний капіталізм”, „індустріалізм”, „просунутий індустріалізм”, „постіндустріалізм”, „модернізм”, „пізня сучасність”, „постмодернізм”, „постсучасність”, якій дається визначення — „епоха, що знаходиться в процесі принципової незавершеності її якостей, стані розгортання мультикультуралізму як опозиції європейської культури” [с. 48 - 50].

У дослідженні, поряд з використанням дослідницьких прийомів з політичної науки на засадах міждисциплінарного підходу, можна спостерігати використання методів й інших суспільних наук. На цьому шляху ми знаходимо удосконалення дослідницьких підходів, впровадження нових методів аналізу, застосування наукового інструментарію, який не був задіяний раніше. Цьому сприяє використання авторами різноманітної джерельної бази, що містить широке коло наукових та інших літературних видань, в тому числі й іноземними мовами.

Книга завершується розглядом чинників консолідації українського соціуму, що є досить показовим [с. 784 - 788]. Простежуються фактори, від яких залежить консолідуєчий потенціал нації. Особлива увага надається таким чинникам, як спільна історична пам’ять, мовний фактор, правове забезпечення прав і свобод українців, що емігрували з батьківщини, реалізація державою вираженої регіональної політики, розбудова демократичного правового суспільства. Особливе значення в контексті суспільної консолідації надається європейським інтересам України та її євроінтеграційним прагненням. Висловлюється думка, що

„сьогодні саме вони є наріжними передумовами остаточного формування сучасної української політичної нації” [с. 788].

Монографія не завершує і навіть не проголошує охоплення всіх можливих проблем у вивченні українського соціуму. Водночас вона переконливо обґрунтовує і доводить необхідність уваги українського суспільства до цієї сфери свого життя. Долання існуючих протиріч та зіткнення з новими викликами часу потребують здійснення державними і суспільними інституціями постійного моніторингу процесів, які відбуваються в українському соціумі (та оприлюднення його результатів).

На нашу думку, видання ще більше виграло б, якби у ньому крім посилань на джерела було подано ще й загальний довідково-інформаційний додаток з алфавітним та іменним покажчиками.

Вихід у світ колективної монографії „Український соціум” став неординарною науковою подією. Написана живою мовою, книга почала самотійне життя, в якому, безперечно, знайде свого зацікавленого читача. І не лише в Україні.

Київська влада в дзеркалі демократії

Людмила Кормич,

доктор історичних наук, професор

Кресіна І. О., Коваленко А. А., Молибога Р. М., Перегуда Є. В.

Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України – місті Києві: Монографія. – К.: Логос, 2005. – 216 с.

Інститут держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України випустив монографію, яка одразу привернула увагу як науковців – юристів і політологів, так і працівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Приступала до рецензування книги з побоюванням, а чи не є вона суто політичним, а не науковим твором? Адже предмет дослідження становлять питання, які сьогодні перебувають у центрі зацікавлення політиків, а два співавтори монографії працюють в органах міської влади Києва на районному рівні, а один з них є й активним політичним діячем. Власне, навіть назва книги у цьому зв'язку може стати провокативною. Якщо друга її частина – „Політико-правові проблеми влади в столиці України – місті Києві” – в цілому не виходить за межі наукової коректності, то перша – „Демократія і регіональна еліта” – одразу викликає потужний асоціативний ряд. Зокрема, чи мали на увазі автори проблему включеності еліти до демократичної трансформації суспільства, чи вони тут подали антонімічні категорії? Яку роль відіграє сполучник „і” – поєднувальну чи протиставляючу (на кшталт *versus* чи *contra*)?

Проте мої побоювання виявилися марними. Незважаючи на те, що книга не вільна від оцінок, які можуть здатися дискусійними, вона є цілком науковим дослідженням. Адже політична теорія від політичної пропаганди відрізняється, насамперед, тим, що кожне положення першої, яким би воно не було новаторським, має бути не просто проголошене, а й аргументоване. І цієї вимоги автори повністю дотримуються.

Більше того, поєднання, так би мовити, спостереження „зсередини” за процесами розвитку міської влади в столиці України з науковим аналізом об'єкта дослідження дало науковцям змогу зберегти компроміс між об'єктивним та ціннісним підходами, поєднати аналіз історії становлення міської влади з дослідженням перспектив її розвитку, з

оцінкою їх з точки зору цінностей, які автори поділяють у питаннях суспільної еволюції.

Причому, такі цінності не беруться абстрактно, а виводяться з об'єктивних тенденцій соціального розвитку. Так, цінність демократії виводиться з історичного аналізу, який у авторському викладі доводить вичерпаність маніпулятивних сценаріїв суспільного розвитку, виняткову можливість забезпечення подальшого розвитку суспільства за рахунок ініціативи кожного громадянина.

Отже, стає зрозумілим, як автори ставляться до деяких теоретичних дискусій, які сьогодні точаться навколо предмета їх дослідження. Зокрема, вони вважають абстрактною жорсткість дискусії між прихильниками громадівської і державницької концепцій місцевого самоврядування. Автори доводять, що ці концепції доречно розглядати крізь призму теорії самоорганізації суспільства. В сучасному глобалізованому світі ця самоорганізація відбувається на різних рівнях – від родини, про яку в радянські часи влучно казали, що це первинна клітинка суспільства, до рівня міжнародної спільноти. Без самоорганізації на низовому рівні не може бути демократії на рівні загальнонаціональному.

Ці теоретичні засади дають авторам книги змогу розв'язати ще одну цікаву, але, як випливає з монографії, значною мірою уявну суперечність між теорією і практикою. Ми дуже часто критикуємо місцеву (не лише київську) владу за бюрократизм, корумпованість тощо. Водночас, коли починаємо вести теоретичні дискусії, подекуди не припускаємо, що місцеве самоврядування може бути елементом якогось іншого правління, окрім демократичного. Виходячи з концептуальних положень, автори роблять висновок, що демократизм місцевого самоврядування не прямо пропорційний обсягу повноважень органів місцевого самоврядування, що самоврядування на локальному рівні не може бути демократичним, якщо в його межах не існує широкої ініціативи громадян і структур громадянського суспільства нижчого рівня, а з іншого боку – якщо демократичним не є все суспільство. Взагалі, як зауважують автори, функціонування місцевого самоврядування, зокрема його забезпечення на рівні загальнонаціонального законодавства, співвідноситься з діяльністю органів місцевого самоврядування, як ціле з частиною. Так само, як і поняття місцевого управління співвідноситься з поняттям місцевого самоврядування.

Ще один момент дослідження, який привертає увагу, стосується етапів розвитку місцевого управління в перехідний період. Виокремлюючи їх, автори особливо ретельно аналізують етап, який вони називають бюрократичною консолідацією. Цікавим є визначення авторами (внаслідок аналізу соціальних та політичних процесів) альтернатив розвитку системи місцевого управління, коли ресурси бюрократичної консолідації

вичерпуються. Отже, цей аспект дослідження має методологічне значення, оскільки зроблені авторами висновки стосуються не лише місцевого управління та місцевого самоврядування, а й організаційного розвитку будь-якої підсистеми суспільства.

Це, звичайно, не означає, що з усіма висновками, поданими у монографії, можна погодитися. Зокрема, можуть виникнути сумніви, чи достатньо підстав для того, щоб стан місцевого управління називати консолідацією як такою, адже самі автори вказують на несамодостатність системи міського управління, її велику залежність від зовнішніх стимулів розвитку, зокрема – діяльності центральних органів державної влади та загальнонаціональних політичних еліт.

Цікавими є й розділи, присвячені аналізу розвитку законодавчої бази функціонування міської влади в Києві, становленню місцевих еліт, взаємодії міської влади з інститутами державної влади та загальнонаціональними елітами. Звертає на себе увагу результат вивчення зв'язку розвитку міської влади і становлення будівельного комплексу столиці, що взагалі може стимулювати появу нового напрямку соціологічних, політологічних та правових досліджень.

Теоретична цінність монографії не обмежується проблемами розвитку місцевого управління. Зокрема, в ній наявні, хоча й фрагментарно, окремі елементи нової концепції розвитку партійної системи України. Як відомо, становлення політичних партій у нас часто аналізується крізь призму входження бізнесу в політику. Пояснюючи крах, якого зазнали, зокрема, стосовно впливу на прийняття рішень щодо управління столицею, партії, які виникли на межі 1980 – 1990-х років, і, водночас, нинішнє зростання ролі політичних партій, автори висувують гіпотезу, згідно з якою розвиток партій є наслідком плюралізації і структуризації політичної влади, яку Україна успадкувала від радянських часів. Проте для того, щоб глибоко оцінювати ці положення, треба, аби відповідні процеси стали предметом окремого дослідження, а зазначені положення набули абрисів більш-менш цілісної концепції.

Будемо сподіватимся, що автори чи їхні послідовники знайдуть можливість продовжити цю працю. Йдеться не лише про подальший розвиток означених концептуальних положень, а й про ті проблеми, які лишилися поза розглядом. Зокрема, чекатимемо на детальніший аналіз розвитку місцевого управління на районному рівні, внутрішніх процесів у органах місцевого самоврядування тощо.

Таким чином, рецензована монографія стала вагомим внеском у розвиток політичної науки в цілому та регіональних досліджень зокрема. Проте остаточно оцінити її, звичайно, мають читачі – усі, хто цікавиться відповідними фундаментальними та прикладними проблемами політології.

Потенціал слова в системі виховання державно-правової свідомості

Михайло Гордієнко,
кандидат політичних наук, доцент

*Медвідь А. М., Медвідь Ф. М. Ораторське мистецтво
правників: Навчальний посібник. – Київ: Міленіум, 2005. – 336 с.*

Сучасні процеси радикального оновлення українського суспільства порушили питання й про функціонування мови, переосмислення як класичної, так і національної риторичної спадщини, розвитку сучасного ораторського мистецтва. Нині в Україні виникли сприятливі умови для розширення ареалу вживання літературної української мови. Це передбачає необхідність опанування її термінологічними, стилевими, емоційно-експресивними та іншими ресурсами, щоб повернути їй роль творця духовного світу людини. Повага до слова в нашому суспільстві необхідна так само, як і до самої людини.

Отже, новітня доба української ідентичності породжує запит на адекватні теоретичні рефлексії в різних галузях наукових знань. Саме в період унікальних соціально-політичних змін українського соціуму, коли постала нагальна потреба реалізовувати політику конструктивного державотворення, що не мислиться без виховання правосвідомості громадян, випущено ґрунтовний навчальний посібник А. Медвідь і Ф. Медвідя „Ораторське мистецтво правників”. Треба відразу зауважити, що автори відмежувались від будь-якого кон’юнктурного висвітлення порушених проблем, а зміст і виклад основних понять свого дослідження здійснюють на засадах професіоналізму, досконалого знання об’єкта вивчення, використовуючи різноплановий мовно-правовий інструментарій та враховуючи концептуальні зміни суспільно-політичних реалій. Українська політична дійсність відкриває широкий простір для максимального прояву свободи індивіда, реалізації його професійного потенціалу, здійснення успішної політичної кар’єри. Та ефективніше скористатися демократичними цінностями значно легше тим громадянам, які вміють переконувати живим словом, володіють ораторським мистецтвом. Особливо знання теорії і практики досконалої комунікації потребують активні політичні діячі, студенти, викладачі, прокурори,

адвокати. В першу чергу цій категорії людей неодмінно слід користуватися таким посібником, як „Ораторське мистецтво правників”, адже в ньому на високому науковому рівні та в доступній формі подано філософсько-правову спадщину світової і вітчизняної риторики.

Проаналізувавши широкий спектр літературних джерел з даної проблематики, автори посібника досить вдало визначають методологічні підходи і принципи вивчення ораторського мистецтва, окреслюють проблеми, які заважали розвитку і вдосконаленню риторики як науки. Головною причиною, яка зумовила дефіцит ораторської культури і недостатній рівень розробки проблем риторики в Україні, є перманентна експансія зовнішніх чинників на українські етнічні терени. І якщо в період з XVII по XIX століття ще була певна можливість звучати слову Г. Сковороди, Ф. Прокоповича, П. Могили, І. Гізеля та інших просвітителів-гуманістів, то радянський політичний режим формував людину безмовну, в якій замість історичної пам’яті й національної свідомості штучно насаджувались догмати комуністичної ідеології та космополітична байдужість. Кращих духовно-інтелектуальних представників української нації, які відхилилися від генеральної лінії партії, не тільки відстороняли від влади, культури, творчості – їх було фізично знищено або ізольовано в таборах. Сама наука риторика піддавалася остракізму, що привело її до руйнації та виродження у свій антипод – демагогію і схоластичну балаканину.

Взагалі за часів СРСР в Україні апіорі про існування ораторського мистецтва говорити не доводиться, бо й сама українська мова всіляко обмежувалася, на чому й наголошують А. Медвідь і Ф. Медвідь у першому розділі посібника. Тут чітко виписано політико-правові підстави утвердження державного статусу української мови (подається витяг із Конституції України), а також робляться посилання на Кримінально-процесуальний та Цивільно-процесуальний кодекси України, які визначають, що судочинство провадиться українською мовою або мовою більшості населення певної місцевості. В цілому формувати риторичну культуру особистості необхідно на засадах якісної української мови. За роки незалежності у нас не бракувало мовних інквізиторів, наслідком діяльності яких є хронічна недуга української мови, її лінгвістична кастрація. Симптомом цієї хвороби є суржик, себто особливий перехідний етап між життям і смертю мови. Там, де мови не чути, неможлива генерація її лексичних зв’язків та адекватне відтворення навколишніх явищ і процесів. Хоча останнім часом українська мова починає звільнятися від своєї периферійності, до неї змінилося психоемоційне ставлення, що створює перспективи для вдосконалення ораторського мистецтва.

Досліджуючи жанри (роди й види) ораторського мистецтва, автори посібника розглядають основні його форми, вирізняючи: соціально-

політичне красномовство, парламентську риторику, академічне, соціально-побутове, судове, лекційно-пропагандистське, дипломатичне, військове, торговельне (рекламне), церковно-богословське красномовство. На підставі цього аналізу автори стверджують, що однією із суттєвих ознак демократизації життя суспільства є перехід від повчального монологу до гострого діалогу з реальним чи уявним опонентом, розвиток еристики (мистецтво вести полеміку). Не применшуючи значення монологічної форми, дослідники цілком слушно зазначають, що авторитарний монолог адміністративно-командної системи суперечив засадам демократизованого суспільного життя, яке будується на діалозі в політиці, пропаганді, навчанні. Невміння вести демократичний, конструктивний діалог (основними різновидами його є: дискусія, диспут, полеміка, бесіда-полілог, спір), призводить до протистояння сил у суспільстві. Демократичні сили програють перед опонентами через низку причин, серед яких автори виокремлюють, зокрема, невідання зрозуміти, проаналізувати позицію опонента чи аудиторії через брак необхідних знань про них.

Автори посібника стверджують: „Життя свідчить: якщо дискусію, полеміку ведуть у конструктивному дусі, то вони стають відчутною силою і сприяють перемозі нових ідей, уявлень в економіці, політиці, культурі, спонуканню найширших верств трудящих до активізації суспільного життя... Діалог – вагомий компонент діяльності сучасних політичних лідерів нового політичного мислення, інструмент формування цивілізованих внутрішньодержавних, міжнародних відносин” [с. 43]. Взагалі, на думку авторів, діалог тлумачиться як універсальний засіб не лише політичної комунікації, він виступає ефективним та дієвим чинником і в академічній педагогіці – забезпечує надання якісної освіти та виховання, сприяє інтенсифікації навчального процесу, створює демократичне середовище для толерантної взаємодії.

Важливим є другий розділ посібника – „З історії ораторського мистецтва”. В ньому проаналізовано ораторську творчість найвідоміших античних мислителів (Горгія, Іократа, Демосфена, Сократа, Платона, Аристотеля). Серед провідних постатей цього періоду автори виокремлюють батька риторики, видатного оратора, філософа і письменника Давнього Риму Марка Туллія Цицерона. Спираючись на риторичний досвід своїх попередників (Перікла, Сократа, Платона, Демосфена), Цицерон у праці „Про оратора” обґрунтовує ідеальний тип красномовця, який повинен бути уважним, мати досконалу пам'ять, загартовану волю. Римський філософ стверджував, що лише у поєднанні зі знаннями і досвідом риторика спроможна витворити політичного лідера. Інша знакова постать цієї доби – засновник Римської імперії Гай Юлій Цезар. Його більше приваблювали політика і державницькі справи, ніж яскраві риторичні спічі. В якості висновку цього розділу в посібнику

прагматично констатується, що з утратою політичних свобод занепадає й риторична наука, натомість процвітає урочисте, епідиктичне. Воно мало привабливу зовнішність, але носило формалізований характер.

Заслужовує на увагу те, що в посібнику ексклюзивно представлено вітчизняне ораторське мистецтво. В хронологічній послідовності автори подають матеріали про найвизначніші письмові пам'ятки українського етносу. Серед них: культова пам'ятка української етнічної релігії „Велесова книга”, „Устав” князя Володимира „Золоте слово Святослава”, праця Іларіона „Слово про закон і благодать”, „Повчання Володимира Мономаха”.

Цілком закономірною є пильна увага авторів до ролі Києво-Могилянської академії у розвитку риторики. В посібнику вміщено фрагменти творів Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, М. Ломоносова, М. Сперанського, О. Мерзлякова, К. Зеленецького.

В останніх двох розділах посібника йдеться про основні вимоги до ораторської творчості, аналізуються закони риторики, досліджується судове мовлення як провідний жанр ораторського мистецтва, даються поради майбутньому красномовцю.

Посібник А. Медвідь і Ф. Медвідя написаний з об'єктивістських позицій і є новаторським за своєю суттю. Автори зробили як суттєвий вклад у відновлення статусу риторики як науки і навчальної дисципліни, так і дали теоретичний месидж до творення демократичного, правового українського суспільства.

Разом з тим, авторам можна порадити більше екстраполювати окремі теоретичні посилення на практичну дійсність (особливо українську її площину), хоча наші реалії наскільки динамічно змінюються, що матеріал гуманітарного характеру теж необхідно постійно оновлювати.

Поява книги „Ораторське мистецтво правників” має не тільки стимулювати вивчення риторики як академізованої дисципліни, а й стати базовим елементом у формуванні національного інтелекту як пріоритетного ресурсу суспільства.

Цінність посібника полягає ще й у тому, що він написаний на належному науково-методичному рівні та адаптований до умов трансформації української освіти в систему Болонського процесу. Посібник такого рівня прислужиться не лише для формування навиків ораторського мистецтва та правосвідомості, він буде корисним і для виховання громадянської позиції та політичної свідомості в новій генерації української молоді.

Книжкова полиця

Асиметрія міжнародних відносин / Під ред. Перепелиці Г. М., Субтельного О. М. – К.: Вид. дім „Стилос”, 2005. – 555 с.

Боброва А. Основні форми сучасного політичного насилля / К., 2005. – 141 с.

Бойчук М. П. Свобода людини в контексті національної культури: Навч. посіб. / Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2005. – 125 с.

Зоткін А. О. Становлення регіональних владних еліт в Україні: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук / Ін-т соціол. НАН України. – К., 2005. 19 с.

Іванов І. Ю. Формування української політичної нації в сучасних умовах: проблеми і перспективи: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2005. – 20 с.

Інтеграція і різноманітність: нові тенденції політики України у сфері масової інформації та нових комунікаційних послуг: Інформ. доп. / Упоряд. Афанасьєва Л. – К., 2005. – 120 с.

Катан О. І. Концептуальні й політико-практичні засади вирішення гендерної проблеми в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2005. – 19 с.

Ключко Д. Є. Геостратегічна дилема України: теоретико-методологічний аналіз та інституціональні рішення: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 23.

Кресін О. В. Порівняльне правознавство: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання: Довідник / За ред. В. Н. Денисова. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – 192 с.

Лазар І. Г. Гендерна політика: поняття, визначення, управлінські підходи: Слов. – довід. / Л.: Ліга-Прес, 2005. 142 с.

Малий етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. – К.: МАУП, 2005. – 288 с.

Малыгин А. Украина: соборность и регионализм / Симферополь: СОНАТ, 2005. – 279 с.

Маманчук О. І. Актуальні проблеми політичної історії України: Монографія / К.: КНЕУ, 2005. – 312 с.

Михайленко М. Доба інституцій: парадигма світополітичного вибору в умовах глобалізації та українська політика Вашингтона в 90-х роках. / Чернівці: Місто, 2005. – 240 с.

Неліпа Д. В. Особливості інституалізації соціального партнерства (політологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 17 с.

Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991 – 2004) в аспекті європейської ідентичності: Монографія / Ужгород: Гражда, 2005. – 468 с.

Петровский В. В. Этности и политика на исчезающем постсоветском пространстве: Монография / Х.: Золотые страницы, 2005. – 424 с.

Політична історія України: Навч. посіб. / За ред. Швидько Г. К. Д.: НГУ, 2005. – 219 с.

Політологія: Навч. посіб. / Щедрова Г. П., Барановський Ф. В., Михайловська О. Г. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – 200 с.

Політологія: Підручник / За ред. Бабкіної О. В., Горбатенка В. П. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вид. Центр „Академія”, 2005. – 528 с.

Пролеєв С. Метафізика влади: Монографія. – К.: Наук. думка, 2005. – 324 с.

Силантьєв В. І. Влада і православна церква в Україні (1917 – 1930): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 38.

Скребець О. В. Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасних суспільств: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2005. – 19 с.

Стогова О. В. Людський вимір етнонаціональної політики та його реалізація в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2005. – 20 с.

Терешкун О. Ф. Політична суб'єктність української нації: генеза, стан, тенденції розвитку: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2005. – 19 с.

Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.

Ходак В. Я. Суспільно-політична діяльність Організації українських націоналістів (1929 – 1934 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.

Цилорик С. В. Соціальна детермінованість еміграційного процесу з України в кінці ХХ – початку ХХІ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005. – 20 с.

Червонописький С. В., Костира А. А. Історіографія війни в Афганістані (25 грудня – 15 лютого 1989 рр.). – К.: Міжрегіональний видавничий центр „Медінформ”, 2006. – 92 с.

Шепелєв М. А. Теоретико-методологічні засади політологічного аналізу глобалізації управління: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2005. – 38 с.

Політичні еліти і політичні лідери на пострадянському просторі: загальне, особливе

Засідання „круглого столу” на означену вище тему проведуть в другій половині квітня 2006 року Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України і Український центр політичного менеджменту – співзасновники журналу „Політичний менеджмент”.

Зібрання відбудеться в залі засідань Вченої ради Інституту.

Доповіді і повідомлення учасників „круглого столу” будуть оприлюднені в спеціальному випуску журналу „Політичний менеджмент”. (Матеріали слід подавати в електронному вигляді. Обсяг – не більше 30 тисяч знаків).

До речі, номер журналу, який ви тримаєте в руках, відкривається статтею члена редколегії „Політичного менеджменту”, доктора філософських наук, професора Фелікса Рудича „Політичне лідерство в країнах СНД і Балтії: загальне, особливе”.

Оргкомітет

Вийшов у світ №2 (16) журналу „Соціальна психологія”

Теоретичний розділ часопису представлено статтями доктора філософських наук В. Циби „Алгоритм життєвого шляху успішної творчої особистості” і кандидата психологічних наук О. Колісника „Духовний потік психіки”.

Важливі проблеми методології розглядаються в публікаціях доктора психологічних наук Л. Орбан-Лембрик „Прикладна соціальна психологія: досвід та перспективи розвитку”, а також аспіранта Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України Л. Карп'юк „Колективна психіка як соціально-психологічний феномен”.

В рубриці „Психологія малих груп” представлено розвідку кандидата психологічних наук М. Тоби „Нормативний вплив більшості і меншості на динамічне функціонування групи”.

Як завжди, найоб'ємнішим у журналі є розділ „Психологія особистості”. Тут вміщено статті кандидата психологічних наук П. Горностая „Психологічний феномен „Ми”, кандидата психологічних наук Є. Колесникова „Організація життя особистості у світлі юнгіанських уявлень” і кандидата психологічних наук С. Кравчук „Гнів та образа як емоційні прояви особистості”.

Оригінальне дослідження „Глобальна психологія в кольоровому інтер'єрі” пропонує увазі читачів доктор політичних наук, кандидат психологічних наук В. Бебик.

В номері представлено також рубрики „Соціологія”, „Політична психологія”, „Психологія управління”, „Психологія мотивації”, „Сімейна психологія”, „Юридична психологія”.

Публікується рецензія доктора філософських наук В. Москаленко на монографію С. Здіорука „Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття”.

Як звичайно, в „Книжковій полиці” часопису повідомляється про останні видання, які можуть зацікавити фахівців-психологів.

Наступний номер журналу вийде у травні цього року.